

ISSN 1303-9075

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

**ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

TEMMUZ 2008

Cilt : VI

Sayı : 2

**ELAZIĞ
2010**

Sahibi

Prof. Dr. A. Feyzi BİNGÖL
Fırat Üniversitesi Rektörü

Editörler

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü
Prof. Dr. Enver ÇAKAR
İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü
Prof. Dr. M. Beşir AŞAN
Tarih Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Saadettin TONBUL
Coğrafya Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Ali YILDIRIM
Dil ve Edebiyat Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Cemalettin ÇOPUROĞLU
Sosyoloji Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR
Tercüme Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK
Halk Kültürü Şubesi Müdürü

Bu Sayının Hakem Heyeti

Prof. Dr. Haydar ÇAKMAK (Gazi Ün.)
Prof. Dr. Mehmet ÇELİK (Celal Bayar Ün.)
Prof. Dr. Tayyar ARI (Uludağ Ün.)
Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI (Erciyes Ün.)
Prof. Dr. Cahit GÜNBATTI (Ankara Ün.)
Prof. Dr. Salim CÖHÇE (İnönü Ün.)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Ün.)
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK (Fırat Ün.)
Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Ün.)
Prof. Dr. Erdal AÇIKSES (Fırat Ün.)
Doç. Dr. Nuri YAVUZ (Gazi Ün.)
Yrd. Doç. Dr. F. Gül KOÇSOY (Fırat Ün.)

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
MERKEZİ

**ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

TEMMUZ 2008

Cilt: VI **Sayı: 2**

ISSN: 1303-9075

**Elazığ
2010**

Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi VI/2

ISSN: 1303-9075

Basım Yeri: Elazığ

Basım Tarihi: 2010

Dizgi: Prof. Dr. Enver ÇAKAR

Baskı: Fırat Üniversitesi Basımevi

Baskı Adedi: 500

• Orta Doğu Araştırmaları Dergisi yılda iki defa yayınlanır. Orta Doğu'nun tarih, coğrafya, sosyoloji, dil ve edebiyat ve halk kültürü ile ilgili çalışmalara yer verir.

• Her hakkı mahfuzdur. Fırat Üniversitesi'nin izni olmadan tamamen veya kısmen çoğaltılamaz.

• Yayınlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlarına aittir. Merkezimizin görüşünü yansıtmaz. Bundan dolayı merkezimiz mesuliyet kabul etmez.

İsteme adresi: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürlüğü Elazığ/
Türkiye

Tlf: 0.424.2370000/3836-3839

Fax: 0.424.2330062

email: mozturk@firat.edu.tr

ecakar@firat.edu.tr

İÇİNDEKİLER

Nasır NİRAY-Didem DENİZ	
İran İslam Cumhuriyeti: Tarihi, Siyaseti ve Demokrasisi	1
M. Vedat GÜRBÜZ	
The Camp David Peace Accords	33
Ömer Osman UMAR	
Cumhuriyet Döneminde Atatürk'ün Ortadoğu Politikası (1923-1938)...	47
Özcan TATAR	
1691 Büyük İskân Faaliyeti Sonrasında Ortaya Çıkan Eşkıyalık ve İskândan Firar Etmelere Karşı Alınan Tedbirler	85
Tofiq NECEFLİ	
Karakoyunlu-Memlûk İlişkilerinin Çağdaş Türkiye Tarihi'nde Araştırılmasına Dair.....	103
Abdülhalik BAKIR	
Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hîre	117
Aydın ÇELİK	
Fatımîlerin Hicaz Politikası	145
Yusuf KILIÇ-Suzan AKKUŞ	
Çivi Yazılı Hukukta Köle Satış Bedelleri	163
<i>Yayın İlkeleri/Publication Principles.....</i>	189

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ: TARİHİ, SİYASETİ VE DEMOKRASİSİ

Nasır NİRAY*

Didem DENİZ**

ÖZET

Ortadoğu ülkelerinin birçoğunda olduğu gibi İran'da da siyasal anlamda çalkantılar yaşanmaktadır. İslam'ı ön plana çıkaran ve devlet yönetim biçimini Şer-i hükümlere dayandıran İran, adını, Batı dünyasında, son on yıllardır terör ve insan haklarının ihlali konularında duyurmaktadır. Bunun yanı sıra İslam Cumhuriyeti olarak yönetilen İran'ın demokratik olup olmadığı da tartışılmaktadır. Bu çalışmanın amacı İran'ın demokrasi yolunda hangi aşamada olduğunu incelemek ve bugünkü İran'ı oluşturan temel öğeleri ortaya koyarak İran İslam Cumhuriyeti'nin siyasal kültür yapısını incelemektir.

Bu çalışmada ilk olarak İran İslam Cumhuriyeti'nin temelini oluşturan siyasal, sosyal, kültürel ve etnik faktörler; tarihsel boyutlarıyla incelenecek, daha sonra İran'ın 30 yıllık Cumhuriyet hayatı değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Demokratikleşme, İran İslam Cumhuriyeti, İran İslam Devrimi

ABSTRACT

As much of the Middle East Countries, political turbulences are also occurred in Iran. Iran which brings Islam in the foreground and leans state administration type on Islamic judgement, has announced its name in the western world on terrorism and violation of human rights in the last decades. Furthermore it's also discussed that Iran which is administered by Islamic Republic is democratic or not. The aim of this paper is to examine which level does Iran in democracy way and search the form of political culture of Iran by bringing up basic elements that creates today's Iran.

First, in this paper, political, social, cultural, and ethnical factors that underlying of Islamic Republic of Iran will be examined with historical dimensions, then thirty years of republic life will be evaluated.

Keywords: Democratization, Islamic Republic of Iran, The Islamic revolution in Iran

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü.

** Arş. Gör., Ege Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü.

GİRİŞ

İran, dünya basınının gündeminden düşmeyen ve çoğu zaman da adı ülke içi kargaşa ve terörle anılan bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. İran'ın "Hürmüz Boğazı'nı denetleyen stratejik konumu, Hazar Havzası ve Basra Körfezi'nde sahip olduğu zengin hidrokarbon rezervleri, önderliğini yaptığı Şii İslam ideolojisi ve kökten dinci radikal örgütlerle sürdürdüğü yakın ilişkiler nedeniyle Orta Doğu, Orta Asya ve Kafkasya dengelerinde ağırlığı hissedilen bir ülke"¹ olması onun tüm dünya için önemini de vurgulamaktadır. Bu kadar zengin petrol ve doğalgaz rezervine sahip olan ve Ortadoğu'da önemli bir dinsel önderlik üstlenen bu ülkenin son günlerde de nükleer silahlarla ve cumhurbaşkanlığı seçimleriyle gündeme gelmesi bu ülkeyi Türkiye'nin olduğu kadar Ortadoğu'nun ABD'nin ve AB'nin de ilgi odağı haline gelmesine yol açmıştır.

Günümüzde İran'ın son yüzyıldaki siyasal yapısı, ağırlıklı olarak, bilimsel araştırmalara "Pehlevi Hanedanlığı Dönemi" ve "İslam Cumhuriyeti" olarak iki ayrı dönem çerçevesinden konu olmaktadır. Her iki dönem de kendine ait karakteristik özellikler taşımakla birlikte birçok anlamda birbirinden farklı uygulamaların ve sosyal kimliklerin yaşandığı dönemler olarak irdelenebilirler. Genel kanı devrimden sonra İran'ın, monarşik yönetimden Cumhuriyete geçmesine rağmen, demokratikleşme açısından çok fazla ileriye gidemediğidir. Bunun temel sebepleri arasında Devrimin bir İslam devrimi olması ve temelini Şer'i hükümlere dayandırması ile Devrim'in muhafaza edilmesi adına katı ve çoğu zaman kanlı önlemlerin alınması önemli yer tutmaktadır.

Karmaşık bir yapıya ve geçmişe sahip olan İran'ın etnik nüfusu da oldukça çeşitlilik göstermektedir. 1956'da yapılan etnik sayımlara göre İran'da Fars, Azerbaycan Türkü, Kenger Türkü, Kürt, Türkmen, Arap, Beluç, Ermeni, Lor, Bahaî, Zerdüş, Assuri ve Yahudi toplulukları yaşamaktadır². Toplam nüfusun %50'sini Farslar oluştururken %30 oranında Türk bulunmaktadır. Kürt nüfusu ise %10 civarındadır. Azeri Türklerin çoğunluğu Şii olmasına karşın Kürtlerin çoğunluğu Sünni'dir³. Ülkenin büyük bir kısmını Şii nüfus oluştursa da bu kadar çeşitliliği tek bir mezhep içinde toplamak, zaman zaman İran'a asimilasyon suçlamalarını

¹ Kemal Turan, "İran Nükleer Krizinde Bıçak Sirtında Siyaset", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Haziran 2008, Sayı 7, s. 39-40.

² Cavid Veliev, "İran'ın Etnik Yapısı", *Cumhuriyet Strateji*, 27 Haziran 2005, Sayı:52, s. 9.

³ Halis Çevik, *Uluslararası Politikada Ortadoğu*, NKM yayıncılık, Konya, 2005, s. 56-57.

yöneltilmektedir. Bu yüzden, İran'ın bugünkü uygulamalarını değerlendirmeden önce nasıl bir tarihsel devlet kültürüne sahip olduğunu ve bunu neyin biçimlendirdiğini incelemek şimdiye ışık tutmak açısından önemli görünmektedir.

İran'ın demokrasisini ele almadan önce Kışlalı'nın da belirttiği gibi demokrasinin oluşumunda yer alan 3 öğeden bahsetmekte fayda vardır. Bunlardan ilki seçim, ikincisi özgürlük, üçüncüsü ise bağımsız yargıdır. Tüm bunların eksiksiz olarak sağlanması demokrasinin varlığı ve sürdürülebilirliği açısından önemlidir. Bu sistemde muhalefetin özgürlüğü ve bu özgürlüğünün yasal olarak korunması oldukça önemlidir. Özgürlüğün ve yargı güvencesinin olmadığı bir ortamda yapılan seçim, ancak çoğunluğun diktasıyla sonuçlanabilmektedir. Ayrıca, demokrasinin işlenmesi açısından, haber alma, düşünce ve örgütlenme özgürlükleri önemli bir önceliğe sahiptir. Düşünme özgürlüğü, öncelikle yönetenlerden farklı düşünebilme özgürlüğüdür⁴. Bu sebeple İran'da demokrasiyi ele alırken İran'da sadece seçimlerin yapılıp yapılmadığı değil aynı zamanda ülkenin özgür ve bağımsız olup olmadığı da incelenmelidir. Özgür düşünce, muhalif sesler ve bu muhalifliğin kendine yaşama alanı bulabilmesi İran'ın demokratik olabilmesi için önemli faktörlerdir. Bu yüzden İran'daki demokrasiyi bu noktalarından da incelemek daha sağlıklı sonuçların ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

A. MONARŞİDEN DEVRİME İRAN'IN DEMOKRATİKLEŞME MACERASI

1.Tarihsel Artalan

İran, tüm Ortadoğu ülkeleri arasında ve tüm dünya için önemli bir konjonktüre sahiptir. Zengin petrol ve doğalgaz yatakları büyük bir ekonomik gücü ifade ederken bulunduğu havza ve nüfusunun niteliği/niceliği açısından da önemli bir jeopolitik yapıya sahiptir. Hem soğuk savaş döneminde hem de sonrasında İran büyük devletlerin göz hapsinde olmuş, bazen bu güçlerin güdümünde bazen de bu güçlerin bir tanesine dayanarak diğer güçlere kafa tutarak dünya gündeminde yerini korumuştur. Bunun yanı sıra İran, son yüzyılda İngiliz ve Ruslar tarafından Almanya'nın yanında olması gerekçesiyle işgal edilse de, çoğu zaman fiziki bağımsızlığını koruyan nadir Ortadoğu devletlerinden biri olmuştur. İran'ın temel siyasal ideolojisi diğer İslam ülkelerinde de olduğu gibi dinsel bir temele sahiptir. Din, devlet ideolojisini belirleyen en büyük faktördür. Ancak

⁴ Ahmet Taner Kışlalı, *Siyasal Sistemler Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s.244-245.

İran diğer birçok İslam ülkesinden farklı olarak Sünni mezhebine göre değil Şii mezhebine göre yönetilmektedir. Bu da İran'ı bölgedeki diğer Şii nüfusa sahip ülkeler tarafından tehlikeli bir ülke yapmaktadır.

Bugünkü İran'ın dinsel ve siyasal boyutunda önemli bir yere sahip olan Safeviler'in kökeni 13. Yüzyıla kadar dayanmaktadır. Safeviler İran Azerbaycan'ı denilen bölgede bir grup aile tarafından kurulmuştur bu tarikat, yüzyılın sonuna doğru bir Şii tarikatına dönüşmüştür⁵. Safevi Hanedanlığı uzun bir süre bu bölgeyi yönetse de 18. Yüzyılın ortalarına doğru zayıflamaya başlamış ve nihayetinde de yıkılmıştır. Safevi Hanedanlığını yıkan en önemli etmen İran'daki kabileler arası çatışmadır. Bu çatışmalar ülkede büyük karışıklıklar çıkarmış, bölgede 1794'e kadar istikrarlı bir hükümet kurulamamıştır. Bu tarihte bir Türk kabilesi olan Kaçarlar, İran'da denetimi ele geçirmiş ve merkezi bir hükümet kurmuşlardır. 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden bu egemenlik Rıza Şah tarafından sona erdirilmiştir⁶.

Kaçarlar, Safevilerden farklı bir din ve idare anlayışına sahiptirler. Öncelikle Safevilerin aksine Kaçarlar kendilerini Kayıp İmam'ın temsilcisi olarak görmemişlerdir. Bunun yanında din işlerini de tamamen ulemalara bırakmışlardır. Ancak, dini devletin denetimi dışında tutmaları, Şiiliğin daha da gelişmesinde neden olmuştur. Şii ulemaları özellikle eğitim ve hukuk alanında önemli yerlere gelirken içtihat yapma konumuna da sahip olmaları, yani 'müçtehit' olmaları, bu ulemaların özellikle hukuk alanında güçlü bir pozisyonda olmalarını sağlamıştır. 19. yüzyıla doğru müçtehitlerin sayıları oldukça fazlaşmış ve bu durum aralarında bir hiyerarşinin doğmasına neden olmuştur. Bu hiyerarşide daha yetkili olanlar 'Ayetullah'^{*} olarak anılmıştır. Dinin devletten bağımsız bir konuma gelmesi ile saygınlıkları artan bu grubun kararları, halk tarafından Şah'ın kararlarına tercih edilmeye başlanması bu grubun ne kadar güçlü olduğunun açıkça bir göstergesidir⁷.

İran, Kaçarlar döneminde dış politikada birçok sorun yaşamıştır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere ve Rusya'nın bu bölge üzerinde etkisi olduğu görülmektedir. Rusya'nın yeni yeni güç kazanması İngiltere'nin ise bu gücü dengelemek istemesi İran'ı kuzeyden Rusya'nın güneyden İngiltere'nin baskısına maruz bırakmıştır. İran adeta bu iki ülke arasında bir "tampon bölge" haline gelmiştir. I. Dünya Savaşı ile birlikte bu tampon

⁵ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007, s. 82.

⁶ Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara, 1996, s. 78.

* Ayetullah "Allah'ın İşareti" anlamındadır.

⁷ Arı, *Geçmişten Günümüze....*, s. 86-87

bölge, İngiltere ve Rusya tarafından paylaşılsa da 1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra (yaptıkları devrimin özünden ötürü) Rusların bölgeyi terk etmesi ile birlikte İran tamamen İngiltere'nin etkisi altına girmiştir⁸.

İran'da, yüzyılın başında, İngiliz – Rus çekişmesi devam ederken; din sınıfının da büyük rol oynadığı bir anayasal devrim gerçekleşmiştir. Bu devrim İran'ın siyasi tarihinde önemli bir yer teşkil etmekle beraber aynı zamanda siyasal yapısında da köklü değişikliklere yol açmıştır. Bu devrime kadar geçen dönemi özetleyecek olursak İran'ın İslamiyet'ten sonra birçok hanedanlığın himayesinde yönetildiğini ancak bu hanedanlıkların kabile savaşları sebebiyle sürekliliğini devam ettirecek bir ülke yapısına geçemedikleri görülmektedir. Bunun dışında İran'ın tarihiyle ilgili en önemli noktalardan biri İran'ın Şiilik anlayışından ve ulemaların etkisinden hiçbir dönemde ayrılmamış olmasıdır. Dinin devletten bağımsızlaştırıldığı Kaçarlar döneminde bile Şiiliğin yükselişi devam etmiştir. Müçtehitlere geniş olanaklar tanınması; belki de İran'ın bugünkü siyasal kültürünü oluşturan temel faktörlerden biri olmuştur.

2. Meşrutî Devrim Dönemi

20. yüzyılın başlarında İran toplumunda Batı kaynaklı (insan hakları, halka dayalı hükümet gibi) kavramlar yaygınlaşıp sorgulanmaya başlamıştır. Halk sarayın iyi yönetilememesi, düzenin başıbozukluğu, yabancı güçlerin İran'daki etkisi sebebiyle çeşitli hareketlenmelere sebep olmuştur. Bu hareketlenmelerin en önemli nedenlerden biri, ulemaları fazlasıyla kızdırmış olan, dini kuruluşların mal ve mülkünün kamulaştırılması ile ilgilidir. Şah'ın lükse düşkün bir hayat yaşaması ve borçları kapatmak adına İngilizlere petrol imtiyazları tanınması, halkı iyice Şah'a karşı kıskırtmıştır. Petrolün üzerinde denetim sağlayan İngiltere ise Ortadoğu politikasını bunun üzerine kurup bu denetimin devamlılığını sağlamaya çalışmıştır. Nitekim Şii din adamlarının önderliğinde Başkentte gösteriler başlamıştır. Şah'ın askerlerine karşı 10.000 kadar İranlı İngiliz büyükelçiliğine sığınmıştır. Büyükelçiliğin arabuluculuğu ile Şah hem bir kurucu meclisin kurulmasına hem de anayasanın yapılmasına razı gelmiştir⁹. İngilizlerin bu anlaşmacı tavrı İran'da başa gelebilecek her türlü otoriteyi kontrol altına almak istemesinin de açık bir örneğidir. Nitekim ileriki dönemlerde de görüleceği gibi hem İngiltere hem ABD İran'ın siyasal yapısında oldukça önemli rol oynayacaktır.

⁸ Sander, *a.g.e.*, s. 78-79.

⁹ Arı, *Geçmişten Günümüze...*, s.89, Sander, *a.g.e.*, s.78-79.

Aslında İran'da muhalif hareketi başlatanlar Laik entelektüellerdir. Siyasi yapının katılımcı bir biçim kazanmasını isteyen laiklerin muhatabı ise orta sınıftan laik kimseler olmuştur. Laiklere İran'da yönetimden rahatsız olan diğer bir grup daha eklenmiştir. Bunlar Necmabadi, Seyid Muhammed Tabatabai, Mirza Hüseyin Tahrani gibi müçtehitlerdir. Bu grup, yukarıda sayılan nedenlerin dışında ülkenin giderek laikleşmesi, Batılı eğitimin yaygınlaşması, geniş halk kitlelerinin ezilmesi gibi nedenlerle Şah yönetimine muhalif olmuşlardır. Laikler ve bu grup farklı boyuttan muhaliflik sergileseler de monarka karşı bir meclis isteme konusunda birleşmişlerdir¹⁰. Ayrı düşüncelere sahip grupların bir arada hareket etmesi 1979 Devriminde de görülmektedir. Ortak amaçlara sahip düşüncelerin bir arada hareket etmesi kısa süreli çözümler getirirse de devamında bu gruplar arasında yaşanan çatışma, birbirleri üzerinde baskı yaratılmasına ya da bu düşüncelerden birinin tasfiye edilmesine neden olacaktır.

Meşruti Devrimin ardından İran'da kurulan İlk meclis, ikincisi daha sonra kabul edilen iki anayasa taslağı hazırlamıştır. Bunlardan ilki ekonomik alanda düzenlemelere giden ve yasama organını yetkili kılarak monarkın otoritesini sınırlayan Temel Yasadır. İkincisi ise, İran vatandaşlarının haklarını tanımlayan Ek Temel Yasa'dır. Buna göre yasama organına, bakanların atanması ve görevden alınması gibi yetkiler verilmiştir. Ancak her iki taslakta da sekülerizm net bir biçimde söz konusu değildir. Anayasa, devletin resmi dinini Oniki İmam Şiiliği olarak belirlemiştir. Müçtehitlerin oluşturacağı bir Yüksek Komite ise yasaların şeriata uygunluğunu denetlemekle görevlendirilmiştir¹¹. Aslında Laik entelektüeller, anayasayı müçtehitlerin istediği doğrultuda hazırlamak taraftarı olmamışlardır. Ancak, bu iki grup arasında çıkan çatışma anayasaya "İslamiyet'e aykırı kanun çıkartılamayacağı, meclise sevk edilen yasa tasarılarının beş kişilik bir müçtehitler grubu tarafından kontrol edileceği, İslamiyet'e aykırı bulunması durumunda daha Meclis'e intikal etmeden geri çevrileceği yolunda bir maddenin konulmasıyla"¹² sonuçlanmıştır. Bu noktadan hareketle İran'da yapılacak her türlü muhalif hareketin seküler olmayan bir yapıya sahip olacağının ilk sinyallerinin verildiğini söyleyebiliriz.

Kurulan yeni meclisin bazı uygulamaları, halk üzerinde bu yeni yönetimin Şah'ın uygulamalarından daha kötü olduğu kanısını uyandırmıştır. Yüksek enflasyon ve ekonominin kötüye gitmesinin yanı sıra kuzeyden

¹⁰ Asaf Hüseyin, *İran'da Devrim ve Karşı Devrim* (Çev. Taha Cevdet), Pınar Yayınları, 1988, s.58-59.

¹¹ Arı, *Geçmişten Günümüze*..., s.90.

¹² Hüseyin, *a.g.e.*, s.60.

Rusya ve güneyden İngiltere'nin kendilerine ait etki bölgeleri oluşturmaları, halk üzerinde, yönetimin egemenliği koruyamadığı fikrini pekiştirmiştir. Bu durumun en doğal sonucu olarak da saraya bağlı grupların sayısı artmıştır. Buradan güç alan Şah Muhammet Ali, 1908 yılında Kozak Tugayına Meclisi kapattırması ve anayasacıların önde gelenlerini tutuklatmıştır. Bu durum İran'ı bir iç kargaşaya götürürken, Şah'ın bu kargaşayı çözümleyememesi Şah'ın oğlu lehine tahttan feragat etmeye mecbur bırakmıştır. 1909 yılında ise İkinci meclis kurulup anayasa tekrar yürürlüğe girmiştir. Ancak bu durum olayları çözüme kavuşturmamıştır. İktidarlar arasındaki mücadele sokağa da yansıyınca 1911 senesinde İngiltere kendi çıkarları doğrultusunda İran'ın güneyini, Rusya ise kuzey bölgelerini işgal etmiştir. Ruslar ayrıca Amerikalı mali danışmanı ülkeden çıkarma isteğini ortaya koymuş ve istediklerinin yapılmaması halinde Tahran'ı da işgal edeceklerini bildirmiştir. Meclisin bunu kabul etmemesi üzerine hükümet, meclisi feshetmiş Rusya'nın isteğini de yerine getirmiştir. Böylelikle İran, I. Dünya Savaşı'na hükümetin otoritesi tartışılır bir ortamda ve iki tarafı da işgal altında girmiştir¹³.

İran'da yaşanan bu dönem aslında İran İslam Devrimi'nin bir öncüsü olarak gösterilebilir. Şah yönetimine karşı her ideolojik görüşten insan, dini önderlerin etrafında toplanıp Şah'a karşı İran vatandaşlık haklarını elde etme yoluna gitmişlerdir. Ancak kurulan meclisin de bir çözüm yolu bulamaması ya da halkı refaha ulaştıramaması sorunun başka boyutlardan da incelenmesi gerektiğini ortaya çıkarmaktadır. Bunun yanı sıra İran'ın sahip olduğu petrol rezervleri İran'ın asla dış ülkelerin ilgisinin dışında kalamayacağını da bir göstergesidir. Özellikle İngiltere ve ABD'nin bu petroler üzerinden yürüttüğü İran ve Ortadoğu politikası İran'ın sürekli olarak iç ilişkilerine karşı potansiyelini kendilerinde görmelerine yol açmıştır.

Anayasal devrim, İran'ın demokratik olma yolunda attığı ilk adım olmuştur. Ancak devrimin dinsel boyutunun ağırlık kazanması ve istikrarın sağlanmasındaki acemilik ve başarısızlıklar o dönem içerisinde incelendiğinde İran'ın hala demokratik bir siyasal kültüre sahip olmamasının bir göstergesi olarak ele alınabilir. Bu demokratik kültürün sağlanamamasının önündeki en büyük engellerden biri ise dini liderlere çok fazla önem verilmesi ve yönetim, hukuk ve yasama gibi önemli organların onların ellerine bırakılmasıdır.

¹³ Arı, *Geçmişten Günümüze...*, s. 90-91.

3. Pehlevi Hanedanlığı Dönemi ve İslam Devrimine Giden Yol

I Dünya savaşının başlayıp, Bolşevik Devrimi'nin gerçekleşmesi ile birlikte Sovyet Rusya, İran topraklarından çekilmiştir. Böylelikle İngiltere tek başına İran topraklarında nüfuz kurmaya başlamışken bu durum, İran'daki merkezi otoriteyi iyice zayıflatmıştır¹⁴. Fiili denetimin dış güçlerde olması Kaçar hanedanlığının otoritesini yoka indirmiştir. İngiltere ve İran arasında yapılan bir anlaşmayla da İngiltere, İran'ın idare ve askeri teşkilatını düzenleme görevini üstlenmiş, aynı zamanda İran'a teknik ve mali konularda yardım etme vaadinde bulunmuştur. Bu anlaşma İran'daki milliyetçileri rahatsız etmiş, İran Meclisi de bunun sonucunda anlaşmayı tasdik etmemiştir. Ancak olaylar dinmemiş, protestolar devam etmiştir. Bunun üzerine Kozak Tugayı ile Tahran'a gelen Albay Rıza Han, bazı politikacıları tutuklamış, Şah'tan Ziya Tabatabai'yi başbakanlığa getirmesini istemiştir. Başbakanlıkla görevlendirilen Ziya Tabatabai'nin ardından Rıza Han da Genelkurmay Başkanlığına getirilmiştir. Ancak Rıza Han 3 ay sonra başbakanı istifaya zorlayarak kontrolü ele geçirmiş ve 3 yıl başbakanlık yapmıştır. Şah Ahmed'in İran'ı terk etmesi üzerine Rıza Han'ın girişiminde Kurucu Meclis, Kaçar Hanedanlığına son veren bir anayasa hazırlamıştır¹⁵. Sonraları Pehlevi unvanını alacak olan Rıza Şah, modernleşme ve merkezileşme politikası izlemiştir. Yaptıkları Atatürk'ün modernleşme modeline benzetilse de din ve devlet ilişkilerini ayırmayı denememiş olması Atatürk'ten en büyük farklılığı olmuştur¹⁶. Böylelikle İran'ın son monark hanedanı tahta geçmiş, 1979 Devrimine kadar sürecek Pehlevi Hanedanlığı dönemi başlamıştır.

a. Rıza Şah Dönemi: Geç Gelen Modernleşme

Rıza Şah dönemi demokratikleşmenin olmasa da modernleşmenin yaşandığı bir dönem olmuştur. Rıza Şah, İran'ın İslamiyet öncesi görkemini vurgulama yönünde çeşitli adımlar atma çabasına girişmiştir. Günümüzde Rıza Şah, bir diktatör olarak tanınmakla birlikte milliyetçi ve modernleşmeci tavrı ile de bilinmektedir. İran onun döneminde geç de olsa bir modernleşme hareketine girmiştir. Rıza Şah'ın Batıya yönelik yüzü ile onu diğer İran Şahlarından farklılaştıran en önemli özelliklerinden biridir.

Rıza Şah döneminde İslamiyet'ten önce İran dini olan Zerdüştlük, tekrar İran'ın resmi dinleri arasında sayılmıştır. Eski Sasanice'den etkilenerek

¹⁴ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1990*, (Cilt I:1914-1980), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1994, s.209

¹⁵ Arı, *Geçmişten Günümüze...*, s. 194.

¹⁶ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, (Çev. Selen Y. Kölay), Ankara, 2006, s.432.

hanedanlığa “Pehlevi” adı verilmiştir¹⁷. Modernizasyonu; eğitim ve ordu üzerinde yoğunlaştıran Rıza Şah Eğitim sistemine vatanseverlik, milliyetçilik ve batılı düşüncelerin yerleşmesini sağlayacak atılımlarda bulunmuştur. Bunun yanı sıra kapitülasyonları da kaldırmış, ekonomik alanda devletçiliği tercih etmiştir. Ayrıca Ordu üzerinde de reformlara gitmiş ve orduyu disiplinize etmiştir¹⁸. Şah Rıza'nın Orduya verdiği önem İran ordusunun Şah döneminin en büyük destekçilerinden biri olmasını da sağlayacaktır.

Rıza Şah, İran'da önemli kargaşalara yol açan kabilelerin otoritelerini zayıflatmak için de çaba harcamıştır. Bu sebeple kabilelerin elindeki toprak miktarını sınırlayarak ve silahlarını toplatarak ortadan kaldırmış; otoriteyi tek bir noktaya yani kendisine toplamıştır. Bunun yanı sıra hukuk alanında da sekülerleşme yolunda adımlar atmış, şeriat yasalarının yanına Fransız hukukunun esas alındığı bir yapı kurmaya çalışmıştır. Mahkemelere hangi davaların dinsel hangi davaların yeni anlayışa göre görüleceğine dair yetki vermesi, ulemaların bu konudaki güçlerini oldukça kısıtlamıştır. 1939'da ise tüm vakıflar devlete bağlanmıştır; böylece ulemaların ekonomik bağımsızlığı kalmamıştır. Ayrıca kılık kıyafet kanunu ile birlikte Batılı bir görünüşe geçmeyi hedeflemiştir. Kadınlar siyasete karşı özendirilse de seçme ve seçilme hakkı kadınlara verilmemiştir. Eğitim alanında yaptığı reformlarla reform yanlısı gençler yetiştirilmiştir¹⁹.

Rıza Şah modernleşme çabalarının birçoğunda etkili olmuştur. Ancak İran'ın o dönemdeki yapısı bu modernleşme hareketini benimseyecek ve yaşatacak güce sahip değildir. Öncelikle, her ne kadar eğitim sisteminde modernleşme sağlanıp, yurtdışına öğrenciler gönderilse de yeni nesil, reform hareketini destekleyip devam ettirecek bir güce erişememiştir. Bunun yanında okuma yazma oranı da istenen seviyeye getirilememiştir. Batı tipi bir modele uygun reform sağlamak isteyen İran, Batı ile çok fazla yakın olmadığı için model uygulaması zayıf kalmıştır. Ayrıca İran reformların kök salabileceği homojen bir yapıya da sahip değildir²⁰. Çeşitli ırk ve mezheplere bölünmüş olan İran, tabanını belirlemede zorlanmıştır. Bunun temel sebepleri arasında Rıza Şah'ın Farslaştırma politikası altında asimilasyon yaptığı düşüncesinin Fars olmayan halklar tarafından yaygınlaşması gösterilebilir.

¹⁷ Sander, *a.g.e.*, s.79.

¹⁸ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 209.

¹⁹ Arı, *Geçmişten Günümüze....*, s. 195-196.

²⁰ Sander, *a.g.e.*, s. 80.

Rıza Şah, Hitlerin iktidara geçmesi ile birlikte Sovyetlere karşı bir müttefik bulduğunu düşünmüştür. Bu sebeple kendisine yardımcı olmak üzere Alman uzman ve danışmanları Tahran'a davet etmiştir. Bu yakınlık; hem İngiltere'nin hem de Sovyetlerin, İran'ı, İkinci Dünya Savaşı'nda tekrar işgal etmesi ile sonuçlanmıştır. Nitekim Rıza Şah, 1941 senesinde tahtan indirilerek uzaklaştırılmıştır²¹.

b. Şah Muhammed Rıza Pehlevi Dönemi: Son Şah–Son Hanedanlık

İran, II. Dünya Savaşı sırasında İngiliz ve Sovyet orduları tarafından Rıza Şah'ın Alman sempatisini olduğu gerekçesiyle işgal edilmiştir. Bunun üzerine ülkeyi terk eden Şah Rıza'nın yerini, oğlu Muhammed Rıza Pehlevi almıştır. Batılı ülkeler ile iyi ilişkiler kurmaya çalışan İran'da, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Sovyetler Birliği'nin güçlü çıkmasıyla birlikte Sovyetlerin bu bölgeye baskısı artmış, bu durum ise Şah'ın Batılı ülkelere yakınlığını daha da pekiştirmiştir²².

Rıza Şah, ülkesi işgal altındayken başa gelmiştir, geldiği dönem işgaller, savaşlar ve ayaklanmaların ertesinde, karışıqlarla dolu bir dönemdir. Bu ortam; kabile liderleri, ulema sınıfı ve büyük toprak sahiplerinin de aralarında bulunduğu geleneksel elitlere tekrar eski konumlarını kazanmak için bir fırsat doğurmuştur. Bu grupların karşısında ise Rıza Şah döneminde güçlenen ordu ve monarşinin devamında çıkarı olan kişiler yer almıştır. Bu iki tarafın dışında olan bir grup ise reform yapılması konusunda sistemi zorlayan bir grup olarak diğer güçlerin dışarısında kalmıştır²³. Şah Muhammed Rıza Pehlevi işte bu iktidar boşluklarının ve bu güç mücadelelerinin içinde iktidar koltuğuna oturmuştur. Geldikten bir süre sonra mutlak iktidarı ele geçirse de Muhammed Rıza Şah'ın şahlık dönemi oldukça karışık geçmiştir.

İran'da petrolün kontrolünün uzun zamandan beri İngiltere'nin elinde olması İngiltere'nin İran'a müdahalesini kolaylaştırmış bu da halkın bu konuda tepki göstermesine sebep olmuştur. 1949 yılında yapılan yeni bir petrol anlaşması halkta büyük bir karşı çıkmayla sonuçlanmıştır. Bu tepki hükümetin kötü yönetimi ile birleşince, ülke karışıklıklar içine girmiştir. Ulusal Cephe Hareketi'nin önderi Musaddık bu karışıklıkta başbakanlığı ele geçirip petrol endüstrisini devletleştirmiştir. Bu sırada yurtdışına kaçmış olan Şah'ın da yetkilerini azaltmak konusunda parlamentoyu ikna etmeye

²¹ Sander, *a.g.e.*, s. 80

²² ———, “İran'ın Bölgesel Politikalarına Bakış”, Erişim Adresi: <http://www.tasam.org/index.php?altid=426> Erişim Tarihi: 25.11.2009

²³ Arı, *Geçmişten Günümüze*..., s.245-246.

çalışmıştır. Musaddık zengin bir aileden gelmektedir ve siyasi arenada çeşitli güçler tarafından desteklenmektedir. Bunların arasında Milliyetçiler, dinsel otoriteler, komünist ve komünist olmayan radikaller, toprak soyluları ve Şah'ın otoritesine karşı olan tüm diğer güçler yer almaktadır²⁴. Bu kadar kalabalık bir topluluğun desteğini almasına rağmen Musaddık iktidarı, İngiltere şirketlerinden gelen petrol parasının kesilmesi ve bunun yanı sıra Dünya Bankası ve ABD'den gelen kredilerin durması sebebiyle ekonomik sıkıntılar yaşamaya başlamış, Şah'ın da etkisiyle istifa etmiştir. Ancak bu süreç çok uzun sürmemiş Musaddık halkın yoğun desteğiyle tekrar Başbakan olmuştur. Ayrıca Meclis de kendisine tam yetki vermiştir. Bu durum doğal olarak Şah'ın otoritesini oldukça sarsmıştır. Böylelikle Muhammet Rıza Pehlevi, Musaddık'a karşı ordu, ABD ve İngiltere'nin gücüne başvurmuştur. Bu güce ve İran'a uygulanan ekonomik ambargoya dayanamayan Musaddık, sonuç olarak 1953'te düşürülmüştür. Bu tarihten sonra Şah İran'da muhalefeti acımasızca bastırma politikasına gitmiştir²⁵. Görüldüğü gibi İran'da muhalif seslerin bastırılması ekonomik bir krizle çok rahat başarılabilir. Demokrasinin en önemli sacayaklarından biri olan muhalefetin yasalarla korunması kültürü Şah döneminde çok fazla yaşanmamıştır. Aksine iktidarın tehlikeye düşmesi ile birlikte antidemokratik yollar tercih edilmiştir.

1963 yılı İran için önemli olayların geliştiği bir yıl olmuştur. Beyaz Devrim ve devrime karşı ayaklanmalar İslam devriminin temellerinin atılıp sistematik çalışmaların başlamasına sebep olmuştur. 1960'ta Parlamento 20. dönem için seçimlere gitmiş, fakat eyaletlerdeki halk seçimlere hile karıştırma çabalarını protesto etmiştir. Güvenilirliğini yitirmiş bir seçim ve başarısız ekonomi Milli Cephe'nin önderliğindeki on bin Tahranlı öğrencinin gösterilerine neden olmuştur. 1961'de ise tüm öğretmenler maaşlarının düşüklüğünü protesto etmek için greve gitmiştir. 1962'de Kennedy yönetiminin etkisiyle toprak reformu yasa tasarısı imzalanmış, bunu aylardır kapalı olan parlamentonun toplanması talebi ile öğrenci ve öğretmenlerin grev ve protestoları izlemiştir. 1963 Ocak ayında ise Şah 6 Maddelik "Beyaz Devrim"i referanduma götürmüştür. Bu devrim kadınlara oy hakkı, işçilere kar ortaklığı, seçim reformu ve ormanların özelleştirilmesini içermektedir. Ancak bu devrim paketi tam olarak uygulanamadan 1963 Haziranında halktan bazı kesimler darbe rejimine karşı kanlı bir ayaklanma başlatmışlardır. Ayaklanan grup içerisinde öğrenciler, kamu görevlileri, aydınlar, Çarşı esnafı ve din adamları yer almıştır. Her

²⁴ Sander, *a.g.e.*, s. 235.

²⁵ *A.g.e.*, s. 236.

grup kendine farklı bir eleştiri alanı bulmuştur. Sol ‘Reforma Evet, Diktatörlüğe Hayır’ sloganıyla, sağ (din adamları, Çarşı Esnafı) ise toprak reformuna ve kadınların oy hakkına karşı eleştirileriyle yola çıkmışlardır. Sağ grup ayrıca devletin mülkiyet haklarına el koymasından da şikâyetçi olmuşlardır²⁶. Olayların çıkış noktaları ve kişileri açısından 1963 olayları 1979 İhtilalinin bir provasası niteliğinde değerlendirilebilir²⁷.

İslam devrimine giden yol 1963’ten sonra alt yapısını oluşturmaya devam etmiştir. Şah yönetimi, Batı ülkelerinin modernleşme sürecini örnek alsa da; yönetimin sadece ekonomik liberalleşme yolunda adımlar atmış olması, otoriter yönetimi sonucunda demokrasinin geri planda kalması gelişimin tek yönlü ve sakat olmasına yol açmıştır²⁸. Bunun yanı sıra monarşinin dikta özelliği, siyasi polis SAVAK’ın sınırsız yetkileri, rejimin yönelimleri üzerine her türlü tartışmayı da yasaklamıştır. Şah’ın dikkat ettiği eğitim sistemi ise kentsel orta sınıfın atılımına yardımcı olsa da; siyasi sistemde varlığını göstermesine gücü yetememiştir. Aynı zamanda hiçbir ifade özgürlüğünün olmaması da orta sınıf arasında demokrasi kültürünün gelişmemesine yol açmıştır²⁹. Özetle Şah yönetimi İran’ı modern bir çizgiye oturtmak istese de sadece ekonomik anlamda birkaç adım atabilmiştir. Bu adımların birçoğu da sadece Saray ve Tahran’ın belirli bölgelerinde kendini göstermiştir. Batı kaynaklı düşünceler Şah yönetiminde özgür bırakılmamış, monarşi, diktatörlükten kurtaramamıştır. Durum bir zaman sonra öyle bir hal almıştır ki; bugün yan yana düşünilemeyecek olan birçok siyasi görüş, Şah’a karşı ortak hareket edecek hale gelmiştir. Tüm bunların gerçekleşmesinde İran üzerindeki diğer ülkelerin de etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Bu ülkelerin kendi çıkarları doğrultusunda ekonomik hayatı kontrol altında bulundurmaları, devrime giden sürecin daha fazla gelişip hızlanmasında etkin bir faktör olmuştur.

²⁶ Val Moghadam, “*Anti Emperyalizm mi, Sosyalizm mi? İran’da Devrim ve Sol*”, içinde *İran Devrimi Din, Antiemperyalizm ve Sol* (Der. Serpil Üşür), Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s. 114-115.

²⁷ Hakan Yılmaz, *Tarih Boyunca İhtilaller ve Darbeler*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2002, s.397.

²⁸Ercan Çitlioğlu, “*İran’ı Anlamak*”, *Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi*, İstanbul, 2009, s. 28. Erişim Adresi: <http://busam.bahcesehir.edu.tr/rapordosya/irani-anlamak.pdf> Erişim Tarihi: 25.11.2009.

²⁹ Gilles Kepel, *Cihat İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi* (çev. Haldun Bayrı), Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2001, s. 115-116.

B. İRAN DEVRİMİ: SONUN BAŞLANGICI; BAŞLANGIÇIN SONU

1. Devrimden Önce İran'ın Sosyo-ekonomik Yapısı

İran Devrimi Ayetullah Ruhullah Musavi Humeyni'nin* önderliğinde gerçekleşmiştir. Şeriatmadari** ve Mahmud Talegani*** ise İran Devrimi'ne giden süreçte ulema sınıfında önemli rol oynamışlardır. Her üç liderin de farklı bir İran düşüncesi olmasına ve Devrim'den sonra Şeriatmadari ve Talekani'nin muhalif bir duruma geçmelerine rağmen, üçünün de Kum'da eğitim görmüş olmaları dikkatleri Kum kentinin yapısına çekmektedir. Kum Kenti, Tahran'ın aksine modern bir çizgi taşımamakla birlikte tarihi boyunca muhafazakâr elitlerin kalesi olmuştur. Sineması, TV antenleri ve hatta Televizyon'u bile olmayan Kum'da alkollü içecek tüketilen veya satılan bir yer de yoktur. Hatta Kum'da “çadar” (çarşaf) giymeyen tek bir kadın bile yoktur³⁰. İşte devrimin liderleri bu kentte yetiştirilmiş ve eğitilmişlerdir. Devrimden önce Kum'un aksine Tahran ise modern duruşuyla dikkatleri üzerine çekmektedir. Ancak Tahran'ın tüm bölgeleri için aynı şey söylenemez. Öncelikle Tahran, kuzey ve güney'den ikiye ayrılmıştır. Kuzey zenginlerin güney ise fakirlerin yerleşim alanlarını oluşturmaktadır. Kuzey kesimde modern bir batı kentinin izleri görülürken güney kesim sefaletin izlerini taşımaktaydı. Güney'de bulunan kısımda gecekondulaşma oldukça

* 1902'de dindar bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelen Humeyni'nin babası bir toprak ağası tarafından öldürülmüştür. Önceleri büyük ağabeyi Ayetullah Pasandideh tarafından eğitilirken daha sonraları Ayetullah Abdulkarim Ha'eri Yezidi'nin öğrencisi olmuştur ve öğrenciliği onun ölümüne kadar devam etmiştir. Eğitimi süresince Kum'da kalan Humeyni 1927'de dini eğitiminin alt derecelerini bitirdikten sonra 1936'da saygı duyulan bir müçtehit olmuştur ve Monarşinin en üst dini yetkinlik anlamına gelen “Ayetullah El Uzma” sıfatına sahip beş kişiden biri olmuştur. Nikki R. Keddie'nin *Roots of Revolutions* adlı kitabına göre Humeyni İngilizlerle temas içerisindeydi. Keddie, Humeyni'nin Şah'ın reformlarına karşı olduğu ve bir Arap aracılığıyla İngilizlerden Şah'la savaşmak için büyük miktarda meblağlar aldığını da yazmıştır. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 399

** Şeriatmadari bir anayasacıdır ve Kum'da Humeyni ile birlikte Ha'eri Yezidi'den ders alarak müçtehit olmuştur. Buradan ayrıldıktan sonra Necef'te ise yüksek bir eğitim almıştır. Tebriz'de 15 yıl öğretim veren Şeriatmadari, Pesavari'nin Sovyetlerden özerk Azerbaycan yanlısı tutumunu incelemiş, daha sonra Kum'a geçse de Azerbaycan'la bağlarını koparmamıştır. Şeriatmadari İhtilalin hem öncesinde hem sonrasında ılımlı bir anayasacı olmuştur ve Humeyni'yi izleyemeyen birçok kişinin lideri olmuştur. Yılmaz, *a.g.e.*, s.400.

*** 1950'li yıllardan beri Şah'a karşı dini muhalefetin ideolojisti olan Talegani dini eğitimini Kum'da almıştır. Rıza Şah'ın uygulamalarını protesto ettiği için birçok kez tutuklanan ve sürgüne gönderilen Talegani Bazargan ve Sahabi ile birlikte İran Özgürlük Hareketinde mücadele etmiş, 1978-79 İhtilallerinde milli öncü gruplar ve dini gruplar arasındaki bağlantıyı sağlayarak önemli bir rol oynamıştır. Yılmaz, *a.g.e.*, s.401

³⁰ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 399.

yoğun olmakla birlikte buradaki bazı bölgelerde 1 odada yaşayanların sayısı 6'ya kadar çıkmakta, aynı mutfağı ve banyoyu birden fazla aile kullanmakta, aylık ise 100–200 dolar para kazanmaktaydılar³¹. Aslında İran, 1960'larda petrolle birlikte sanayileşmiş bir kapitalist toplum olma yolunda önemli gelişmelere sahne olmuştur. Ancak, bu gelişme toplumun her tarafına eşit yayılmamıştır. Kırsal ve kent arasında büyük farklılıklar doğmaya başlamıştır. Bunu takiben 1960'larda köyden kente göçlerin yoğunlaşması ile birlikte kent içerisinde de sosyoekonomik açıdan derin uçurumlar açılmaya başlamıştır. 1970'lere gelindiğinde nüfusun %10'unu oluşturan varlıklı kesim, toplam gelirden %40'luk pay alırken, kentlerdeki yoksul kesim, konut sıkıntısı çekmekte hatta gelirlerinin bazen %70'ini kiraya vermektedirler³². Bunun yanında tarımla uğraşan köylülerin daha iyi bir hayat yaşamak umuduyla yoğun bir şekilde köyden kente göç etmesi, klasik bir gecekondulaşma kültürünü de birlikte getirmiştir. İnsanlar kent yaşamı ile birlikte köy toplumunun dayanışma kültürünü kaybetmiş, rüşvet olgusu gelişmiştir. Sonuçta kent nüfusunun oluşturduğu genişlemenin yarattığı eşitsizliğe sosyoekonomik dönüşümün kendi eşitsizliği de eklenmiştir³³. Böyle bir sosyoekonomik yapı içerisinde kentlileşmeye çalışan İranlı fakir halkın, yaşam mücadelesi içerisinde sıkışıp kalmaları ve umutsuzluğa düşmeleri onları apolitikleştirirse de bir taraftan da din gruplarınca kolayca etkilenmelerini de sağlamıştır. Böylelikle Ulema; yönetimin baskıcı uygulamalarından ve gittikçe fakirleşmekten ümidini yitirmiş bu insanları rejimi yıkmak amacıyla rahatça seferber edebilir duruma gelmiştir³⁴.

İran'daki bu ortam göz önüne alınarak, devrime giden süreç incelendiğinde ülkenin ekonomik anlamda geri kalmışlığı göze çarpmaktadır. 1970'lerde yükselen petrol fiyatlarının halka yansıtılmaması ve zengin fakir arasındaki farklılığın artması İran'da muhalif seslerin yükselmesine yol açmıştır. Aynı zamanda petrol gelirlerinin sosyal olanaklara değil de askeri harcamalara ve halk tarafından da başarısız görülen reformlara gitmesi muhalif düşünceleri daha da pekiştirmiştir. Bu

³¹ Asaf Hüseyin, *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*(Çev. Taha Cevdet), Pınar Yayınları, 1988, s.171-172.

³² Fred Halliday, "İran Devrimi: Eşitsiz Gelişme ve Dinci Popülizm"(çev. H. Erkan Sakallıoğlu), *İran Devrimi Din, Antiemperyalizm ve Sol* (Der. Serpil Üşür), Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s.25.

³³ Halliday, *a.g.m.*, s.25.

³⁴ Hüseyin, *a.g.e.*, s.173-174.

muhalif düşünceler diğer muhalif düşüncelerle birleşip büyük grev ve protestoların yaşanmasına sebep olmuştur³⁵.

Sonuç olarak; İran Devrimi, çarşı esnafından köylüye, üniversite öğrencisinden radikal Şii gruplara ve Marksist eğilimlere kadar İran'da yaşayan ve şah tarafında olmayan herkesi kapsamaktaydı. Bu grubun içerisinde siyasal bakımdan dışlanmışlar, Şah'ın yönetiminden rahatsız olanlar, zenginleşen İran'dan yeterince pay alamayan ve giderek yoksullaşanlar, İran üzerindeki yabancı bağlantılardan rahatsızlık duyanlar, halkın dinden ve İran kültüründen uzaklaşıp yazlaştığını düşünenler gibi her türden ve gruptan insan yer almıştır. Hedeflerinin tamamı aynı olmasa da Şah karşıtlığı onları birleştirmiştir. İran devriminin en önemli özelliği ise tüm bu grupları iyi bir şekilde organize edip yönetmek olmuştur³⁶.

2. Devrimin İdeolojik Boyutu

İran'ın siyasal kültüründe yer alan düşünceler İslamiyet, monarşi ve milliyetçilik üzerine kurulmuştur. Bu üç düşünce de kendi görüşleri üzerinden siyasetlerini sürdürmüş, düşüncelerini topluma yayma amacı gütmüşlerdir³⁷. Ancak 1970'lere gelindiğinde monarşiye karşı olan her türlü siyasal düşünce ve grup – ki bunlar arasında aydınlar, liberal milliyetçiler, ulemalar, Marksistler, Pazar esnafı ve toprak sahipleri gibi muhalif güçler yer almaktadır – yine Şah yönetimine karşı ortak hareket etme, en azından Şah'ı düşürme konusunda hemfikir olma açısından birleşmişlerdir. Tüm bu grupların birleştiği en önemli unsur ise Şii İslam'dır. Şii İslam'ı tüm bu grupları harekete geçirecek en önemli araç olarak görülmüştür bu yüzden devrimin ideolojisini hem İranlı hem de Şii olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır³⁸. Bu ideolojinin başat rolünü ise ulemalar üstlenmiştir. Ulemalar İran siyasetinde ve tüm tarihi boyunca önemli bir rol üstlenmişlerdir. Bu rolü 1891–1892 tütün protesto hareketlerinde, 1906–1911 meşrutiyet devriminde, 1950'lerin başlarındaki petrolün ulusallaştırılması hareketinde, 1963'teki Şah aleyhtarı şiddetli gösterilerde ve 1978–1979 İran Devriminde etkin bir biçimde görmek mümkündür³⁹. Ancak İran devrimini sadece Ulemaların çalışmalarına bağlamak yanlış

³⁵ Ercan Çitlioğlu, "İran'ı Anlamak", Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, İstanbul, 2009, s. 21-22. Erişim Adresi: <http://busam.bahcesehir.edu.tr/rapordosya/irani-anlamak.pdf> Erişim Tarihi: 25.11.2009.

³⁶ Arı, *Geçmişten Günümüze...*, s.528

³⁷ Hüseyin, *a.g.e.*, s. 65

³⁸ Yılmaz, *a.g.e.*, s.407.

³⁹ Mansur Muaddel, "İran'da Şii Ulema ve Devlet", içinde *İran Devrimi Din, Antiemperyalizm ve Sol* (Der. Serpil Üşür), Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s.151.

olacaktır. Çünkü demin de saydığımız grupların tümü İran devriminde büyük rol oynamış, devrimin her aşamasında kendilerini göstermişlerdir. Bu grupları – en azından en bir kısmını- ele almak devrimin geçiş sürecini anlamak açısından bize yardımcı olacaktır.

Bu noktadan hareketle İran’da radikal İslamcı ulema sınıfı inceleyecek olursak bu sınıfın önemli bir güce sahip olduğunu görürüz. Ancak bu sınıfın sistematik bir ideolojik kuramı ilk başlarda yoktur. İran Devrimini gerçekleştirecek olan Humeyni bu ihtiyaca karşılık bularak Şii İslam ideolojisini kurgulamış, devrimin ideolojik alt yapısının hazırlayıcısı olmuştur. Humeyni, 1971’de yazdığı “İslam Hükümeti”⁴⁰ adlı kitabında neden İslami bir devrime ihtiyaç duyulduğunu ve İslami rejimin nasıl yapılaşdırılabileceğini dile getirmiştir. Humeyni’ye göre Şii inancında olduğu gibi Mehdi dönecektir, ancak onun dönüşüne kadar topluma dini kurallar ışığında doğru yolu ve dürüstlüğü gösterecek İslami bir yönetime ihtiyaç vardır. Bu doğrultuda Velayet-i Fakih kavramını ortaya atar. Fakih, toplumda hakem görevi görecek, Kur’an öğretileri ışığında örnek alınacak ve model olabilecek yetkinliğe sahip olan uzmanlığı temsil edecektir⁴⁰. Böylelikle ulemanın ihtiyacı olan ideolojik güç ortaya çıkmıştır.

Humeyni, Şah’ın rejimine karşı şiddetli eylemler başlatmasıyla tanınmıştır. 1961’de rejim aleyhine yaptığı bir konuşma sonrasında tutuklansa da eylemlerine devam etmiştir. Kapitülasyon tasarısı aleyhine yaptığı bir konuşma sonucunda tekrar tutuklanmış, 1965’te ilk önce Türkiye’ye sürgün edilmiş oradan da Irak’a ve daha sonra Paris’e geçmiştir. Humeyni sürgüne gönderilmesine rağmen arkasında Tahran, Kum ve diğer önemli şehirlerde kendisini her anlamda destekleyen birçok din adamı bırakmıştır. Bunlar arasında Montazari ve Haşimi Rafzanjani de bulunmaktadır. Humeyni’nin yandaşları İran’da bir cami ağı kurmuşlar bu camilerde Humeyni adına büyük ölçüde para toplanmışlardır. Bu para sadece İslami aktiviteleri desteklemek için değil, aynı zamanda muhalif politik hareketleri desteklemek için de kullanılmıştır⁴¹. Sonuç olarak; hem Humeyni hem de devrim güçlü bir gelir kaynağı bulmuştur. Humeyni Irak’ta muhalif sesinin bastırılması konusunda baskıya uğrayınca Paris’e geçmiştir. Paris Humeyni ve İhtilal için önemli bir noktadır. Öncelikle Paris, Humeyni’ye dünyaya kendisini göstermesi açısından büyük bir olanak sağlamıştır.

* Houkumat-e İslami

⁴⁰ _____, “İran Niçin, Nereye?”, *Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi*, İstanbul, 2009, s.6. Erişim Adresi : <http://busam.bahcesehir.edu.tr/rapordosya/Iran-nicin-nereye.pdf> Erişim Tarihi: 25.11.2009.

⁴¹ Yılmaz, a.g.e., s.410.

İkincisi, Paris'te yaptığı röportajlar sayesinde (ki bu röportajlar 4 ayda 120'yi bulmuştur) İran'daki muhalefet hareketinin dünyada sempati kazanmasına ve kabul görmesine de neden olmuştur⁴². Aslında 1979 İran Devrimi, Ayetullah Humeyni'nin teknolojiyi çok iyi kullanması sebebiyle de özel bir devrimdir. Humeyni teknolojik devrim olarak nitelendirilebilecek bir yapı oluşturarak dünyada bir ilki gerçekleştirmiş hem de bu ağı kullanarak daha önce ulaşılmamış veya ulaşılamayacak kişilere ulaşılmıştır. Şah'ın sansürüne karşı Humeyni'nin nutuklarının kasetle dağıtılması ve emirlerinin telefonla verilmesi İran devrimini bu açıdan da özel kılmıştır⁴³. Humeyni'nin Devrimin en önemli adamı ve lideri olarak ön plana çıkması, onun muhalif güçleri birleştirmesi ve bu gücü Şah'a karşı en iyi şekilde kullanmasından kaynaklanmaktadır.

Devrim sürecinde etkili olan diğer bir grup Tudeh (Kitle) Partisi'dir. Parti 1941 yılında kurulmuştur. İran'daki modern komünist hareketin başlangıcı olarak kabul edilen Tudeh, reformist olmakla birlikte Marksist gençler tarafından kurulmuştur. Aslında Tudeh Partisi 1920'lerde kurulmuş olan Pers Komünist Partisi'nin (PKP) devamıdır. İran'da 1960'lara gelindiğinde gerilla türü örgütlenmeler başlamış, İran solu, Che Guevara ve Mao'nun düşünceleriyle tanışmıştır⁴⁴. Tudeh Partisi, her ne kadar Sovyet eğilimli olsa da liderleri Komünist sıfatını almaktan ve dini yapıya karşı gelmekten çekinmişlerdir. Tudeh Partisi daha sonra yapılacak olan 1953 seçimlerinde Musaddık'ın Ulusal Cephesi ile birlikte meclisin çoğunluğunu almıştır⁴⁵. Aslında İran solunun yeni yüzü olan yurtdışındaki İranlı öğrenciler, Musaddık'ı Tudeh'ye göre daha çok tutmuş ve Musaddık'ı bir kahraman olarak görmüşlerdir. Tudeh, onlar için Sovyetleri tutan ve bu sebeple İran'a ihanet eden bir parti olarak görülmüştür⁴⁶. Tudeh, aynı zamanda kurulduğu andan beri, milli demokratik devrimde küçük burjuvazinin rolünün ve kapitalist olmayan kalkınma yolu teorisinin propagandasını yaparak, yeni siyasal elit içinde güçlenmeye çalışmıştır. Bunun yanı sıra 'ilerici din adamları', 'devrimci İslam' gibi kavramların yaygınlaşmasında en önemli unsuru oluşturmuşlardır⁴⁷. Böylelikle Tudeh, İran Şii ideolojisine devrimci bir bakış açısı da getirerek sol düşünceyle ulemaları birleştirme yolunda önemli bir adım da atmıştır.

⁴² Yılmaz, *a.g.e.*, s.408.

⁴³ Lewis, *a.g.e.*, s.17.

⁴⁴ Yılmaz, *a.g.e.*, s.405.

⁴⁵ Arı, *Geçmişten Günümüze.....* 246-249

⁴⁶ Val Moghadam, *a.g.m.*, s.113.

⁴⁷ *A.g.m.* s.141.

Ulusal Cephe ise bir siyasi parti niteliği taşımasa da birçok görüşün bir arada toplandığı ve genel anlamda milliyetçi düşüncenin hâkim olduğu bir platform olarak hareket etmiştir. Ulusal Cephe içerisinde Batı eğilimlilerin yanında ulemeden da isimler bulunmaktadır. Her iki grup da kendi istekleri doğrultusunda hareket etme eğiliminde olmuşlar; ulemalar İran'ın şeraitten uzaklaşmamasını isterken, Batı eğilimliler sekülerleşmeyi istemişlerdir. Bunun yanında ulusal egemenlik hayali ise her grubun ortak amacını oluşturmuş ve birbirine bağlamıştır⁴⁸. Aslında Ulusal Cephe 1949 yılında Musaddık tarafından kurulmuştur Grup içerisinde demin de bahsettiğimiz gibi liberal sağcılar, solcular, Panislâmcılar, milliyetçiler gibi birçok görüşe sahip gruplar yer almış, yine orta sınıf meslek sahipleri, öğrenciler, entelektüeller, çarşı esnafı ve bazı dini cemaatlerin aydın ve eğitilmiş kesimi tarafından da desteklenmişlerdir. Bu yüzden Ulusal Cepheyi bir parti olarak ele almak yanlış olacaktır. Bu platformun ortak amaçları arasında İran'da hukukun üstünlüğünü sağlamak, bağımsızlık ve özellikle kaynaklar üzerindeki yabancı egemenliğine son verecek millileştirme politikaları sıralanabilir. Bu grubun lideri Musaddık ise Batı tipi bir sekülerleşme ve demokratik yapının yerleştirilmesi amacıyla hareket etmiştir⁴⁹. Ulusal Cephe belki de diğer gruplar arasında demokrasi kelimesini en fazla ön plana çıkaran grup olarak karşımıza çıkmaktadır.

Halkın Fedailer (Fedaiyan-i Halk) grubu, Marksist bir gerilla örgütü olmakla birlikte Tudeh Partisinden farklı bir örgütlenmeye sahiptir. Bu gruba göre halk içerisinde büyük gruplar oluşturmak polislin halk içerisinde sızmasından ötürü imkânsızlaşmıştır. Onun yerine küçük birimler vasıtasıyla ve silah kullanarak halkta kurtuluşun ancak gerilla mücadelesiyle gerçekleşeceğini inandırmak genel amaçları olmuştur⁵⁰. Halkın Fedailer, kendilerine, Latin Amerika, Cezayir, Küba, Vietnam gibi ulusal bağımsızlık savaşları yaşayan ülkelerin gerilla savaşlarını örnek almışlardır. Dolayısıyla silahlı gerilla mücadelesi onların siyasal muhalefet yöntemini oluşturmuştur. Bu yöntemle, halkın gözündeki Şah'ın yıkılmazlık miti ortadan kalkacaktır. Fedailer bu amaçla 1970'te silahlı çatışmalara girmişlerdir. Bu çatışmalar arasında karakollar ve bankalara yapılan baskınlar ile yabancı ülkelerin diplomat ve askerlerine yapılan suikastlar yer almıştır⁵¹. Ancak 1977

⁴⁸ Arı, *Geçmişten Günümüze.....*, 246-249

⁴⁹ Rıza Köse, *Türk Basınında İran Reformcu Hareketi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2005. s. 23.

⁵⁰ Hüseyin, *a.g.e.*, s.198.

⁵¹ Gholamreza Poorbagher, *İran'da 1979 Devrimi'nden Sonra Egemenlik ve Siyasal İktidar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s.64-65.

senesine gelmeden Halkın Fedaileri örgütü gücünün büyük bir kısmını yitirmiştir. Güçlerini yitirmelerindeki nedenler arasında ideolojileri ile Şii İslam'ı arasında bağ sağlayamaması ve bu sebeple halktan destek alamaması gösterilebilir⁵². Yine de halkın fedailerini "1977-78 dönemi boyunca kentli okur-yazarların, beyaz yakalı işçilerin ve üniversite öğrencilerinin şaha karşı muhalif eylemlere girişmesinde etkili olmuştur. Ayrıca geniş çaplı militan tabanı ve sempaticileri ile başlattığı silahlı mücadelesiyle Şah rejiminin devrilmesinde en etkili rolü oynamıştır"⁵³.

Halkın Mücahitleri (Mücahidin-i Halk) Fedaiyan gibi gerilla savaşları yoluyla mücadele vermek amacıyla 1960'lı yıllarda Ulusal cephe üyesi ve Tahran Üniversitesi mezunu olan 9 kişi tarafından kurulmuştur. İdeolojik olarak İslamcı olmakla birlikte İslam'dan devrimci bir yorum da çıkarmışlardır. Bu gruba göre emperyalizm İran'ı istila etmiştir. Onlara göre İran, kültürel, siyasi ve askeri emperyalizm tehlikesiyle karşı karşıyadır. Şahlık rejiminin baskı ve propagandalarına karşılık silahlı mücadele yapılması gerektiğini düşünen bu gruba göre Allah'ın birlik ilkesine ve İslam'ın ideolojisine uygun, sınıfsız bir toplum oluşturulmalıdır⁵⁴. Mücahitler yaptıkları eylemlerin halka ulaşip onları harekete geçireceğini ummuşlardır. Ancak Şah, haberler üzerine koyduğu sansürlerle bu grubun eylemlerinin halk tarafından bilinmesine engel olmuş, böylelikle mücahitlerin eylemleri ile birlikte halkta bir hareketlenme yaşanmamıştır. Ayrıca ordu ve Savak mücahitlerin yaptıkları eylemleri örtbas ederek de bu grubu elimine etmiştir⁵⁵. Mücahitler rejim için çok ağır sonuçlar doğuracak eylemlere girişmeler de rejimi yıkamamışlardır. Devrim sürecinde ise çıkan ayaklanmalarda aktif rol oynamışlardır⁵⁶.

İslam Devrimi 1979'un başlarında artık olgunlaşmış olan bir durumun sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Aslında devrime giden sürecin başlama noktası, Şubat 1978'deki olaylar olmuştur. İran'da çeşitli şehirlerde mevcut rejime karşı olan her grup gösterilere katılmış olaylarda kanlı çatışmalar oluşmuştur. "*Protestocular Pehlevi yönetimine ve devletin batılı tarzındaki sembollerine, heykellere, içki dükkânlarına, sinemalara ve lüks otellere saldırdılar. Kalabalık çok fazla coşup 'Şah'a ölüm! Amerika Defol'; 'Hüseyn bizim rehberimiz, Humeyni liderimiz' diye bağırılmaya başladı.... 500.000'den fazla gösterici, yönetimi protesto etti. 8 Eylül'de (Kara Cuma)*

⁵² Hüseyin, a.g.e., s.198.

⁵³ Poorbagher, a.g.t., s..65.

⁵⁴ A.g.t., s..66-67.

⁵⁵ Hüseyin, a.g.e., s.195.

⁵⁶ Poorbagher, a.g.t., s. 67

75.000 protestocu Jaleh kavşağına oturdu. Göstericilerle askerler, tanklar ve helikopterler ateş açtı. Kullanılan silahların çoğu Amerika'dan temin edilmişti⁵⁷. İran'da gösteriler durmamış devam etmiştir. Aralık 78'de Aşure günü "iki milyon insan Şah'ın ölümü, Humeyni'nin dönmesi ve İslami devletin kurulması için bağırarak sokaklarda yürüdü. Amerika'nın desteği Şah'a yeterli gelmiyor ve artık ülkesini kontrol edemiyordu. Nitekim 16 Ocak 1979'da Şah İran'ı terk etti"⁵⁸. Böylelikle devrim için uygun bir ortam hazırlanmış, Humeyni'nin liderliğindeki mücadele de başarıyla sonuçlanmıştır. Artık Humeyni, hem en üst Ayetullah olarak dini; hem de devrimin öncüsü olarak siyasi liderliğini kazanmış olarak 1 Şubat 1979'da İran'a dönmüştür. Humeyni döndükten sonra çatışmalar bir süre daha devam etse de 11 Şubatta devrimciler Şah taraftarlarına karşı zafer elde etmişlerdir. 1 Nisan'a gelindiğinde ise İran'da ne Pehlevi hanedanlığı ne de monarşi kalmıştır; artık İran İslam Cumhuriyetinin önünde hiçbir engel kalmamıştır. Aralık ayında Humeyni'nin dini liderliğinde İran'da günümüze kadar devam eden yeni bir teokratik dönem başlamıştır⁵⁹.

C. İRAN İSLAM CUMHURİYETİ: YIKILANLAR ÜZERİNE KURULANLAR

İslam Devrimi'nin gerçekleşmesi ile birlikte bazı düşünür ve yazarlar devrimin çok da uzun sürmeyeceği kanısındayken, diğer görüştekiler, devrimi gerçekleştiren liberal grubun liderliğinde yeni devletin şekilleneceği inancında olmuşlardır. Ancak İran Devrimi 30 yıldır katı şeriat kanunlarına uygun olarak etkisini sürdürmektedir. Sürecin bu hali almasında siyasi, ekonomik, sosyal, konjonktürel birçok sebeple birlikte, İran'ın iç dinamiklerini ve devrimin devamlılığını sağlamakla yükümlü Devrim Muhafızlarının etkisini sayabiliriz.

1. Yeni Yönetim, Yeni Lider: Humeyni

a. İslam Cumhuriyeti: Cumhuriyetin Kuruluşu, İlk Anayasa, İlk Muhalefet

İran'a dönen Humeyni, Mehdi Bazaran'ı, Bahtiyar'ın yerine geçici hükümeti kurmakla görevlendirmiştir. Geçici hükümetin kurulmasıyla birlikte İslam Cumhuriyeti'nin kurulması için referanduma gidilmiş ve halkın %99 oyuyla İran İslam Cumhuriyeti ilan edilmiştir⁶⁰. İslam Cumhuriyeti daha önce hazırlanmış olan Anayasayı laik olduğundan dolayı

⁵⁷ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 410.

⁵⁸ *A.g.e.*, s.411.

⁵⁹ Çitlioğlu, *a.g.m.*, s. 21-22.

⁶⁰ Arı, *Geçmişten Günümüze...*, s. 531-532.

benimsememiştir. Yeni bir anayasa oluşturulması için çalışmalara başlanırken, bu anayasanın Şii İslam'ına uyumlu olması konusuna dikkat edilmiştir. Anayasanın hazırlanması aşamasında öncelikle referandumla halkın görüşü belirlenmiş, Tevhidi Ulema tarafından bir taslak hazırlanarak Devrim Konseyi ve Humeyni'nin onayından geçirilmiştir. Ancak Anayasa taslağına son şeklini, ülkenin her bir yanından Devrim Konseyince seçilen uzmanlar vermiştir. "Uzmanlar (Biliciler) meclisi" olarak adlandırılan bu grup seçilmiş 75 üyeden oluşturulmuştur⁶¹. Her ne kadar uzmanlar meclisi seçilmiş kişilerden oluşsa da bu kişiler Humeyni yandaşları arasından çıkmıştır. Bu grup hem Humeyni'yi yücelten hem de onu Allah'ın temsilcisi durumuna getiren Velayet-i Fakih eksenine uygun bir anayasa taslağı hazırlamışlardır. Aslında Humeyni İslamcı militanları arkasına alarak Devrim Konseyi'ni kendi istediği insanlardan oluşturarak ve Uzmanlar Meclisini de bu prensiple belirleyerek kurulacak rejimi kendi çizgisinde şekillendirmiştir⁶².

2 Aralık 1979'da kabul edilen İran'ın ikinci anayasası, tüm sınırlarını İslami çizgiler çerçevesinde belirlemiştir. Anayasanın öne çıkan maddeleri arasında hükümetin görevleri de belirlenmiştir. Bunlar arasında sömürgeciliğin yok edilmesi, ülkenin yabancı kültürlerin etkisinin dışında tutulması, despotizm, otokrasi ve monopolizmden İran halkının uzak tutulması, yasalar dâhilinde siyasi ve sosyal özgürlüklerin sağlanması, halkın siyasi ve ekonomik geleceğini belirleyen kararlara katılımının sağlanması, ayrımcılığın yok edilmesi, halkın askeri eğitimden geçirilerek savunma gücünün artırılması, fakirlikle ilgili problemlerin ortadan kaldırılması, kadın ve erkeğe adil muameleyi içeren eşitlik esasına dayalı bir adalet mekanizmasının kurulup işletilmesi gibi birçok görev yer almaktadır⁶³. Bu açıdan bakıldığında anayasanın halkçı ve milliyetçi olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu anayasayla İran yönetimi üst bir kuruma da devredilmiştir. Böylece Humeyni'nin ideolojisi olarak belirlenen Velayet-i Fakih kavramı 1979 anayasasıyla yasal bir hal almıştır. "*Velayet-Fakih tarafından atanacak kuruldan oluşacak en üst organ durumundaki Ulema Kurulu, tüm yönetim ve yargı mekanizmalarının üstünde bir konuma sahip olacaktı ve Yüksek Yasama Konseyi ya da Anayasa Konseyi verilen bu kurula tüm yasal konuları onaylama ve reddetme yetkisi tanınıyordu*⁶⁴". Böylece iktidar, Velayet-i Fakih'in kişiliğinde merkezileşmiştir. Velayet-i

⁶¹ Hüseyin, *a.g.e.*, s. 215.

⁶² Poorbagher, *a.g.t.*, s.84 -85

⁶³ Hüseyin, *a.g.e.*, s. 216.

⁶⁴ Arı, *Geçmişten Günümüze...*, s. 533.

Fakih gücünü Allah'tan aldığı için ve Allah'ın adaletini yeryüzünde sağlayacak kişi olduğu için anayasanın teokratik bir şekilde düzenlendiğini ve demokrasinin sınırlı bir demokrasi olacağını söyleyebiliriz. Bu ilkeyle din, siyasetin merkezine konmuş, geleneksel inanç altüst edilmiştir⁶⁵. Velayet'i Fakih'in anayasaya sokulması, İran devrimini gerçekleştirenler arasında ilk en büyük muhalefeti de beraberinde getirmiştir. Ancak İran'da muhalif sesler çok fazla söz hakkı bulamamıştır. Bunun oluşmasında İran'ın uluslararası ilişkilerde diğer ülkelere rejimi ihraç etme ve bu ülkelerin tehlikeye karşı İran'la arasının bozulması da etkili olmuştur.

Humeyni'ye Velayet-i Fakih ile ilgili olarak gelen ilk eleştiriler, Kum'da birlikte eğitim aldığı ve devrimin önderlerinden olan Şeriatmadari ve Talegani'den gelmiştir. Liberal düşünceye sahip Ulema kanadında yer alan Şeriatmadari'ye göre ulemanın siyasete karışması doğru değildir. Ulema yalnızca denetleme yapmalı, düzenin bekçisi ve dengeleyici unsuru olmalıdır. Ona göre, Velayet-i Fakih sadece şeriatta yetkili bir temsilci bulunmadığı ve önemli konularda ilgilenmek gerektiği zaman uygulanabilen bir kurum olmalıdır. İktidar ve egemenliğin kökleri halktadır ve Velayet-i Fakih ilkesi bu gerçeklikle çelişmektedir. Nitekim Şeriatmadari bu madde çıkarılmadan anayasa taslağının demokratik olmayacağını ve referanduma katılmayacağını söylemiştir. Ancak bu davranış hem partisinin kapatılıp üyelerinin birçoğunun tutuklanmasına hem de kendisinin ev hapsiyle cezalandırılmasıyla son bulmuştur⁶⁶. Mahmut Talegani de Şeriatmadari ile benzer bir görüşle ulemaların yerini camii olarak belirlemiştir. Velayet-i Fakih kavramını ise Humeyni ve yandaşlarının siyasi çıkarları doğrultusunda ortaya çıktığını İslam'da böyle bir kurumun olmadığını söylemiştir. Eleştiri getiren bir diğer grup ise Halkın Mücahitleri ve Halkın Fedaileri adlı sol gruplar olmuştur. Tudeh ise bunlardan ayrılarak Humeyni'yi emperyalizm karşıtı olduğu için desteklemişse de 2 sene sonra bu parti de kapatılmıştır⁶⁷.

İran'da 1979 Devrimiyle Pehlevi hanedanının iktidarının sona ermesi ve monarşinin yıkılması, bunun yerine Şii yönetimin iktidarı devralması, önemli oranlarda Şii nüfusu barındıran Körfez bölgesindeki geleneksel monarşiler açısından sürpriz bir gelişme olarak karşılanmıştır⁶⁸. Devrimin tüm Ortadoğu İslam ülkelerine yayılabileceği korkusu, bu ülkeleri İran'a karşı temkinli olmaya itmiştir. Özellikle Şii nüfusu yoğun olan ülkelerden

⁶⁵ Poorbagher, *a.g.t.*, s.86-88.

⁶⁶ *A.g.t.*, s.86-88.

⁶⁷ *A.g.t.*, s.86-88.

⁶⁸ Nasır Niray, "Petrol'ün Ortadoğu Siyasi Gelişmelerine Etkisi", Fırat Üniversitesi *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt:IV, Sayı:2, Elazığ, 2006, s.20.

biri olan Irakla, İran büyük sorunlar yaşamışlardır. Bu çatışma İran devrimine sonucu düşünülemez bir ortam da sağlamıştır. 8 yıl süren savaş, İran'daki yeni rejimin pekişmesine sebep olarak İslam Cumhuriyeti'nin sürekliliğini sağlamıştır. Özellikle Güney Azerbaycan'da yaşanan milliyetçi ayrılıkçı hareketler, daha geniş kapsamlı olan İran milliyetçiliğiyle dengelenmiştir. Ayrıca Humeyni İran'a hedefler göstererek odak noktayı dış politikaya çevirmiştir. 52 ABD görevlisinin İranlı öğrenciler tarafından 444 gün boyunca esir alınması bunun örneklerinden biridir⁶⁹. Böylelikle İran'ın yakın ve uzak komşularıyla kurduğu sorunlu ilişkiler, rejimin kendini yeniden üretmesine yardım ederken dikkatler de başka tarafa toplanmıştır. Bu süreçte muhalif seslerin isteklerinin pek de fazla gündeme gelemeyeceği açıktır. Sonuç olarak cumhuriyetin yeniden şekillendirdiği siyasal yaşamda var olmaya çalışan İran halkının siyasal kültür yapısı dış politika ile çerçevenmiş daha milliyetçi bir yapı ile de biçimlenmiştir. Şii İslam'ı ise tüm bu faktörlerin üstünde kapsayıcı ve yönlendirici bir rol üstlenerek hem rejimi kendine göre şekillendirmiş hem de daha fazla içe kapanacak bir ortam bulmuştur.

b. İslam Cumhuriyeti'nin Siyasi Yapısının İlk Yılları

Devrimle birlikte, devrimci ulema ve yakınları arasından hem hükümeti hem de bürokrasiyi kontrol etme yetisine sahip yönetici bir elit grubu ortaya çıkmıştır. Bu grup farklı coğrafi, ekonomik ve sosyal çevrelerden gelmekle birlikte şehirli veya batılılaşmış orta sınıftan olmayan kişilerden oluşmaktadır⁷⁰. İran'ın üst yönetim tabakasında modernleşme yanlısı veya modern düşünceyi taşıyan insanların öncülüğünde bir grup olmaması İran'ın çağdaş, demokratik bir ülke olma yolunda çok fazla ileriye gidermemesinin bir sebebi olarak gösterilebilir. Bununla birlikte her ne kadar cumhuriyetçi bir söylemle iş başına gelirse de Velayeti Fakih gibi bir kurumun olması İran'ı cumhuriyet'ten çok teokrasiye kaydırmaktadır. İran'ın siyasal yapısı incelenirken bu noktaların göz ardı edilmemesi durumun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

1979 İran İslam Devrimi geniş halk kitleleri ve birçok siyasal görüşün bir arada toplanması ile gerçekleşmiştir. Ancak devrim sonrasında oluşturulan üst yönetim grubu ya da elitler daha çok Humeyni ve etrafındakilerden seçilmiştir. Liberal-milliyetçi gruplar, sol akımdakiler ve hatta ulemadan liberal cumhuriyetçi görüşe yakın olan birçok kişi veya grup,

⁶⁹ Çitlioğlu, *a.g.m.*, s. 21-22.

⁷⁰ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 413.

devrim sonrası yıllarda tasfiye edilmiştir⁷¹. Devrim sonrasında İran'daki siyasal düşünce yapısı İslamiyet, milliyetçilik ve liberalizm üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu eksenler doğrultusunda kutuplaşan siyasal gruplar arasında çeşitli görüş farklılıkları ve çatışmalar da yaşanmıştır. Humeyni'nin taraf olduğu İslami ideoloji karşısında sosyal adalet savunucuları, liberaller ve Marksist Leninist düşünceye sahip olanlar devrimin ilk dönemlerinde rejimin niteliği hakkında çeşitli sorunlar yaşamışlardır. Bu gruplardan Hizbullah olarak bilinen Humeyni ve yandaşları grubu, ulema liderliğinde İslam Fıkhının uygulanmasına taraf olmuşlardır. Milli liberaller ise devrimci uygulamalara karşı olmakla birlikte cumhuriyetten yana bir tavır sergilemişlerdir. Sol gruplar ise birbirinden farklı odak noktaları geliştirmiş, bazıları sosyal adaletten yana Marksist bir devlet hayali kurarken, bazıları İslami Marksist devlet kurma tarafında olmuşlardır. Liberal din adamları grubu ise ulemanın siyasal hayata girmesini uygun bulmazken, ulemanın yalnızca denetleme yapmasından yana olmuşlardır⁷². Bu siyasi partilerin haricinde devrim ideolojisini benimseyen ve Ayetullah Beşeti, Seyid Ali Hamaney ve Hatemi Rafsancani gibi isimlerin öncülüğünde İslami Cumhuriyet Partisi de kurulmuştur. Partinin kuruluşu hem devrim ideolojisini siyasal bir platformda güçlendirmek, hem de muhaliflerin İslam devriminin hedeflerinden sapmamalarını temin etmektir⁷³. Ancak bu parti ileride daha net görüleceği gibi siyasal yaşamda tüm gücü elinde bulunduracak ve İran'ın siyasal yapısını derinden etkileyecektir⁷⁴.

Aslında İran- Irak Savaşı; Humeyni'nin, İran'ı tek elden yönetmesine büyük olanak sağlamıştır. Çünkü o dönem içerisinde Irak'a karşı söylemler; Saddam'ın Amerikan ajanı olduğu ve Irak'ın iç sorunlarını çözmek için devrim aleyhtarlarını beslediği yönündedir. Böylelikle Humeyni Irak'a karşı İran'ı tek bir güç haline getirecek fırsatı bulmuştur. Bu sebeple bu savaş, İran'ın özgürlük üzerine bir söylem inşa etmesi yerine; devrime sadakatle bağlanma, ulusal egemenlik ve Irak'a karşı bir olmak üzerine dönmüştür. Böyle bir ortamda halk durumu kontrol altında tutmak isteyen Humeyni'den yardım ummuştur. Bu da Humeyni için altın bir fırsat yaratmıştır⁷⁵.

Devrimin hem içerde hem dışarıda korunmasını sağlayan iki askeri güçten bahsedebiliriz. Bunlardan ilki, İslam Cumhuriyeti Ordusu ikincisi ise

⁷¹ Yüksel Taşkın, "Devrim Sonrası İran'da Siyaset: Aktörler, Stratejiler ve Gelecek", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 39 (Ekim 2008), s. 24.

⁷² Poorbagher, *a.g.t.*, s.84.

⁷³ Hüseyin, *a.g.e.*, s.219

⁷⁴ Tayyar Arı, *Basra körfezi ve Ortadoğu'da Güç Dengesi 1978-1996*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 31.

⁷⁵ Ray Takeyh, *Gizli İran* (çev. Cem Küçük), Ekvator Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 36.

İslami Devrim Muhafız Birlikleridir. İslam Cumhuriyeti Ordusu, askeri usullerle oluşturulmuş bir ordu olmakla birlikte devrimi korumakla sorumlu tutulmuştur. İkinci grup ise devrimi korumak adına devrimi sonuna kadar koruyan birlikler olmuşlardır⁷⁶. Her iki askeri güç de devrimin ülkeye yerleşmesinde ve korunmasında önemli roller üstlenmiştir.

c. Humeyni Dönemi'nin Genel Özellikleri

Humeyni'nin devrim öncesinde ve devrim sırasında ortaya çıkan en önemli özelliği muhalif güçleri bir arada tutma başarısı ve İran halkının istekleri doğrultusunda söylemlerini kurmasıdır. Bu söylemler arasında halkın en çok arzuladığı eşitlik kavramı ön plana çıkmaktadır. Ancak Humeyni, devrimi birlikte yaptığı kişileri tavsiye ederek aslında iktidarının umulanın aksine demokratik olmayacağını çok da üstü kapalı olmayan bir şekilde ifade etmiştir. “*Özünde Humeyni'nin uygun yönetim konsepti çoğulcu amaçlarla uzlaştırılmayan dini bir mutlakiyetti. İslam Cumhuriyeti'nin sürekli olarak kendini liberalleştirememesi, nispeten, bu ağır mirastan ve onun demokratik yükümlülüğü küçük görmesinden kaynaklanmaktadır*”⁷⁷. Humeyni sadece siyasal düzeni değiştirme yolunda adımlar atmamış toplumsal düzeni de değiştirmiştir. Öncelikle eğitim sisteminde değişikliğe giden Humeyni Üniversitelerin müfredatını değiştirerek iki yıl kapalı kalmasını sağlamıştır. Televizyon ve gazeteler İslami yayın yaparak bir nevi Humeyni propagandası yapmışlardır. Devrimde öncü görevlerde olan kadınlar dini elbise giymek zorunda bırakılmıştır. Ayrıca üniversitelere, devlet görevlilerine ve silahlı kuvvetlere girişte İslami kurallara bağlılık testi ve ideolojik standartlar uygulaması getirilmiştir. Bu dönem içerisinde İran halkına devrime veya devrimi yapan kişilere karşı herhangi bir olumsuz düşüncesinin olması yine İran halkı tarafından ihbar edilmeli düşüncesi özendirilmiştir⁷⁸. Böylelikle Humeyni toplumu İslami bir şekilde biçimlendirme çalışmalarını sürdürmüştür.

Özetle Humeyni, Şii İslam'ına yeni bir boyut getirerek devrimde birlikte yola çıktığı insanlardan ayrılmıştır. İslam'la Marksist düşüncenin zırt olduğu düşüncesiyle sol düşüncüyü bertaraf etmiş, Anayasaya Velayeti Fakih'i getirerek aslında teokratik bir toplumun temellerini ortaya atmıştır. Humeyni döneminde iktidar çevresinde Humeyni karşıtı görüşlerden elimine olmuş elit bir tabaka da oluşmuştur. Bu tabaka aslında Humeyni'nin devrimin devamlılığını sağlayacak bir yönetici sınıf olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁷⁶ Hüseyin, *a.g.e.*, s. 218.

⁷⁷ Takeyh, *a.g.e.*, s.22.

⁷⁸ *A.g.e.*, s.38.

Bugün Cumhurbaşkanı olan Ahmedinejad'ın da bu gruptan olduğu bilinmektedir.

1989'da Humeyni'nin ölmesi İran'ın siyasal yönetim yapısında değişikliğe yol açmıştır. İran Başkanlık sistemine geçmiştir⁷⁹. Aslında 1989 Anayasası İran'da siyasi rejimin sağlamlaştırılması ve Humeyni'nin otoritesinin kurumsallaşması açısından hazırlanmıştır. Başkanlık sistemine geçişin de bu sebeple olduğunu söyleyebiliriz⁸⁰.

2. Humeyni Sonrası Değişen Yönetim Anlayışı: Rafsancani - Hatemi

Humeyni'nin ölümüyle birlikte Başkanlık sistemine geçen İran'da Seyit Ali Hamaney dini liderliğe yükselmiştir. Bununla birlikte muhafazakâr gruba yakın ancak nispeten daha ılımlı ve liberal Rafsancani cumhurbaşkanı olmuştur. 1989–1997 dönemleri arasında cumhurbaşkanlığı yapan Rafsancani, hem muhafazakâr hem de reformcu taraflar arasında karma bir politik görüşe sahip bir siyaset izlemiştir⁸¹. Ancak Rafsancani iki kez üst üste cumhurbaşkanlığını kazansa da dış politikada açılımlar konusunda etkili olamamakla birlikte; ekonomik anlamda da başarılı olamamıştır⁸². Rafsancani, 1934 senesinde çiftçi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Humeyni'nin öğrencisi olarak Kum'da yetişmiştir. Devrim öncesinde Cumhur-e İslam partisinde aktif rol oynayan Rafsancani, devrim sonrasında da Devrim Konseyinde yer almıştır. Rafsancani, liberal bir ekonomik politikayı benimserken, otoriter bir yönetim anlayışını benimseyen geleneksel bir kişiliğe sahiptir. Rafsancani dönemi Humeyni döneminin aksine daha çok reformcu ve yapısalcı bir dönemdir. İran'ın savaş döneminde kaybettiği ekonomik güç ve istikrarın yeniden kazanılması için çalışmış olan Rafsancani, liberal politikaya uygun düşecek girişimci ekonomik politikaların uygulanmasını sağlamıştır⁸³.

Rafsancani'den sonra Hatemi'nin başkanlığı kazanmasıyla ülkenin reformist kanadında hareketlenmeler olmuştur. Hatemi'nin geçmişine bakıldığında akademik alt yapıya sahip bir din adamı kişiliğini görmek mümkündür. Ancak Hatemi'nin diğer bir özelliği ülkedeki sol kanattan geliyor olmasıdır. Hatemi'nin seçilme başarısı aşırı baskıcı rejime karşı oyların birleşmesinin yanında kadın ve öğrenci hareketlerinin de desteğini

⁷⁹ Çevik, *a.g.e.*, s. 181.

⁸⁰ Çitlioğlu, *a.g.m.*, s.37-40.

⁸¹ Cavid Veliev, "İran'da Cumhurbaşkanlığı Seçimleri", *Cumhuriyet Strateji*, 13 Haziran 2005, Yıl:1, Sayı 50, s.12

⁸² Halis Çevik, *a.g.e.*, s. 181.

⁸³ Çitlioğlu, *a.g.m.*, s.41

almasıdır⁸⁴. Özellikle kadınların toplumsal rol ve statülerinde bir değişime gidileceğinin sinyalini veren Hatemi'ye göre kadınların eğitimi, onların haklarının bilincinde olmalarını sağlayacak güçtür⁸⁵. İran'da dönem itibarıyla Cumhurbaşkanı Rehber belirlemekle birlikte genelde meclis başkanının cumhurbaşkanı olarak belirlenmektedir. O dönem içerisinde meclis başkanlığında Natık Nuri bulunmaktadır ve Cumhurbaşkanlığına da bu isimin geleceği düşünülmektedir. Ancak, Hatemi'nin bu konudaki akılcı davranışı sonucu değiştirmiştir. Hatemi; Rehber Hamaney'in bu göreve kendisini uygun bulmuyorsa rehberin haklı olduğunu ve buna uyulması gerektiğine dair bir beyanatta bulunmuştur. Bu söyleme karşı Rehber, seçimlerin meşruiyetini korumak adına, halkın seçeceği kişinin Cumhurbaşkanı olacağı ve seçilen kişinin de halk meşruiyetine sahip olacağına dair bir açıklama getirmek durumunda kalmıştır. Böylece Hatemi, hem rehberin rızasını almış hem de halkın oylarını toplamıştır⁸⁶.

Hatemi'nin siyasal geçmişi onu reformcu anlayışa sürüklese de Rafsancani'den farklı bir politika izlemiştir. Rafsancani'nin liberal politikasına karşılık Hatemi, daha halkçı bir politika benimsemiş ve halk grupları arasında eşitliği sağlayacak İslami bir model düşünmüştür. Bu model çerçevesinde halk hareketlerine izin veren, hukuki kuralların işlendiği bir toplumsal düzen ile dış politikada Avrupa'daki diplomatik temsilciliklerin açıldığı daha ılımlı sayılabilecek bir politika gerçekleştirmek istemiştir. Ancak Hatemi'nin bu tavrı ülkedeki aşırı muhafazakâr kesimi rahatsız etmiştir. Bu durum ise İran'da son sözü söyleme hakkına sahip olan Rehber ile Hatemi arasında bir çekişmeye neden olmuştur. Hem içeride hem dışarıda ikiliklerin yaşanması siyasal yapıda sorunlar ortaya çıkarmıştır. Bu çekişmenin galibi ise muhafazakâr kanat olmuştur ve muhafazakâr Ahmedinejad'ın seçilmesine olanak tanımıştır⁸⁷.

3. Muhafazakârlığın Geri Dönüşü: Mahmud Ahmedinejad

Siyasal düzlemin din temelli olarak inşa edildiği İran'da, Ahmedinejad, reformlardan veya siyasal yelpazeye çağdaş bir açı getirmekten ziyade Ortadoğu bölgesinin hamiliğini üstlenmeye yönelik demeçler vererek, Batı dünyasına yönelik karşıtlığının altını çizmiştir. İslam Devriminin toplumsal alanda istenilen dönüşümü yaratmadığının farkında olan Ahmedinejad, seçim konuşmalarında mevcut rejimin alternatifsiz oluşuna vurgu yaparak

⁸⁴ A.g.m., s. 42

⁸⁵ Mehmet Ozan Aşık, "1851 Yılında Günümüze İran Eğitim Sisteminin Beklenmeyen Sonuçları", *Sosyoloji Dergisi*, Sayı:16, Ankara, 2006, s. 152.

⁸⁶ Çitlioğlu, A.g.m., s. 43

⁸⁷ A.g.m., s.45.

“Velayet-i Fakih” modelinin değiştirilemez olduğunu ifade etmiştir⁸⁸. Ahmedinejad’ın doğduğu ve gençliğini geçirdiği dönem aslında İran’ın son yüzyıldaki tarihini belirleyen öne önemli dönemleri içinde barındırmaktadır. 1956 senesinde demirci bir babanın oğlu olarak doğan Ahmedinejad, İran’daki değişimlere de yakından tanık olmuştur. 1979 devrimi ile politikleşmeye başlayan Ahmedinejad, Humeyni’nin destekçilerinden biri ve İslam Cumhuriyeti Partisi’nin aktif militanlarından biri olmuştur⁸⁹. Bu ortamın yetiştirdiği Ahmedinejad, devrim süreciyle birlikte gelişen ABD karşıtı politikanın da aktif savunucularından biri olmuştur. ABD’ye karşı son yıllardaki sert ve taviz vermez görüntüsü onun dış politikadaki çizgilerini de oluşturmaktadır.

Bir önceki Cumhurbaşkanı Hatemi’nin nispeten ılımlı ve dengeli görünen devlet politikası Ahmedinejad dönemiyle beraber değişikliğe uğramış; daha sert ve tavizden uzak bir politika izlenmeye başlanmıştır. Nükleer enerji alanında geri adım atmaktan kaçınan İran, Hindistan ve Pakistan’la, Uluslararası Atom Enerji Ajansı’nda (IAEA) yer almalarından ötürü daha ılımlı ve işbirliğine dayalı bir iletişim stratejisi geliştirerek, batılı devletlere karşı Rusya ile de nükleer enerji konusunda işbirliği yöntemleri üzerinde çalışmıştır⁹⁰.

Ahmedinejad’ın cumhurbaşkanı seçilmesi İran’da yaklaşık 15 senedir devam eden reformist hareketlerin de duraklama dönemine girmesine yol açmıştır. Zaman zaman popülist, provoke edici ve agresif bir politika izleyen Ahmedinejad, ABD tehdidi karşısında rejimini daha da keskin çizgilerle güçlendirmiştir. Ancak dış politikada izlenen bu katı tutum, iç politikada soru işaretlerini beraberinde getirerek, iktidarın meşruiyetinin Haziran 2009 seçimlerinde alınan çoğunluğa rağmen toplumun önemli sayılabilecek bir kesim tarafından sorgulanmasına neden olmuştur⁹¹. Günümüzde Ahmedinejad iktidarı hala devam ederken, seçimlerin muğlaklığı ile ilgili bir sonuca varılamamıştır. Protestoların şiddetli ve kanlı bir şekilde bastırılmaya çalışılması, İran’da hala muhalif güçlerin çok fazla söz hakkına sahip olamadığının göstergesi olarak nitelendirilebilmekle birlikte buna bağlı bir demokrasi anlayışının da gelişmediği gözlemlenmektedir.

⁸⁸ Bülent Aras, “Ahmedinejad Başkanlığında İran’da Siyasal İktidarın Haritasını Çıkarmak”, *Satranç Tahtasında İran Nükleer Program* (Ed. Kenan Dağcı, Atilla Sandıklı), Tasam Yayınları, İstanbul, 2007, s.22.

⁸⁹ Taşkın, *a.g.m.*, s.40.

⁹⁰ Murat Yeşiltaş, “İran 2005”, *Ortadoğu Yıllığı 2005*, Ed. Kemal İnat; Ali Balcı, Nobel Yayınları, Ankara, 2006, s.101.

⁹¹ Çitlioğlu, *a.g.m.*, s. 46.

SONUÇ

İran'ın güçlü bir devlet yapısına sahip olduğu, kabul edilen bir gerçektir. Bununla birlikte İran, zengin petrol rezervleri, Ortadoğu'daki coğrafi ve siyasal konumu, Şiilik İslam'ına dayalı yapısı ve nüfusu ile de dikkatleri üzerine çekmektedir. Yüzyıllar boyunca çeşitli hanedanlıkların yönetimi altında olan İran'da devlet geleneği gelişirken, demokrasi kültürü geri planda kalmıştır. İran'ın toplumsal yapısı dikkate alınacak olunursa; etnik unsurların çeşitliliğine rağmen, Şiilik mezhebi etrafında bir arada toplanmış İranlıları görmek mümkündür. Bunun yanı sıra, ülke içerisinde Türkmen nüfusun fazlalığı ve Sünni mezhebine bağlı Kürtlerin yoğunluğu da dikkat çekmektedir. Aynı zamanda İran, hiçbir batılı ülkenin göz ardı edemeyeceği bir konjoktüre de sahiptir. Özellikle Şah dönemi sırasında İngiltere ve ABD'nin İran petroleri üzerindeki tutumu, ülkenin bağımsız hareket edebilme özgürlüğünü oldukça kısıtlamıştır. Buna bağlı olarak; Sovyetlerin ve kısmen Almanya'nın da işin içine girmesi, İran'ın çoğu zaman bağımsız hareket edememesine yol açmıştır.

Pehlevi Hanedanlığı döneminde modernleşme ve milliyetçilik üzerine çeşitli çalışmalar yapıp, genç öğrenciler yurtdışına eğitime gönderilse de modern bir devlet oluşturmada güçlü bir tabanın oluşmasına olanak sağlayamamıştır. Yapılan modernleşme hareketlerinin halk tarafından ihtiyaçların dışında olarak görülmesi, ulemaların bu çalışmaları aşırı laik bulması ve muhalif grupların kültürel geleneklere aykırı görmesi sebebiyle modernleşme çabaları tepkiyle karşılanmıştır.

Aslında 20. yüzyılın başlarında muhalif gruplar tarafından gerçekleştirilen devrim anayasal bir düzen getirirse de hem ülkedeki iç karışıklar hem de dış ülkelerden gelen yoğun baskılar sebebiyle çok fazla gelişim göstermeden etkinliğini kaybetmiş Şah'ın ya da dış ülkelerin güdümünde hükümetler oluşturulmuştur. Bu dönemde despotik yönelim anlayışı, modernleşme çabalarıyla dengelenmeye çalışılsa da bu çabaların halkın refah düzeyini arttırmaması ve isteklerinin karşılaması yönünde zayıf kalması; İran'da daha zengin bir hayat yaşamak umuduyla demokrasi ve insan hakları kavramlarına yönelik ihtiyacın artmasına sebep olmuştur. Halkın demokrasi özlemi, aslında daha ferah bir yaşam alanının yaratılması ile şekillenmiştir. Aslında bu özlem Çarşı esnafı, Ulemalar ve eğitimli aydın diye tabir edebileceğimiz liberal ve sol grupların etkisiyle güçlenmiştir. Gelir kaynaklarının adaletsiz dağılımı ve buna bağlı olarak zengin- fakir arasındaki uçurumun derinleşmesi, hükümet karşıtlarının eleştirilerini daha da su yüzüne çıkarmıştır. Bu ortamda kurulan hükümetlerin de çeşitli sebeplerden dolayı başarısız olması; yeni bir yönetim anlayışına ihtiyaç

olduğu fikirlerini ön plana çıkarmıştır. Bu anlayış ileride cumhuriyeti getirecek olsa da Velayet'i Fakih'e dayalı teokratik bir devlet biçiminin oluşmasına sebep olacaktır. Halkın büyük çoğunluğunun fakir olması hayatlarındaki bu boşluğu muhafazakâr düşünceyle kapatmasına neden olmuştur. Böylelikle kamusal alan, camilere taşınmış, çözüm yolunu da bu mecrada görmüştür.

İran halkı İran'daki çeşitli güçlerin güdümünde Cumhuriyeti ilan etmiştir. Ancak gelinen son nokta göz önüne alındığında devrim, halkın veya İran'daki -bir grup ulemanın dışındaki - siyasal grupların istekleri doğrultusunda yoluna devam etmemiştir. Her ne kadar anayasa demokratik ve halkçı olarak görülse de Velayeti Fakih gibi bir kurumun varlığı İran'ı demokratik olmaktan çok teokratik bir devlet yapısına dönüştürmüştür. Ayrıca seçilen kişilerin de İslami Cumhuriyet Partisinden çıkması tek parti yönetiminin tüm olumsuzluklarının yaşanmasına sebep olmaktadır. Son zamanlarda ise reformcu politikacılar yerine muhafazakâr politikacıların seçilmesi İran'ı daha fazla içe kapatmaktadır.

Demokrasinin sacayaklarından biri olan, ekonomik özgürlük ve gelişim petrol gelirlerinin fazla olmasına rağmen hala halkın gelir seviyesinde bir iyileşmeye neden olamamıştır. Geçim sıkıntısında olan halkın demokratik bir söyleme girişmesi ise oldukça zor görünmektedir. Bunun yanı sıra Devrim Muhafızları gibi askeri bir örgütün varlığı tüm muhalif seslerin cılızlaşmasına sebep olmaktadır. Dinin yarattığı toplumsal baskı ise halkın içe dönük ve gelişmeye kapalı bir yapı sergilemesine neden olmaktadır.

Sonuç olarak İran'ın anayasal düzene sahip olması ve ülke başkanlarının seçim yoluyla başa gelmesi bazı düşünürlerin ifade ettiği şekilde İran'ın demokratik olduğu anlamına gelmemektedir. İran'da siyasetin din üzerinden yapılması, onun demokratik olamayacağı konusundaki görüşleri desteklemekle birlikte, teokratik yönetim anlayışına sahip olduğunun da bir göstergesidir.

KAYNAKÇA

___ ___, “İran Niçin, Nereye?”, *Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi*, İstanbul, 2009, s.6. Erişim Adresi: <http://busam.bahcesehir.edu.tr/rapordosya/İran-nicin-nereye.pdf> Erişim Tarihi: 25.11.2009.

___ ___, “İran’ın Bölgesel Politikalarına Bakış”, Erişim Adresi: <http://www.tasam.org/index.php?altid=426> Erişim Tarihi: 25.11.2009

ARAS, Bülent; “Ahmedinejad Başkanlığında İran’da Siyasal İktidarın Haritasını Çıkarmak”, *Satranç Tahtasında İran Nükleer Program* (Ed. Kenan Dağcı, Atilla Sandıklı), Tasam Yayınları, İstanbul, 2007.

ARI, Tayyar; *Basra körfezi ve Ortadoğu’da Güç Dengesi 1978-1996*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1996.

ARI, Tayyar; *Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007.

ARMAOĞLU, Fahir; *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914–1990*, (Cilt I:1914–1980), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1994.

AŞIK, Mehmet Ozan; “1851 Yılında Günümüze İran Eğitim Sisteminin Beklenmeyen Sonuçları”, *Sosyoloji Dergisi*, Sayı:16, Ankara, 2006

ÇEVİK, Halis; *Uluslararası Politikada Ortadoğu*, NKM yayıncılık, Konya, 2005.

ÇİTLİOĞLU, Ercan; “İran’ı Anlamak”, *Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi*, İstanbul, 2009, Erişim Adresi : <http://busam.bahcesehir.edu.tr/rapordosya/irani-anlamak.pdf> Erişim Tarihi: 25.11.2009.

HALLİDAY, Fred; “İran Devrimi: Eşitsiz Gelişme ve Dinci Popülizm”(Çev. H. Erkan Sakallıoğlu), *İran Devrimi Din, Antiemperyalizm ve Sol* (Der. Serpil Üşür), Belge Yayınları, İstanbul.

HÜSEYİN, Asaf; *İran’da Devrim ve Karşı Devrim*(Çev. Taha Cevdet), Pınar Yayınları, 1988.

KEPEL, Gilles; *Cihat İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi* (Çev. Haldun Bayrı), Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2001.

KIŞLALI, Ahmet Taner; *Siyasal Sistemler Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

KÖSE, Rıza; *Türk Basınında İran Reformcu Hareketi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2005.

LEWİS, Bernard; *Ortadoğu* , (Çev. Selen Y. Kölay), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2006.

MOGHADAM, Val; “*Anti Emperyalizm mi, Sosyalizm mi? İran’da Devrim ve Sol*”, içinde *İran Devrimi Din, Antiemperyalizm ve Sol* (Der. Serpil Üşür), Belge Yayınları, İstanbul, 1992.

MUADDEL, Mansur; “*İran’da Şii Ulema ve Devlet*”, içinde *İran Devrimi Din, Antiemperyalizm ve Sol* (Der. Serpil Üşür), Belge Yayınları, İstanbul, 1992.

NİRAY, Nasır; “*Petrol’ün Ortadoğu Siyasi Gelişmelerine Etkisi*”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt:IV, Sayı:2, Elazığ, 2006.

POORBAGHER, Gholamreza; *İran’da 1979 Devrimi’nden Sonra Egemenlik ve Siyasal İktidar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

SANDER, Oral; *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara,1996.

TAKEYH, Ray; *Gizli İran: İslam Cumhuriyetinde Güç ve Paradox* (Çev. Cem Küçük), Ekvator Yayınları, İstanbul, 2007.

TAŞKIN, Yüksel; *Devrim Sonrası İran’da Siyaset: Aktörler, Stratejiler ve Gelecek*, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* No: 39 (Ekim 2008).

TURAN, Kemal; “*İran Nükleer Krizinde Bıçak Sırtında Siyaset*”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Haziran 2008, Sayı 7.

VELİEV, Cavid; “*İran’da Cumhurbaşkanlığı Seçimleri*”, *Cumhuriyet Strateji*, 13 Haziran 2006, Sayı:50.

VELİEV, Cavid; “*İran’ın Etnik Yapısı*”, *Cumhuriyet Strateji*, 27 Haziran 2005, Sayı:52

YEŞİLTAŞ, Murat; “*İran 2005*”, *Ortadoğu Yıllığı 2005*, Ed. Kemal İnat; Ali Balcı, Nobel Yayınları, Ankara, 2006.

YILMAZ, Hakan; *Tarih Boyunca İhtilaller ve Darbeler*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2002.

THE CAMP DAVID PEACE ACCORDS

M. Vedat GÜRBÜZ*

ABSTRACT

The peace process between Egypt and Israel started when Anwar Sadat came to power in Egypt. Sadat sought to restore international relations with the western hemisphere, which were broken by the Six-Day war. President Sadat genuinely wanted peace with Israel and he visited Jerusalem. President Carter thought that Sadat and Begin should come to Camp David for peace talks. A summit would force the two leaders to peace and a mediator would be a bridge between these two gaps. Sadat and Israeli leader Begin accepted the American proposal and finally, on September 17, 1978, the Camp David peace accords were signed at the White House. There were three sides in the Camp David peace: Egypt, Israel and the United States. The agreement affected Egypt much more than the others. First of all, Egypt was excluded from the Arab world and internationally isolated. But Egypt strengthened its relations with the western world, especially with the United States, and the U.S. government's aid began to flow to Egypt. Israel gained a lot from the peace with Egypt. Israel returned the Sinai to Egypt but gained a free hand in the West Bank and Gaza. With the Camp David agreement, Israel eliminated its most dangerous enemy, Egypt. While Israel strengthened its presence in the occupied territories, it also became more powerful in dealing with Arab states after pacifying Egypt. Undoubtedly, signing the Camp David accords satisfied President Jimmy Carter and gave him much prestige. The Camp David agreement was a result of his long efforts, but unfortunately it did not help Carter to get reelected as American president.

ÖZET

'Camp David Barış Anlaşması' Mısır ve İsrail arasındaki barış süreci Enver Sedat'ın Mısır'da başa geçmesiyle başladı. Enver Sedat Altı-Gün savaşlarıyla bozulmuş olan Mısır ile Batı ülkeleri arasındaki ilişkileri düzeltme yollarını aradı. Sedat İsrail'le barışı gerçekten istedi ve bu uğurda Kudüs'ü ziyaret etti. Başkan Carter Sedat ve Begin'in Camp David'e gelerek barış görüşmelerine başlamalarının faydalı olacağını düşündü. Bir zirve iki tarafı barış için zorlayabilir ve bir aracı da iki taraf arasındaki mesafeyi kapatmak için bir köprü vazifesi görebilirdi. Sedat ve İsrail lideri Begin Amerikan teklifini kabul etti ve sonuçta 17 Eylül 1978'de Camp David barışını Beyaz Sarayda imzaladılar. Camp David barışında üç taraf vardı: Mısır, İsrail ve Amerika Birleşik Devletleri. Anlaşma Mısır'ı diğer ikisinden daha çok etkiledi. Her şeyden önce Mısır Arap dünyasından ihraç edildi ve uluslararası bir yalnızlığa itildi. Buna rağmen Mısır Batı dünyası, özellikle Amerika Birleşik Devletleri, ile ilişkilerini güçlendirdi ve Mısır'a Amerikan yardımları akmaya

* Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

başladı. İsrail Mısır'la olan bu anlaşmadan çok şey kazandı. İsrail Sina yarımadasını Mısır'a geri verdi ancak Batı Şeria ve Gazze üzerinde otoritesini arttırmak için serbest kaldı. İsrail Camp David anlaşmasıyla en kuvvetli düşmanı olan Mısır tehlikesini ortadan kaldırdı. Mısır'ın pasifize edilmesinden sonra İsrail bir yandan işgal topraklarında otoritesini arttırırken diğer taraftan da diğer Arap devletleriyle olan pazarlıklarda daha güçlü bir konuma geldi. Süphesiz ki Camp David barışının imzalanması Carter'i mutlu etti ve ona büyük prestij kazandırdı. Bu anlaşma Carter'in uzun çabaları sonucunda gerçekleşmişti ancak ne var ki bu başarı Carter'in Amerikan Başkanlığı'na ikinci kez seçilmesine yetmedi.

PRESIDENT SADAT AND PEACE PROCESS

The peace process between Egypt and Israel started when Anwar Sadat came to power in Egypt after Gamal Abdul Nasser. Sadat was different from Nasser but, as vice-President, remained under Nasser's shadow. Unlike Nasser, Sadat was moderate and he thought that Egypt was misled during Nasser's presidency. Under his reign, Egypt was involved in bad economic, political, and social situations. During his vice-presidency in Nasser's administration, Sadat had a chance to know his people and searched and analyzed Egyptians' reaction to Nasser's administration. He concluded that Egyptians and Arabs would never rest easy until they regained their self-respect and their lands. (Kamel, 1986: 10.)

As president, Sadat gradually changed traditional Egyptian foreign policy and delicately approached the western world, especially the United States. Sadat fought against domestic problems, especially economic problems, and tried to change Egypt's foreign policy. As early as 1971, Sadat attempted to negotiate Sinai's situation with Israel, but the Israeli government completely rejected the Egyptian initiative.

At the beginning of Sadat's presidency, he first strengthened his authority and sought to restore international relations with the western hemisphere, which were broken by the Six-Day war. In 1971, he used the army to smash his domestic enemies. (Aronson, 1978: 145.) Then, he prepared army to fight Israel to regain Egypt's land and the people's glory. In addition to military and territorial reasons, Sadat went to war for economic gains. The war between Egypt and Israel could bring Arab economic aid for what Egypt urgently needed. After the war, Egypt received \$500 million aid from Arab states. (Mansur, 1985: 3.)

The war of 1973 against Israel brought a fortune to Sadat at home. He gained prestige and considerable power to dictate his domestic policies. In 1974, Sadat inaugurated an "infatih" policy on the economy. It was Egypt's

“open door” policy. To achieve this policy, Egypt needed \$10-12 billion for the next five years but Sadat had difficulties to find the money. When Sadat requested this money from rich Arab states, they granted only 2 billion Egyptian pounds. (Mansur, 1985: 43-44.) The Soviets could not help Sadat because he wanted to change Egypt’s Soviet centered foreign policy. Sadat had rejected a Soviet alliance and had ousted some 17.000 Soviet technicians from Egypt. Sadat, then, turned to the west for aid. Nixon’s “Detente” policy with the Soviet Union encouraged Sadat to reestablish relations with the United States. (Mansur, 1985: 41.) But, Egypt needed to de-escalate conflict with Israel to warm the relations with the United States. Consequently, Egypt gradually warmed up its relations with Israel. In 1974 and 1975, Egypt and Israel signed agreements over the Sinai and Israel left some strategic parts of territory and some oil wells to Egypt. In June 1974, President Nixon’s visit to Egypt constituted a notable point to normalize Egyptian-American relations.

GROWING STRUGGLE AND HOPES FOR PEACE

1977 was a turning point in the peace process between Egypt and Israel. With the election of 1977, Jimmy Carter came to power in the United States and that same year the Israeli election brought Menachem Begin to power in Israel. During winter and spring of 1977, Carter’s Middle East policy was shaped. Carter adopted former Secretary of State Kissinger’s “step by step” policy to improve the peace process. (Aronson, 1986: 331.)

President Carter paid great attention to the Middle East peace process. After the establishment of the state of Israel, generally, every single American president paid great attention to Middle East policies and they formed their own formulas for peace. President Carter also created his own Middle East peace policies according to his personal and political peculiarities. He reflected his deep Baptist belief and idealism on the peace issue. (Bickerton / Klausner, 1995: 195.) Besides his primordial values, he politically was aware that the United States needed stability in the Middle East. Because, after the 1962 Cuban Missiles crisis, no event had terribly jeopardized American interests and put the United States in face to face conflict with the Soviets, but the 1973 Arab-Israeli war and Arab oil embargo did accomplish this. (Beling, 1986: 75.)

President Carter adopted the brooking formula, and according to this formula, Arab-Israeli relations would be normalized if Israel withdrew its forces from occupied territories to the pre-1967 lines with small changes and also establish a homeland for the Palestinians in the West Bank and Gaza.

(Aronson, 1978: 358.) In spite of Soviet and American delegation, which met in New York, on September 30, 1977, to negotiate the Strategic Arms Limitations Talks (SALT II), surprisingly, American State Secretary and Soviet Foreign Minister, Cyrus Vance and Andrei Gromyko, agreed on a framework for a Geneva conference about the Middle East peace process. (Armaoğlu, 1994: 379.) According to the Soviet-American Communiqué declaration reached at this meeting, Israel would withdraw its troops from the occupied territories, Palestinians would have an independent state and every state would be secure, including Israel and the state of war would terminate between Israel and the Arab states. (Bradley, 1981: 14.)

Carter had seen the Soviet Union as a necessary participant for a comprehensive peace in the Middle East. Carter had tried to accommodate the Palestinian Liberation Organization (P.L.O) and Syria in his peace project, stating that American recognition of Palestinians' rights and the principle of a homeland for the Palestinians were important. (Aronson, 1978: 359.) Jimmy Carter was the first American president, who attempted to legitimate Palestinian nationalism. (Tschirgi, 1989: 217.) When President Carter spoke on behalf of the Palestinians, and his peace thesis was close to the Arabs' idea, he sought at the same time to strength the Israeli position in the Middle East. He signed a military treaty with Israel, including a possible U.S. base in Israel, to establish a security zone and early warning system in this area. (Aronson, 1978: 343.) During the Carter administration America provided \$10.6 billion to Israel; however, America had only granted \$360 million in aid from the establishment of Israel to Carter administration. (Tschirgi, 1989: 98.)

Soviet-American declaration of New York created a hurricane both in the Israeli Knesset and American Congress. Israel absolutely rejected this initiative. Some American policymakers, especially the Israeli lobby, opposed the declaration, and they did not want to share the American Middle East policy with the Soviet Union. According to these politicians, cooperation with the Soviets was unnecessary. In response to adamant opposition to from both Israel and American Congress, Carter began to retreat from his Middle-East project, which recognized rights for Palestinians.

Israel prepared a working paper for the Geneva conference and offered it to the American government on October 5, 1977. According to the "working paper," Palestinians would discuss the future of the West Bank and Gaza, although they would not be invited to enter the working group. (Bradley, 1981: 16.) The American government accepted the Israeli revision

on the Geneva meeting, but the Arabs did not. (Armaoğlu, 1994: 381.) The idea of the Geneva peace meeting was an absolute failure. The American government almost changed its policy about the Geneva conference. Influential writer Uri Avnery stated that, “the joint American-Soviet communiqué was killed by the Americans two weeks after its birth.” (Avnery, 1986: 114.)

In May 1977, with the Israeli election, the *Likud* block came to power and twenty-nine years of *Labor* dominance ended in Israel. Menachem Begin, who was the leader of the fundamental nationalist *Herut Party*, became Prime Minister. Begin¹ inaugurated the new phase in Israeli foreign policy. Begin’s fundamental ideological principle was based on the integrity of Palestine, which was determined in 1919, including areas of western Palestine and Trans-Jordan, under Israeli state. He opposed the establishment of Jordan, because he considered Jordan’s territory to be a part of Israel. In his view, the Six-Day war was a liberation war. (Benvenisti, 1986: 56.) Begin called the West Bank, Judea and Samaria as in biblical terms. Thus, he adamantly defended that Judea and Samaria were a part of Israel. In the *Likud* coalition platform of 1977, a policy on the West Bank and peace issue was described as:

Judea and Samaria will not be handed to any foreign administration; between the sea and Jordan, there will only be Israeli sovereignty.... The Likud government will place its aspirations for peace at the top of priorities and will spare no effort to promote peace.... The Likud government’s peace initiative will be positive. Directly or through a friendly state, Israel will invite her neighbor in hold direct negotiations in order to sign peace agreements without pre-conditions on other side and without any solution formula invented by outsiders.” (Laqueur / Rubin, 1984: 23.)

Because of Israel’s political culture which frequently brought coalition governments to the power, Israeli domestic politics and coalition parties’ electoral interests substantially influenced Israeli foreign policies. The *Likud* coalition led by Begin was established by four political parties and the Begin

¹ Begin was an Israeli extremist and he spent his life on behalf of Zionism. of Polish origin, he lived for a long time in Russia. He was Revisionist and one of the followers of the *Revisionist Zionist Zeev Jabotinsky*. In 1942, Begin was imprisoned in the Soviet Union and later he was allowed to go to the Palestine as a part of a Polish army unit. When he arrived in Palestine, he joined the underground *Irgun* organization to fight for Israel’s independence. He participated in bombing the *King David Hotel* and in the *Deir Yassin* massacre. For some people, he was a terrorist. In fact, Begin was not allowed into England because he was “persona non grata” for English government. (Kamel, 1986: 12.)

administration was dependent on the votes of the four extreme orthodox *Agudat Israel* members of the Knesset. (Avnery, 1986: 159.) Begin, himself, was political extremist but he also needed to satisfy other extremist members of his Cabinet as well as to participate in the peace process with Egypt. Therefore, Begin refused to compromise about the West Bank, but he wanted to keep the doors open for negotiations. When he adopted tough policies in peace process, at the same time, Begin sent out secret feelers to President Sadat and helped to prepare the ground for Sadat's historic visit to Jerusalem. (Shlaim / Yaniv: 316.)

PRESIDENT SADAT'S PEACE INITIATIVE

Whatever their political conditions and the preferences were, both Israel and Egypt sought peace. Two adverse countries had little chance for direct bilateral talks and they needed third party mediation. In September 1977, Israeli Foreign Minister, Moshe Dayan, visited Morocco and asked King Hassan II for help establishing direct contact between Israel and Egypt. King Hassan welcomed Dayan's request and he arranged meeting between Dayan and Deputy Prime Minister of Egypt, General Hassan Tohami in Morocco. (Tessler, 1994: 508-509.)

President Sadat genuinely wanted peace with Israel. Sadat had no any prejudice toward Begin. When he was asked about new Israeli prime minister, he asserted that Begin was not different from former Israeli prime ministers such as Golda Meir or Yitzak Rabin. Instead Israeli leader Begin's extreme political stand, he was aware that peace with Egypt would help Israeli security and would enormously strengthen Israel's political status in the region. (Kamel, 1986: 12.)

An unexpected attempt was made by President Sadat for peace. When he addressed the Egyptian National Assembly on October 9, 1977, he asserted that he was ready to go to a Geneva conference to defend Palestinian rights and regain Arab territories. He was ready to go everywhere for peace even ready to go to the Jews' home to the Knesset. Sadat's speech surprised not only Israel but the entire world. Begin replied to Sadat's speech. On October 15, the Israeli Knesset passed a resolution to invite the Egyptian President Anwar Sadat to Jerusalem. First of all, the Israeli government intended to invite Syrian President Hafez Assad, Jordanian King Hussein and Lebanese President Elias Sarkis in addition to President Sadat, but later changed its mind. (Armaoğlu, 1994: 381.) The U.S. Ambassador to Egypt handed President Sadat an official Israeli invitation to visit Jerusalem. President Sadat accepted the Israeli official invitation.

President Sadat arrived in Jerusalem on October 19, 1977 and gave a speech at the Knesset on October 20, in his speech; he said that he had first declared his willingness to sign a peace agreement with Israel on February 4, 1971. According to him, this was the first declaration made by an Arab leader since the outbreak of the Arab-Israeli conflict. "I have not come here for a separate agreement between Egypt and Israel. This is not part of the policy of Egypt. The problem is not that of Egypt and Israel," said Sadat. President Sadat complained that the Arabs had ignored Israel and did not recognize Israeli sovereignty but, now, Arabs were ready to live in peace with Israel. In conclusion, he said, "We insist on complete withdrawal from occupied territories, including Arab Jerusalem." (Laqueur / Rubin, 1984: 593-593.)

Arab reactions were different to Sadat's visit to Jerusalem. The first reaction came from the Egyptian cabinet. When Sadat decided to go to Jerusalem his foreign minister Ismail Fahmi opposed Sadat and resigned. Sadat appointed Mohamed Riad as foreign minister but in a few hours he also resigned. Finally, Sadat appointed Boutros Ghali as foreign minister. (Armaoğlu, 1994: 282.) Morocco and Sudan welcomed Sadat's visit. Saudi Arabia made no comment. The other Arab countries and the P.L.O. strongly opposed Sadat's visit. (Bradley, 1981: 21.) The Arabs considered that Sadat had betrayed Arabs' common goal. On December 5, 1977, *the Arab League* met in Tripoli, in Libya. In the summit declaration, the participant Arab states considered that the Egyptian government aimed at liquidating the Arab issue and the issue of Palestine, split the Arab nation and forfeited its national interests. Sadat sacrificed the Egyptians and their armed struggle as well as the principles of the Arab nation. In a common decision the Arab states decided to freeze relations with Egypt. (Laqueur / Rubin, 1984: 603-605.)

Peace talks were increasingly continued between Egypt and Israel after Sadat's visit to Jerusalem. On December 25, 1977, Sadat and Begin met in Ismailiyye in Egypt. These two countries established a peace team to argue problems. The U.S. government paid great attention to Sadat's initiative and peace talks. President Carter visited Egypt and met with President Sadat. In Carter's speech on January 4, 1978, in Aswan, Egypt, Carter discussed his ideas about the future peace in the Middle East. He referred to U.N. resolutions 242 and 338. In President Carter's opinion, Israel should withdrawal from occupied territories and legitimize the rights of the Palestinian people, and they should determine their own future. (Laqueur / Rubin, 1984: 608-609.)

CAMP DAVID PEACE TALKS

Meetings between Israeli and Egyptian peace teams did not achieve expected goal. America started to produce its own plan under Secretary of State, Vance. On July 20, 1978, President Carter discussed with his advisors that Sadat and Begin should come to Camp David for peace talks. A summit would force the two leaders to peace and a mediator would be a bridge between these two gaps. His advisors accepted Carter's idea. (Quandt, 1993: 276.)

President Carter's official invitation was accepted by both Israel and Egypt. Sadat had denied an agreement between Egypt and Israel because the problem was not only an Egypt and Israeli problem. The problem was between all Arabs and Israel. In spite of his thinking, he readily accepted Carter's invitation. According to high ranking Egyptian politician Mahmoud Riad, Sadat was going to go to America to salvage the failure of the Ismailiyye meeting. (Riad, 1981: 320.) Every side started to work for the Camp David meeting. Carter spent most of his time preparing for the meeting. Carter worked out the details of an Egyptian-Israeli peace treaty including specific security arrangements. President Carter was highly optimistic that the Camp David meeting would be successful and bring an agreement. (Quandt, 1993: 278.) In Israel, the Begin cabinet held many meetings about peace with Egypt. The Israeli cabinet became an arena of verbal warfare. Actually, the Israeli cabinet met 162 times in 1977-78, of which 117 meetings were about peace negotiations and political matters concerning peace. (Shlaim / Yaniv: 328.) As for Egypt, according to Mohamed Ibrahim Kamel, who joined the Camp David peace meetings, Sadat was not doing anything for Camp David. At that time Muslims were observing the holy month of Ramadan, and Sadat spent his time moving from one rest house to another. (Kamel, 1986: 271.)

When the Cabinet warned Sadat about the Jewish lobby in America that the lobby could pressure President Carter and himself to turn the tables on behalf of Israel, he refused the likelihood of lobby pressure on the meeting. But the American government was under the Jewish lobby pressure. Under this pressure, Carter had fired the American ambassador to the U.N. Andrew Young after he met with P.L.O. representative to the U.N. (Hunter, 1987: 10.)

The Camp David meetings lasted between September 5-17, 1978. When Sadat arrived in the United States, he gave a short speech. He stated that,

We are interested in establishing a just and comprehensive peace in the Middle East, and we always appreciated the United States' contribution to the peace process. We are now at the crossroads and are facing a great challenge. However, we have no alternative but to take up this challenge because we cannot disappoint the world's hopes for peace. We have no time for maneuvers or obsolete ideas. (Kamel, 1986: 299.)

The first day at the Camp David meetings, Sadat explained his peace proposal. According to his proposal, Israel would withdraw from the entire occupied territories, including Arab Jerusalem, and the Arabs would recognize Israel's sovereignty. Arabs would abolish their boycott against Israel and the Suez Canal would open for free navigation. (Riad, 1981: 320.) Israel did not accept Sadat proposal. Israel could negotiate the status of the Sinai but never the West Bank and Gaza. For the Israeli government, these territories were a natural part of Israel and nobody could claim these territories. Begin asserted that Jerusalem was the eternal capital of Israel, and Israel would not return to the boundaries of 1967. The Israeli army also would remain in the West Bank and Gaza. (Riad, 1981: 318.) The Israeli delegate also requested a written pledge that the US would not take initiatives without prior consultation with Israel. (Riad, 1981: 321.)

President Sadat had no trump card to play at Camp David. Israel did not have vital interests in the meeting as Egypt had, because Egypt had lost a significant part of its territory and had been trying to regain its territory and honor. The statement by a senior member of Begin's government is an example of this sense. He told Egyptian delegate member Ibrahim Kamel when Sadat visited Jerusalem, "why have you come to Jerusalem? We are satisfied with the present situation and our occupation of the land we have liberated. Peace at present is not in our interest." (Kamel, 1986: 308.)

President Carter concluded that there would not be an agreement if Israel insisted on remaining in Sinai and that there would not be an agreement if Egypt insisted on the liberation of the West Bank and Gaza. Israel did not want to give up Sinai because they had constructed airbases and established settlements in the peninsula. So the Israeli team's uncompromising manner put the meeting in deadlock. When Sadat met with Israeli foreign minister Moshe Dayan, he felt that there would be no compromise; they were just wasting their time. During this meeting, Dayan told Sadat if he wanted to sign a real peace with Israel "you must take all your people out of Sinai, the troops and civilians, dismantle the military camps and remove the settlements." He also stated that Israel would continue to occupy the Sinai and pump oil. When Sadat told Dayan that

Israel had not said this before, Dayan replied that the Israelis stated this earlier but that the Egyptians did not want to believe it. (Kamel, 1986: 351.)

Although Israeli and Egyptian teams spent a long time discussing such issues, there was no progress. On September 15, President Sadat wanted to withdrawal from the Camp David meetings. His attitude jeopardized all hopes, especially Carter's hopes for peace. When Sadat met with Carter to say goodbye, Carter certainly opposed his leaving. According to Ibrahim Kamel, at this meeting, President Carter had found a formula to prevent the failure of the Camp David meetings. Carter strongly advised Sadat to sign an agreement with Israel at Camp David. The signed agreement needed approval of both the Israeli Knesset and the Egyptian National Assembly to be valid. If Sadat did not like the agreement, the Assembly could reject it. According to Carter, Camp David meetings should end signing an agreement because he expected imported political gains from the meetings. After meeting Carter, Sadat said, "I shall sign anything proposed by President Carter without reading it." (Kamel, 1986: 357.)

Some Egyptian delegates claimed that Carter would aid Egypt as he had aided Israel, if Sadat did not leave the meeting. But President Carter denied this assertion. (Quandt, 1986: 339.) According to Carter's security adviser, Zbigniew Brzezinski, Carter warned that if Sadat left:

It will mean first of all an end to the relationship between the United States and Egypt. There is no way we can explain this to our people. It would mean an end to this peacekeeping effort, into which I have put so much investment. It would probably mean the end of my Presidency because this whole effort will be discredited.... (Quandt, 1986: 339.)

Actually signing a peace agreement at Camp David was very important for Carter. The Camp David peace process had started with Carter's initiative. A peace signing would be first of all a success for President Carter and would help him for his next year's presidential election. Carter made Sadat stay at the meeting and tried to find a solution to the peace process. Carter explained his plan and gave priority to the Sinai issue. If Israel left its airbases in Sinai, the U.S. would grant \$3 billion aid to Israel to build airbases in the Israeli Negev. After Carter's meeting with the Israeli team, Carter assured Sadat that Israel would freeze its settlements in the Sinai. Carter also put a five year limit to solve the West Bank and Gaza problems. (Quandt, 1986: 241-242.)

CONCLUDING THE PEACE AND ITS REACTIONS

After long, tiresome negotiations and spending great efforts, finally, on September 17, 1978, the Camp David peace accords were signed with Egyptian President Anwar Sadat and Israeli Prime Minister Menachem Begin at the White House. The American President signed this agreement as a witness. There were two accords in the Camp David agreement. The first one was an Egyptian-Israeli peace treaty and the other one was the West Bank and Gaza framework. According to the Egyptian Israeli agreement, Israel would return the entire Sinai Peninsula within two or three years after the peace treaty was signed. But the Egyptian military forces would be limited in the Sinai. The two states would enter into full diplomatic and economic relations without any restrictions. With this agreement Israel would have free shipping rights on the Suez Canal and the straits of Tiran. The second agreement was about the West Bank and Gaza. First of all, Egypt and Israel would make overall arrangements for a five-year transitional regime for the West Bank and Gaza. The future of the West Bank and Gaza would be determined by Israel, Egypt, Jordan and the Palestinians. In a third year, concerned sides would begin negotiations to determine the final status of the West Bank and Gaza. (Bradley, 1981: 33.)

The Camp David peace agreement promised Palestinian autonomy in the West Bank and Gaza, but it did not happen. After signing of the Camp David accords, the Palestinians' situation was worsened in occupied territories. The Camp David peace agreement ignored the status of Jerusalem; nothing was specified about Jerusalem in the peace agreement.

Sadat's signing the agreement with Israel separately from the Arab world made Arabs angry. The Arab League countries met in Baghdad, Iraq in March, 1979. The Arab summit declared its common initiative that the Arab countries withdraw their ambassadors from Egypt and Egyptian membership to *the Arab League* would be suspended. (Laqueur / Rubin, 1984: 617.)

President Carter hoped that Camp David would motivate the other Arab countries into the peace process with Israel but after the Camp David, Arabs were not motivated but angry. At the time of the signing of the Camp David accords, Jordanian King Hussein and his wife were in Spain as guests of the Spanish King. When the King heard the signing of the Camp David accords on the radio, he was shocked. King Hussein and his wife immediately turned back to Amman. (Wallach, 1990: 309.) The Saudi King asserted that Israel intended the Camp David Accords to be the penultimate step toward peace.

This agreement made only cosmetic changes, but no real concessions on Palestinian rights. (Beling, 1986: 61.) Syrian president Hafez Assad claimed that Israel would not withdraw from the Sinai and blamed Sadat distinguishing his territory from Arab territories. According to Assad, Syria would continue to support the Palestinian revolution. (Laqueur / Rubin, 1984: 621.) The other reaction came from the Soviet Union. Foreign minister Andrei Gromyko rejected the Camp David agreement. In his view, Israel should withdrawal from the entire occupied territories for a comprehensive agreement. (Laqueur / Rubin, 1984: 618.)

The Israeli Knesset met on September 27, 1978 to vote on the Camp David peace accords. After lengthy arguments, the Knesset voted 84 in favor, 19 opposed, and 17 abstentions. (Quandant, 1986: 288.) The Egyptian National Assembly also voted on the Camp David Accords, with an overwhelming majority in favor. Finally, after the ratification of the agreement in both parliaments, Israel gradually withdrew its forces and left the entire Sinai, including airbases and oil fields, to Egypt under U.N. supervision.

CONCLUSION

There were three sides in the Camp David peace: Egypt, Israel and the United States. The agreement affected Egypt much more than the others. First of all, Egypt was excluded from the Arab world and internationally isolated. But Egypt strengthened its relations with the western world, especially with the United States, and the U.S. government's aid began to flow to Egypt. In actuality, Egypt traditionally has been receiving the second largest amount of American foreign aid after Israel. After signing the Camp David peace, Egypt lost leadership of the Arab world. Domestically, Sadat was protested by Egyptians. Despite Sadat administration had highly criticized Nasser's economic policy, Sadat also failed to improve the Egyptian economy with American assistance and this increased opposition against him. Especially demoralized Egyptian youth and political, economic and social problems, which also fostered religious resentment created hatred against Sadat. Taking back the Sinai was not compelling reason to support Sadat. In reverse, like other Arabs, many Egyptians felt that Sadat betrayed the Arab cause. Finally, on October 6, 1981, President Anwar Sadat was assassinated when he was celebrating anniversary of October War.

Israel gained a lot from the peace with Egypt. Israel returned the Sinai to Egypt but gained a free hand in the West Bank and Gaza. With the Camp David agreement, Israel eliminated its most dangerous enemy, Egypt. While

Israel strengthened its presence in the occupied territories, it also became more powerful in dealing with Arab states after pacifying Egypt. In spite of the conditions of the Camp David agreement, Israel increasingly continued new settlements in the occupied territories. Israel also officially integrated the occupied Golan Heights. The Camp David agreement worsened the Palestinian situation in Israel. The Israeli government interpreted Camp David agreement to mean that Palestinian autonomy was not meant to establish a Palestinian state, and Israel did not improve Palestinians' rights in the occupied territories. Later, the Egyptian President Hosni Mubarek publicly announced that Palestinian rights were not Egyptian national interests. The Palestinians needed to rely on their own power in the struggle with Israel.

In time, Israel achieved some diplomatic successes after signing the Camp David peace accords. Egypt was the first Arab country to recognize Israel but Camp David was just a beginning for the peace process in the Middle East. Gradually other Arabs such as, Jordanians and Palestinians became involved into the Middle East peace process.

Undoubtedly, signing the Camp David accords satisfied President Jimmy Carter and gave him much prestige. The Camp David agreement was a result of his long efforts, but unfortunately it did not help Carter to get reelected as American president.

BIBLIOGRAPHY

ARMAOĞLU, Fahir, (1994), *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, 1948-1988*, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları

ARONSON, Shlomo, (1978), *Conflict & Bar in the Middle East, An Israeli Perspective*, Baltimore and London, John Hopkins University Press

AVNER, Uri, (1986), *My Friend, the Enemy*, Westport, Connecticut, Lawrence Hill & Company Publishers

BELING, Willard A. (1986), *Middle East Peace Plans*, London & Sidney, Croom Helm Publishing

BENVENISTI, Meron, (1986), *Conflicts and Contradictions*, New York, Villard Books Publishing

BICKERTON, Ian J. / KLAUSNER, Carla L. (1995), *A Concise History of the Arab-Israeli Conflict*, Englewood Cliffs, Prentice Hall Publishing

BRADLEY, C. Paul, (1981), *The Camp David Peace Process, A Study of Carter Administration Politics 1977-1980*, Grantham, New Hampshire, Thompson & Rutter Publishing

HUNTER, Jane, (1987), *Israeli Foreign Policy*, Boston, South End Press

KAMEL, Mohamed Ibrahim, (1986), *The Camp David Accords*, London, KPI Limited Press

LAGUEUR, Walter / RUBIN Barry, (1984), *The Israel-Arab Reader, A Documentary History of the Middle East Conflict*, New York, Published by the Penguin Group

MANSUR, Salim, (1985), "The Egypt-Israel Relationship: An Anatomy of Wasted Decades" *Peace Making in the Middle East*, (Edited by Paul Marantz and Janica Groos Stein), London & Sidney, Croom Helm Publishing

QUANDT, William B. (1986), *Camp David Peacemaking and Politics*, Washington, DC., Published by Brookings Institution

QUANDT, William B. (1993), *Peace Process, American Diplomacy and the Arab-Israeli Conflict Since 1967*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press

RIAD, Mahmoud, (1981), *The Struggle for Peace in the Middle East*, New York, Quarlet Books

SHALIM, Avi / YANIV, Avner, "Domestic Politics and Foreign Policy in Israel" *Arab-Israeli Relations, V. 7*, Edited by Ian S. Lustic, University of Pennsylvania Press

TESSLER, Mark, (1994), *A History of the Israeli-Palestinian Conflict*, Bloomington, Indiana University Press

TSCHIRGI, Dan, (1989), *The American Search for Mideast Peace*, London, Oxford University Press

WALLACH, Janet and John, (1990), *Arafat in the Ethos of the Beholder*, New York, Published by Carol Publishing Group

KARAKOYUNLU-MEMLÜK İLİŞKİLERİNİN ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TARİHİ'NDE ARAŞTIRILMASINA DAİR

*Research Concerning The Relations Between Qaraqoyunlu and
Mamluks In Modern Turkish History*

Tofiq NECEFLİ*

ÖZET

Karakoyunlu Beyliği, XIV. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Anadolu'da siyasi güç merkezine çevrilerek bölgede meydana gelen olaylarda aktif rol oynamaya başlamıştı. Bu dönemlerde Timur'un ön Asya'ya askeri seferleri Doğu Anadolu'daki durumu etkilemiş ve Karakoyunlu-Memlük ilişkilerinin gelişmesine neden olmuştur. Azerbaycan'ın işgal edilmesinden (1386) sonra Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da Timurlu Devleti'ne karşı mücadele veren güçlerin Mısır Memlük Devleti ile ilişkiler kurduğu görülmektedir. Burada Timur'a karşı mücadele veren güçlerden biri de Karakoyunlu Devleti idi. 1410'da Kara Yusuf (1389-1420) tarafından kurulan Karakoyunlu Devleti'nin Memlüklerle olan ilişkileri, bölgedeki siyasi gelişmelerin etkisiyle İskender (1420-1438) ve Cihanşah (1438-1467) dönemlerinde de devam etmiştir.

Türkiye Tarihçilerinin Memlük kaynaklarını bütün yönleriyle incelemeleri ve bu kaynaklardan faydalanmaları iki devlet arasındaki ilişkileri daha çok aydınlatmaya imkan verecektir. Bu makalede genel olarak Karakoyunlu-Memlük ilişkilerinin Çağdaş Türkiye tarihinde tetkik seviyesine aydınlık getirilmiş ve onların kısa tahlilleri verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Karakoyunlu, Memlüklü, Kara Yusuf, İskender, Cihanşah, Sultan Farac, Şeyh Mahmudi, Barsbay, Çakmak.

ABSRTACT

In the last quarters of the 14th century Qaraqoyunlu Sultanate started to take active role in the events inside the region turning into a political power in East Anatolia. At the end of the 14th century, Timur's military marching into near Asia affected the situation in East Anatolia and caused the relations between Qaraqoyunlu and the Mamluks to develop. It is seen that the powers who were struggling against Timur's state in Azerbaijan and East Anatolia established relations with Egyptian Mamluks after occupation of Azerbaijan (1386). One of powers who struggled against Timur was Qaraqoyunlu Sultanate. Qaraqoyunlu State that was founded by Qara Yusuf (1489-1420) in 1410, existed in the periods of Iskandar (1420-1438) and Jihanshah (1438-1467) under the effect of the political developments in the region.

* Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü Bakü/AZERBAYCAN tofig-nacaflı@rambler.ru

Mamluk sources that are benefited by Turkish historians in all directions gave opportunity to clarify the relations between two states. In this article the relations between Qaraqoyunlu and the Mamluks have been generally clarified and analysed in Modern Turkish History point of view.

Key words: Qaraqoyunlu, Mamluks, Qara Yusuf, Iskandar, Jihanshah, Sultan Faraj, Sheyh Mahmudi, Barsbay, Chakmak.

GİRİŞ

Karakoyunlu Devleti (1410-1467) ile Mısır Memlük Sultanlığı arasındaki siyasi ilişkilerin başlanma süreci, aslında XIV. yüzyılın sonlarından itibaren ele alınabilir. Bu da Karakoyunluların Van Gölü civarında kurulu olan Beylik dönemine kadar gitmektedir. Temel kaynaklarda, bu ilişkilerin Kara Yusuf (1389-1420) döneminde başladığı ön plana çıkmakta ise de, Karakoyunluların Azerbaycan'da hakimiyeti ele geçirmelerinden önce kurulduğu belirtilmektedir.

Timur'un bölgedeki hakimiyeti sonucunda Karakoyunlu-Memlük ilişkilerinin ortaya çıkması sanki zorunlu hale gelmişti. Bölgedeki tek düşmana karşı askeri-siyasi koalisyonun kurulması Karakoyunlu Kara Muhammed'in Memlük Sultanı ile yakınlaşmasına sebep olmuştur. Faruk Sümer bununla ilgili, "1385 yılında Kara Muhammed Musul ve Mardin arasındaki bölgenin sahibi olan amcası Mısır Hoca'yı Kahire'ye göndererek Sultan Berkuk'tan iki düşmanın hücumuna maruz kaldığı için ona sığınmayı ve oradan Suriye'ye geçmek için izin istemiş" olduğunu yazmaktadır. Memlük tarihçisi İbn Hacer de Kara Muhammed'in Mısır Sultanı'ndan himaye ricasının kabul edildiğini bildiriyor. F. Sümer, bu ricanın aslında yakınlaşan Timur tehlikesi ile ilgili olduğuna işaret etmektedir [10, 48].

Kara Muhammed ile Mardin hakimi Melik Zahir İsa'nın 1389 yılının Nisan ayında Kahire'ye elçi göndermiş, isyana etmiş olan Halep Valisi Yel-Buğra Nasır'a karşı savaşmak için Memlük Sultanı Berkuk'tan izin istemiştir. Ama Mısır sultanı onların bu teklifini diplomatik usulla redetmiştir [10, 53; 17, 30].

1388'de Timur'un Semerkant'a dönmesinden yararlanan Kara Muhammed Azerbaycan'da hakimiyeti ele geçirmek için mücadeleye başladı [9, 165]. O, aynı yıl Mayıs ayının 24'ünde Tebriz'e sefer ederek Celayirli emirlerini mağlup etti ve şehri ele geçirdi. Memlük tarihçilerinin bilgilerinden faydalanan F.Sümer, aynı yılın Aralık ayında Kahire'ye gelen Kara Muhammed'in gönderdiği elçinin, Tebriz'in Karakoyunlular tarafından tutulduğu, Memlük Sultanı'nın adına hutbe okunduğu ve para bastırıldığını bildirdiğini yazmaktadır [10, 52].

Zamanında Timur'a karşı ittifak yapan Memlük Sultanı Bergök'ün ve Kayseri-Sivas hükümdarı Kadı Burhanettin'in 1398'de ölümü Doğu Anadolu'da siyasi durumu çok etkilemişti. Oluşmuş elverişli durumdan yararlanan Timur, 1399'da bölgeye sefer başlattı. 1400'de Timur'un Sivas istikametinde ilerlemesi Karakoyunlu Kara Yusuf ile Celayirli Hükümdarı Sultan Ahmet'i Memlük Sultanı Farac'a sığınmaya mecbur etti. Onlar Halep istikametinde hareket ederek Memlük Sultanı Farac'a elçi göndererek, yardım talebinde bulundular. Ama Halep civarında şehir valisi Demirtaş onların ilerlemesine izin vermedi ve Hama Valisi Tokmak'la birlikte onlara engel olmaya çalıştı. Bu zaman taraflar arasında meydana gelen savaşta Halep Valisi Demirtaş mağlup edildi. Hama Valisi Tokmak ve Birecik Valisi Nasrettin esir alındı. Kara Yusuf ve Sultan Ahmet Farac'a mektup göndererek meydana gelen olayda Halep Valisinin günahkar olduğunu, onların savaşmaya mecbur kaldığını bildirdiler. Bu olaydan sonra Memlük Sultanı'na sığınmanın mümkün olmayacağını anlayan her iki hükümdar, Osmanlı Sultanı'nın himayesine girmeye karar vermişler [10, 61-62; 1, 231].

Timur'un Bağdad ve Suriye'yi 1401'de işgal etmesi, 1402'de ise, Ankara Savaşı'nda Osmanlı Sultanı'nı ağır mağlubiyete uğratması, Kara Yusuf'u Timur'a karşı bölgede yegane güç olan Mısır Sultanı ile ilişkilerinin tekrar kurulmasına getirip çıkarmıştır. Kara Yusuf'la Sultan Farac arasındaki olumlu gelişmeler iki tarafın da çıkarlarına uygundu.

Suriye bölgesindeki Hille yakınlarında 1403'un Yazında Timurlu ordusuna mağlup olan Kara Yusuf, aynı yılın Eylül'ünde Şam'a geldi ve şehrin Valisi Şeyh Mahmudi tarafından saygıyla karşılandı. Şam Valisi durumu Kahire'ye bildirdi ve Karakoyunlu Hükümdarı'na saygı gösterildi. Bir süre sonra Timur'dan kaçan Celayirli Sultan Ahmet de Şam'a sığınmaya mecbur oldu. Mısır Sultanı'nın Kara Yusuf'u Kahire'ye göndermek talebi Şam Valisi'nin ricasından sonra askıya alındı. Ama, çok geçmeden Memlük Sultanı Timur'un Mısır'a yürüyüşünden korkarak onların hapsedilmesi için emir verdi. Bu emri dikkate alan Şam Valisi 10 Ocak 1404'te Kara Yusuf'u Şam kalesinin Burc ul'Hamam, Sultan Ahmet'i ise, Burc us'Silsile kısmında hapsedirdi [10, 66; 7, 33]. Timur'a karşı kurulan Karakoyunlu-Memlük ilişkilerinin iyi başlamasına bakmayarak, daha sonra ilişkilerin iyimser devam etmediğini görmekteyiz. Çünkü Timur elçisi Mesut Hoca'yı Kahire'ye göndererek Mısır Sultanı'ndan "Hac kervanlarını soyan ve Müslüman memleketlerini talan eden Kara Yusuf'un idam edilmesini, Celayirli Ahmet ise, onun kendisine göndermesini" talep etmişti [12, 348; 10, 66]. Timur'un talebini dikkate alan Memlük Sultanı Şubat ayında onların idamı için hüküm vermiş ama, Şam Valisi bu fermanı hayata geçirmemiştir

[13, 58; 10, 66; 14, 181]. F. Sümer'in belirttiğine göre Timur beklenen tehlikenin tedbirini almak için ona tabi olmak istemeyen Kara Yusuf ve Sultan Ahmet'in idamını Memlük Sultanı'ndan talep etmişti [10, 66].

1404 yılının Aralık ayında Memlük emirlerinden Yaşbey Sultan Farac'a karşı isyan başlattı. Şam Valisi Şeyh Mahmudi ve Halep Valisi Çakamda da bu isyanda yer aldılar. Böylece, Şeyh Mahmudi isyancılara yardım ederek, 1405 yılının Ocak ayında Kara Yusuf'un ve Sultan Ahmet'in kuvvetlerinden faydalanmak için onları hapisten azat etti. Sultan Ahmet isyana katılmadı ve Şam şehrini terk etti. Kara Yusuf ise, 500 kişilik taraftarı ile isyancılara yardım etti. Aynı yılın Haziran ortalarında Kara Yusuf'n da yer aldığı ilk savaşta Sultan Farac mağlup edildi. Ama, bir süre sonra bazı emirlerin ihaneti sonucu Kahire yakınlarında mağlup olan isyancılar Şam'a çekilmek zorunda kalmışlardır [10, 68; 16, 36-37]. Daha sonra Şam Valisi Şeyh Mahmudi ile anlaşamayan Kara Yusuf, şehri terk ederek kendi ülkesine dönmüştür [8, 27; 7, 44].

Türkiye Araştırmalarında Karakoyunlu-Memlük İlişkileri

1410'da merkezi Tebriz olan Azerbaycan Karakoyunlu Devleti'nin kurulması ile Karakoyunlu-Memlük ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Bundan sonra taraflar arasındaki ilişkiler devletlerarası ilişkiler şeklinde devam etmiştir. Ama, Kara Yusuf'un devletin sınırlarını Güney-Batı istikametinde genişletmek istemesi, Azerbaycan Karakoyunlu Devleti'ni Memlük Devleti'nin rakibine çevirmiştir. Bu durumda Memlük Sultanı Karakoyunlu tehlikesinin karşısını almak için Akkoyunlu Beyliği ile işbirliğine gitmiştir. Memlük Sultanı, Karakoyunlu Devleti'ne karşı Doğu Anadolu'da büyük güç haline gelmiş ve Azerbaycan'da hakimiyet kurmak isteyen Akkoyunlu Beyliği'ne bu konuda teklif götürmüştü. Timur'un ölümünden sonra bölgede önemli bir müttefiğini kaybeden Akkoyunlu Kara Osman da, Memlüklerin bu teklifini olumlu bularak kabul etmiştir.

Kara Yusuf, durumu doğru değerlendirerek Memlük Devleti ile siyasi ilişkileri gerginleştirmemek için bütün diplomatik vasıtalarından faydalanmaya çalışmıştır. O, bu amaçla 1411'de Elbistan'da olan Mısır Sultanı Farac'ın yanına elçi göndermişti. Devrin kaynaklarında elçinin hangi amaçla gönderildiği hakkında bilgi çok sınırlıdır [6, 14]. Şunu belirtmek gerekir ki, aynı yıl Karakoyunlularla Akkoyunlular arasında Diyarbakır'da ve Mardin bölgesinde savaşlar başvermişti. Bununla ilgili F. Sümer, Kara Yusuf Ergani Kalesi önünde Kara Yülük Osmanı mağlup ederek, onu savaş meydanından kaçmaya mecbur ettiğini yazmaktadır [10, 90]. İşte, Mısır Sultanı'nın yanına Kara Yusuf'un elçisi tam bu sırada gönderilmişti. Kurulacak bu ilişkilerin

başlıca amacı Karakoyunlu hükümdarının Akkoyunlulara karşı Mısır Sultanı'ndan yardım almak isteği olmuştur. Bu durumdan Sultan Farac da Suriye'de ona karşı çıkmış isyanı bastırmak için Karakoyunluların yardımından yararlanmaya çalışmıştır.

Trablus Valisi Nevruz'la Şam Valisi Şeyh Mahmudi, 1411'in sonlarına doğru Memlûk Sultanı Farac'ı tahttan indirmek için mücadeleye başladı [4, 516]. Bu zaman Şam Valisi Şeyh Mahmudi Sultan Farac'a karşı mücadelede Kara Yusuf'tan yardım almak için Ahmet Cengi'yi onun yanına gönderdi. Bu sırada Trablus Valisi Nevruz da kendi adamı Pehlivan'ı hediyelerle birlikte Kara Yusuf'un yanına yollamıştır [7, 98]. Bu gelişmelerle ilgili M.H.Yınanç'ın açıklamaları, Şeyh'in Memlûk Devleti'ne karşı başlattığı mücadelede zafer kazanması için Karakoyunlu Hükümdarı'nın desteğini, Şam'a doğru hareket eden Sultan Farac ise, isyanı bastırmak için Dulkadir, Karaman ve Akkoyunlu Beyleri'nin yardımını almaya yönelmiştir şeklindedir [16, 40]. Ama Sultan'ın bu teşebbüsü sonuçsuz kalmıştır. Çünkü, 25 Nisan 1412'de Sultan Farac'la isyancılar arasında Lacun adlı yerde çıkan savaşta Sultan mağlup olarak Şam'a kaçtı. O, Şam'da tahttan indirilerek, Halife El-Mustein Billah'ın fetvasıyla öldürülmüştür [7, 104]. Aynı yıl içinde Şam Valisi Şeyh Mahmudi ise, taht uğrunda mücadelelerde rakiplerine galip gelerek Memlûklü hakimiyetine sahip olmuştur.

Görüldüğü gibi, Kara Yusuf Memlûk tahtı uğrunda verilen mücadelede Mısır Sultanı'nın yardım isteğini geri çevirerek onun rakibini savunmuştur. Çünkü Kara Yusuf'un sınırlarını Güney-Batı yönünde genişletmek isteği Memlûk Sultanı tarafından kabul görülmemiştir. Bunun için, Kara Yusuf eski müteffih'i olan Seyh Mahmudi'nin Memlûk tahtına oturma isteğini olumlu karşılamıştır. Ama, Şeyh Mahmudi'nin Mısır tahtına geçişi, durumu olumsuz etkilemiştir. Kara Yusuf'la olan eski dostluk ilişkileri arkaplane alınmış, siyasi çıkarlar ve bazı menfaat hesapları önplana çıkmıştır. Anlaşılan bölgenin entrikalarla dolu siyasi durumu iki hükümdarı da şartlara ayak uydurmaya mecbur etmiştir.

K.Y. Koprıman'ın belirttiğine göre, 1415'in Yazında Mısır Sultanı Şeyh Mahmudi bu dönem Şam Valisi olan Ganibey'in isyanını bastırarak Halep'e geldi. Bu zaman Akkoyunlu Kara Osman, oğlu Ebu Said'i tebrik için ora göndermişti. Kasım 1415'te ise, Sultan Mahmudi Ebu Said'i hediyelerle geri göndermiştir [7, 192]. K.Y. Koprıman, Memlûk tarihçilerinden Makrizi'nin verdiği bilgiye dayanarak Sultan Şeyh Mahmudi Halep'te iken Kara Yusuf'un elçisinin de oraya geldiğini yazmaktadır [7, 192]. Bu kaynakta Karakoyunlu elçisinin hangi amaçla gönderildiği hakkında geniş bilgi verilmiyor. Anlaşılan o ki, olayları yakından takip eden Kara Yusuf,

Akkoyunlularla ilişkilerinin gerginliğini dikkate alarak, Kara Osman'ın Sultan Şeyh Mahmudi ile yakınlık kurmasına imkan vermemek için Halep'e kendi adamını göndermiştir.

Olayların sonraki ilerleyişi, Kara Yusuf'un bu adımı atmakta hata yapmadığını göstermektedir. Bu dönem Doğu Anadolu'da Karakoyunlularla Akkoyunlular arasında rekabet daha da keskinleşmişti. 1416'nın Yazı'nda Akkoyunlu ordusu Erzincan'a saldırmış ve şehrin hakimi Pir Ömer yardım için Kara Yusuf'a başvurmak zorunda kalmıştı. İskender'in Pir Ömer'e yardıma gelmesi ile Kara Osman bu bölgeden kaçmak zorunda kalmıştır [8, 24; 10, 96-97]. K.Y. Kopraman'ın yazdığına bakılırsa, Karakoyunlularla Akkoyunlular arasında mücadelenin yeniden arttığı bir devirde, 27 Kasım 1416 yılında Kara Yusuf, Kahire'ye Deniz adında bir elçisini göndermiştir. Ama kaynaklarda Karakoyunlu elçisinin hangi amaçla gönderildiği hakkında hiçbir bilgi verilmemektedir [7, 193]. Anlaşılan, Karakoyunlu elçisinin Mısır'a gönderilme nedeni, Erzincan'a düzenlenen seferden sonra Akkoyunlularla ilişkilerin zora girmesinden kaynaklanmıştır. Bu da her zaman bölgede meydana gelen siyasi olayların Karakoyunlu-Memlük ilişkilerini de etkilediğini göstermektedir. Öyle ki, Akkoyunlu Kara Osman'ın Karakoyunlular aleyhine faaliyetlerini çoğaltması ve iç karışıklıklardan faydalanarak Malatya, Darendede ve Behisni şehirlerini ele geçirdi. Aynı zamanda Kürt emirlerinin Gerger ve Kahta kalelerini nezaret altına alması da Sultan Şeyh Mahmudi'nin 1417'nin Yazı'nda Malatya bölgesine sefer etmesine sebep oldu [10, 97; 7, 192]. Bu seferde Kara Yusuf da Memlük Sultanı'nın yanında yer alarak, onun müttefiki gibi Akkoyunlu Kara Osman'a karşı mücadele etmiştir.

Kara Yusuf Akkoyunlulara karşı yürüyüşü öncesinde, 11 ağustos 1417'de Memlük sarayına Hamidettin'in başkanlığı altında bir elçi heyeti gönderdi. K.Y.Kopraman Memlük tarihçisi Makrizi'nin verdiği bilgiye dayanarak, Kahire'ye Hamidettin'le birlikte Kara Yusuf'un oğlu Muhammed Şah ve Erzincan hakimi Pir Ömer'in de mektup ve hediyelerle geldiğini belirtmektedir. Kara Yusuf gönderdiği mektubunda Akkoyunlulara karşı hücumu hazırlandığını bildirmişti [7, 194]. Buna karşılık Akkoyunlu Kara Osman da, oğlu Hamza'yı mektup ve hediyelerle Mısır Sultanı'na gönderse de, Şeyh Mahmudi Akkoyunlu elçisine olumlu cevap vermemiştir [7, 194].

Memlük tarihçilerinin verdiği bilgiye göre, Eylül 1417'de, Sultan Şeyh Mahmudi Halep'te bulunurken yanına Kara Yusuf'un gelmiş ve Karakoyunluların Akkoyunluları mağlup ettiği haberini getirmiştir. Sultan Şeyh Mahmudi bu haberdan memnun olmasa da, saygı gereği elçiyi kıymetli hediyelerle geri göndermişti [10, 97; 7, 195]. K.Y. Kopraman'ın

fikirince, Memlük Hükümdarı Suriye seferi sırasında Elbistandayken de yanında olan Karakoyunlu elçisini kendi elçisi ile birlikte Kara Yusuf'a mektup ve kıymetli hediyeler göndermişti [7, 195].

Kara Yusuf'un Akkoyunlular üzerinde bir sonraki zaferinden sonra taraflar arasında barış imzalandı. Anlaşmaya göre, Kara Osman Mardin'in Kuzey-Batı'sındaki Savur kalesini Karakoyunlulara vermiş ve karşılığında bir milyon dirhem para, 100 at ve 100 deve almıştı [10, 97; 17, 43]. Böylece, Karakoyunlu Kara Yusuf'la Akkoyunlu Kara Osman arasında imzalanan barıştan memnun kalan Mısır Sultanı, ülkesinin Kuzey sınırlarında güvenliği sağlama olarak Kahire'ye dönmüştür.

Ama bir süre sonra Karakoyunlu-Memlük ilişkilerinde soğukluk yaşandı. Bunun nedeni ise, Temmuz 1418'de Timurlu Sultanı Şahruh ile Memluk Sultanı Şeyh Mahmudi'nin tahrikleri sonucu Kara Osman'ın barış anlaşmasını bozarak Mardin üzerine yürütmesi olmuştur. Buna rağmen, Kara Yusuf Akkoyunlulara karşı koyarak onları Diyarbakır yakınlarında mağlup etmiştir. Yenilgiden sonra takip edilen Kara Osman Halep Valisi'ne sığınsa da yürüyüşü devam ettiren Kara Yusuf, Fırat'ı geçerek Eylül'ün 20'sinde Mercidabık'da Kara Osman'ı tekrar mağlubiyete uğrattı. Bunun üzerine Akkoyunlu hükümdarı Halep'e kaçmak zorunda kaldı. Kara Yusuf savaştan sonra Memlük sınırları içinde olan Antep bölgesini ele geçirdi. Bu durum Kahire'de büyük telaşa sebep oldu. Sultan Şeyh Mahmudi, Kara Yusuf'un Suriye üzerine de yürüyeceğine ihtimal vererek, Hac seferini iptal edip, Karakoyunlulara karşı savaş hazırlıklarına başladı. Hatta, Şeyhülislam ve dört mezhep kadısından da savaş fetvası alınmıştı. Bunu duyan Kara Yusuf, Halep Valisi Yaşbey'e ve Mısır Sultanı'nın kendisine mektuplar göndermekle özür dileyerek, amacının sadece Kara Osmanı cezalandırmak olduğunu bildirmiştir [10, 101].

Bu dönem olayları Karakoyunlu-Memlük ilişkilerinin hiç de sağlam bir zeminde olmadığını göstermektedir. Doğu Anadolu'ya sahip olma uğrunda mücadele veren ve gittikçe şiddetlenen Karakoyunlu-Akkoyunlu rekabeti bu sağlam olmayan ilişkileri etkileyen en önemli neden olmuştur. Memlük Sultanı da oluşmuş bu durumdan kendi menfaatine uygun şekilde yararlanmaya çalışmıştır.

Kara Yusuf'un Akkoyunlu Kara Osman üzerinde arka arkaya zaferler kazanması, onun Memlük Sultanı ile gelişen ilişkilerini de doğrudan etkilemiştir. Ayrıca, bu dönemde Karakoyunlu Hükümdarı'nın Kahire ile ilişkilerinde daha fazla dikkat eden taraf gibi hareket ettiği görülmektedir. Öyle ki, eskiden Kara Yusuf'un Mısır Sultanı'na gönderdiği mektuplarında

iki ülke ilişkilerini gerginleştirmemek amacı var idiyse, sonraki mektuplarda Karakoyunlu Hükümdarı'nın bazı istek ve talepler ileri sürdüğü açık bir şekilde hissedilmektedir. Örneğin, Mart 1420'de Kara Yusuf, Mısır Sultanı'na tehditkar mektup göndererek, Şam'da hapisteyken kendisinden alınmış kıymetli taşı ondan talep etmiştir [13, 58; 10, 104; 7, 198].

Şüphesiz, Kara Yusuf'un elde ettiği siyasi ve askeri başarıları ve buna ek olarak Kahireye gönderdiği tehditkar mektuplar, artık Memlük sarayında ciddi rahatsızlığa yol açmıştı. Karakoyunluların Suriye'ye sefere hazırlandığı yönünde Mısır sarayına ulaşan bilgilerden sonra, Şeyh Mahmudi de, ciddi tedbirler almaya başlamıştır. Bu konuyla ilgili F.Sümer, Mart 1420'de Mısır Sultanı Kara Yusuf'a karşı savaşmak için komutanlarına emir verdiğini, hatta ata binemeyecek kadar hasta olmasına rağmen bu kararından dönmediğini de belirtmektedir [10, 101; 5, 458].

Böylece, Timurlu Sultanı Şahruh'un Azerbaycan'a doğru harekete geçtiği bir dönemde Memlük Hükümdarı Şeyh Mahmudi de Karakoyunlu Devleti'ne karşı savaşa kalktı. Bu karar, 14 Ağustos 1420'de Memlük Emirleri, Halife ve dört mezhep şeyhlerinin toplandığı kurulda çıkan fetva ile meşrulaştırılmıştır [10,103]. F.Sümer Memlük tarihçisi Makrizi'nin verdiği bilgiye dayanarak, Memlük Sultanı'nın Karakoyunlular üzerine askeri yürüyüşe hazırlanma sebebi Kara Yusuf'un oraya gönderdiği tehditkar mektuptu demektedir. Kara Yusuf, bu mektubunda 1404'te Şam'da hapisteyken ondan rüşvet olarak alınan değerli taşın geri verilmesini istemişti. Muhtemelen, bu mektupta Şeyhi sinirlendirecek bazı ifadeler de vardı. [10, 104]. Yine F.Sümer'in fikrinde, Memlük Sultanı Şeyh Mahmudi'nin Karakoyunlular üzerine sefere karar vermesinin başlıca nedeni, kuşkusuz Kara Yusuf'un Suriye'ye hücum edeceği haberi olmuştur [10, 104].

K.Y.Koprman, "23 Ağustos 1420'de Memlük ordusu Karakoyunlu Kara Yusuf'a karşı Suriye istikametinde ilerlemeye başladı; Bu sırada Hasan Keyf Hükümdarı Süleyman Kara Yusuf'un ölüm haberini Kahire'ye ilettili; Kara Yusuf'un ölümü üzerine Memlükler savaştan vazgeçmiş oldular" şeklinde yazmaktadır [7, 198]. F.Sümer'in bu konuyla ilgili fikri ise, "Timurlu Sultanı Şahruh'la savaşa giren Kara Yusuf'un Ucan'da aniden ölümü sadece Çağataylıları değil, aynı zamanda Akkoyunlu ve Memlükleri de sevindirmiştir" şeklindedir [11, 12].

İskender ve Cihanşah Devri Karakoyunlu-Memlüklü İlişkileri

Kara Yusuf'un ölümünden sonra Karakoyunlu Devleti ile Memlük Devleti arasındaki ilişkiler yumuşamaya başlamıştır. Bunun nedeni ise,

Timurlu Sultanı Şahruh'un aralıksız hücumlarına maruz kalan ve iç çekişmeler sürecine düşen Karakoyunlu Devleti'nin artık Memlük Sultanı için ciddi tehlike olmaması idi. Diğer taraftan Sultan Şahruh'un Azerbaycan'a yaptığı seferleri sonucunda Kara Osman, Akkoyunlu sınırlarını hayli genişletmişti. Böylece, Doğu Anadolu'dan geçen transit ticaret yolları ve önemli stratejik kaleler Akkoyunluların kontrolü altına geçmişti. Bu nedenle, Akkoyunlu Beyliği Memlük Devleti için ciddi tehlike haline gelmişti. İşte bu durum, Mısır Sultanı'nın tekrar Karakoyunlu Devleti ile ilişkilerinin iyileştirmesine neden olmuştur. Bu defa Mısır Memlük Devleti, Akkoyunlular ve Timurlulara karşı mücadelede Karakoyunluların yeni hükümdarı İskender'e yardım etmeye çalışmıştır.

Timurlu Devleti Sultanı Şahruh'un 15. yüzyılın 20. yıllarında art arda yaptığı Azerbaycan seferlerinde onun yanında yer alan Akkoyunlu Kara Osman'ın da Doğu Anadolu'da bir hayli güçlenmesine zemin oluşturmuştu. Bu da Memlükler için tehlike anlamına gelmekte idi. Bu yüzden Memlük-Akkoyunlu ilişkilerinde gerginlik, bunun tam tersi olarak ise, Memlük Karakoyunlu ilişkilerinde yumşama başlamıştır. Öyle ki, 1429'da Karakoyunlu Hükümdarı İskender Selmâs Savaşı'nda Sultan Şahruh'a mağlup olunca, Doğu Anadolu'ya oradan da Mısır Sultanı Barsbay'ın yanına kaçmış ve saygıyla karşılanmıştı [6, 24]. 1435'te de Karakoyunlu İskender Tebriz yakınlarındaki savaşta üçüncü defa Sultan Şahruh'a mağlup olup, yine Doğu Anadolu'ya çekilmişti. Bu defa Timurlu Sultanı'nın talebi üzere İskender'in önünü kesmeye çalışan Kara Osman, Erzurum yakınlarında meydana gelen savaşta öldürüldü. İskender, Kara Osman'ın kafasını keserek Memlük Sultanı Malik Eşref Barsbay'a göndermişti. Bu konuyla ilgili, Memlük tarihçilerinin bilgilerine dayanan F. Sümer, Kara Osman'la birlikte iki oğlunun da öldürüldüğünü ve kesik kafaların 4 Ekim 1435'te Kahire'ye gönderildiğini bildirmektedir [10, 136]. Kara Osman'ın ölümüne çok sevinen Sultan Barsbay, bunun karşılığında İskender'e 10 bin dinar değerinde İskenderiye kumaşından armağanlar göndermiş ve yakında ona yardım etmek için sefere çıkacağını vaad etmiştir [10, 140; 3, 270].

Sultan Şahruh'un Azerbaycan'ı terk etmesinden sonra Azerbaycan'a dönen İskender taht mücadelesinde kardeşi Cihanşah'a yenilerek Nahçıvan'daki Elince kalesine sığındı ve müttefiği Sultan Barsbay'dan yardım talebinde bulundu. Cihanşah tarafından etrafı kuşatılan İskender'in tek ümidi Memlük Sultanı Barsbay'ın göndereceği yardım idi. Memlük Sultanı, aynı zamanda saltanat rakibi Canbey Sufi'nin tahriki ile Mısır Devleti'ne bazı sorunlar çıkaran Dulkadiroğlu Mehmet beyi ve Akkoyunlu şehzadelerini himaye ettiği için Sultan Şahruh'a da karşı idi. Bütün bu

nedenlerden dolayı gerçekten Karakoyunlu İskender'e yardım etmek için tanınmış emirlerinden Tanrıvermiş ve Şam ile Halep Valisi olan Korkmaz'ı büyük bir kuvvetle Cihanşah üzerine gönderdi [13, 92; 10, 140; 5, 469]. Bu konuda Ebubekri Tihrani şöyle yazmaktadır: “emirzadelerden Cihangir Mirza Sultan Eşref'in lütuf göstereceği ümidi ile oraya gitti. Sultan Eşref tarafından büyük saygıyla karşılandı ve krallara layık saygı gördü. Onu amacına ulaştırmak için Şam ve Mısırdan 50.000 atlı ile Diyarbakır'a gönderdi. Onların başına meşhur emirlerden ordu komutanı Tanrıvermiş ve Mısır'ın büyük Emiri, Şam ve Halep Valisi Korkmaz'ı tayin ederek, Sultan Hamza'yı tahttan indirip, hakimiyeti Cihangir Mirza'ya versinler diye onları Diyarbakır'a yollamıştı. Sonra ise, Kara Yusuf'un oğlu İskender'i Elince'de Cihanşah Mirza'nın kuşatmasından kurtarmalıydı...” [13, 92]. Memlük ordusu Emir Korkmaz'ın kumandanlığı altında Erzincan'a kadar ilerledi, ama bu sırada Mısır Sultanı Barsbay'ın ölüm haberini duyarak seferi durdurup geri dönmüşlerdi. Bir süre sonra İskender de oğlu Şah Kubat tarafından öldürülmüştür [13, 93-94; 10, 140; 5, 469; 14, 183]. Böylece, uzun süre Karakoyunlu tahtı uğrunda devam eden kardeşler mücadelesi Cihanşah'ın zaferiyle son bulmuştur (1438). İki tarafta da hakimiyetin el değişmesine rağmen, Karakoyunlu-Memlük ilişkileri bölgenin talepleri gereğince devam etmiştir.

15. yüzyılın ortalarında Karakoyunlu-Memlük ilişkilerinde yeniden gerginlik ortaya çıktı. Timurlu Sultanı Şahruh'un 1447'deki ölümünden sonra, Cihanşah bölgede daha rahat hareket etmeye başlamıştı. Akkoyunlu Cihangir Mirza ile Cihanşah arasında ilişkilerin bozulmasıyla Erzincan Akkoyunlular tarafından ele geçirilmişti. 1450'de Erzincan'ı Akkoyunlulardan geri alan Cihanşah'ın Diyarbakır istikametinde Cihangir Mirza'yı takip ederek Malatya'ya kadar ilerlemesi Memlük Sultanı'nı da rahatsız etmekte idi [17, 56]. M.H.Yinanç'ın belirttiğine göre, Mısır Sultanı Çakmak, Cihanşah'tan durumu öğrenmek için Ağustos 1450'de kendi elçisini onun yanına göndermişti. Ekim'de Kahire'ye geri dönen elçi, Cihanşah'ın Mısırlılara karşı hiçbir kötü niyetinin olmadığını ve asıl amacının Cihangir'i takip etmek olduğunu bildirmiştir. [16, 276]. Bu yüzden, Ekim 1450'de Memlük Sultanı, Dulkadirli Süleyman Bey'den Cihangir'in Memlük ülkesine sığınmak isteğinin kabul olunmamasını talep etmişti. Ama bu sıralar Memlüklerin diğer sınır valileri gibi Süleyman Bey de, Cihanşah'a karşı mücadelede Akkoyunlu şehzadelerinden Uzun Hasan'a yardım etmekte idi. Durum böyle iken Cihanşah, Aralık 1451'de Dulkadirli'lerin Akkoyunlulara yardımını engellemek için, Harput yoluyla Fırat çayını geçip Malatya'ya doğru ilerlemeye başladı. Bu haberin Kahire'ye ulaşmasıyla Sultan Çakmak Suriye'nin bütün valilerine

Kayınpederi olan Dulkadirli Süleyman Bey'e acilen yardım edilmesini emretti [17, 57]. Karakoyunlu Hükümdarı da iki devlet arasında oluşmuş siyasi gerginliği bitirmek ve Memlük Sultanı'yla mevcut ilişkileri korumak için Süleyman Bey'e karşı seferi durdurmak zorunda kalmıştır. Nitekim tarihçi M.H.Yinanç da konuyla ilgili "Cihanşah amacının yalnız Cihangir Mirza'yı takip etmek olduğunu bildirerek Mısır Sultanı Çakmak'ın rahatsızlığına son verdi" şeklinde bilgi vermektedir [17, 57].

Şubat 1451'de Akkoyunlu Cihangir Mirza oğlunu Kahire'ye göndererek, Sultan'a teşekkürünü ve sadakatını bildirdi. Memlüklülerle Akkoyunluların yakınlaşmasından haberdar olan Cihanşah da, diplomatik ataka geçerek aynı yılın Mart ayında kendi adamını oraya göndermiştir. Farsça yazılmış bu mektupta Cihanşah Sultana saygı ve itaatini bildirerek, Erzincan ve Mardin'i ele geçirdiğini, Diyarbakır'a hücum etme amacının ise, Sultan'ın itaatinden çıkmış olan Cihangir'i cezalandırmak, memleketini ve halkını kötü idare ettiği için onu hakimiyetten uzaklaştırıp yerine amcası Şeyh Hasan'ı geçirmek olduğunu bildirmiştir [16, 176-177]. Karakoyunlu elçileri kendileriyle Cihanşah'ın kardeşi İsfahanın 10 yaşındaki oğlunu da Kahireye götürmüştü. Onlar şehzadeyi Sultana takdim ederek onun himayesi altında büyümesini Cihanşah'ın arzu ettiğini bildirmişlerdi. 27 Mart'ta Cihanşah'ın elçileri Kahire'den dönerken Memlük Sultanı da saygı gereği kendi adamını onlarla birlikte Tebriz'e göndermişti [16, 177].

15. yüzyılın 50-60. yıllarında Karakoyunlu Cihanşah'la Akkoyunlu Uzun Hasan arasında başlayan mücadelede Doğu Anadolu'nun Akkoyunluların eline geçmesi, Karakoyunlu-Memlük ilişkilerine de etkisini göstermiştir. Akkoyunlu Beyliği'nin bölgede gittikçe artan nüfuzu Karakoyunlu Devleti'nin o tarafa daha çok meyletmesini gerektirmiştir. Bu durum aynı zamanda Karakoyunlu-Memlük siyasi ilişkilerini de adeta arkaplana atmıştır. Cihanşah'ın hakimiyetinin son yıllarında eğlenceye dalması, aynı zamanda kendisine isyan etmiş oğlu Pirbudak'la olan mücadelesi (1465-66) ve Uzun Hasan'a yenik düşerek öldürülmesi (10 Kasım 1467), Karakoyunlu Devleti'nin sonunu getirdiği gibi, Karakoyunlu-Memlüklü ilişkilerine de son vermiştir.

SONUÇ

Timur'un Ön Asya'ya askeri seferleri Doğu Anadolu'daki durumu etkilemiş ve Karakoyunlu-Memlük ilişkilerinin gelişmesine neden olmuştur. Azerbaycan'ın işgal edilmesinden sonra Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da Timurlu Devleti'ne karşı mücadele veren güçlerin Mısır Memlük Devleti ile ilişkiler kurduğu görülmektedir. Burada Timur'a karşı mücadele veren

güçlerden biri de Karakoyunlu Beyliği olmuştur. 1410'da Kara Yusuf tarafından kurulan Karakoyunlu Devleti'nin Memlûklerle olan ilişkileri, bölgedeki siyasi gelişmelerin etkisiyle İskender ve Cihanşah dönemlerinde de devam etmiştir.

Sonuç olarak, Azerbaycan Karakoyunlu Devleti'nin Mısır Memlûk Devleti ile karşılıklı var olan ilişkilerinin Çağdaş Türkiye Tarihi araştırmalarında öğrenilmesi, konu bakımından müstakil olarak tetkik edilmese de, Türk Tarihçilerinin Karakoyunlu ve Memlûk Devleti ile ilgili araştırmalarında bu konuya özel olarak dikkat gösterdikleri söylenebilir. Ayrıca, Türk Tarihçilerinin Memlûk kaynaklarından heryönlü yararlanması, bu iki devlet arasındaki ilişkileri daha çok aydınlatmaya imkan vermiştir.

KAYNAKÇA

1. Aka, İ., "Timur Devri Anadolu", *Osmanlı 1*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999
2. Komisyon, *Azerbaycan Tarihi*, (Yedi cilt), c. 3, ЕЛМ, Bakü 1999
3. Cöhçe, S., *Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular, Türkmen Akkoyunlu İmparatorluğu, Siyasal, Sosyal ve Kültürel Tarihineİlişkin Makaleler Antolojisi*, Ankara 2003, ss. 265-278.
4. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VI.*, (İlmi müşavir ve redaktör H.D.Yıldız), Çağ Yayınları, İstanbul 1992
5. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VIII.* (İlmi müşavir ve redaktör Dr. Hakkı Dursun Yıldız), Çağ yayınları, İstanbul 1992
6. Esedov, M.E., *Azerbaycan XIII- XV. yüzülliyyin birinci yarısında (Bedreddin Mahmud Ayninin «İkd el-Cumam fi-Tarih Ehl ez-Zaman» eseri üzere)*, Doktora tezinin Avtoreferatı (özet), Bakü 1996
7. Koprıman, K.Y., Mısır, *Memlûkleri Tarihi (Sultan al-Malik al-Muayyad Şeyh al-Mahmudi devri (1412-1421))*, Kaynak eserler dizisi, Ankara 1989
8. Metsopski, Foma, *Teymurlengin ve Onun Haleflerinin Tarihi*, Azerbaycan SSR EA neşriyatı, Bakü 1957
9. Piriyevev, V.Z., *Azerbaycan Hülaküler Devletinin Tenezzülü Devrinde (1316-1360. yıllar)*, Elm, Bakü 1978
10. Sümer, F., *Kara Koyunlular (Başlangıçdan Cihan-Şaha kadar) 1*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984
11. _____, "Akkoyunlular", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 40, İstanbul 1988, ss.1-38

12. Şami Nizamüddin, *Zafername*, (Farsçadan çeviren Necati Lugal), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1987
13. Tihrani Ebubekr, *Kitabi-Diyarbakriyye*, (Farsçadan çeviren: Rehile Şükürova), Elm, Bakü 1998
14. Uzunçarşılı, İ.H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969
15. Yinanç, M.H., “Akkoyunlular”, *İslam Ansiklopedisi, c. II.*, ME Басымеви, İstanbul 1988, ss.151-170
16. _____, “Cihan-Şah”, *İslam Ansiklopedisi, c. III.*, ME Басымеви, İstanbul 1988, ss. 173-189
17. Yinanç, R., *Dulkadir Beyliği*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989

CUMHURİYET DÖNEMİNDE ATATÜRK'ÜN ORTADOĞU POLİTİKASI (1923-1938)

*Atatürk's The Middle East Politics In The Republic Period
(1923-1938)*

Ömer Osman UMAR*

ÖZET

Tarih içerisinde birçok istilalara uğrayan Ortadoğu bölgesi en huzurlu dönemini Osmanlı hakimiyeti altında geçirmiştir. İngiltere ve Fransa'nın kıskırtması ve bir Arap krallığı kurmak vaadi sonucunda Şerif Hüseyin liderliğindeki Araplar Osmanlı Devleti'ne karşı Birinci Dünya Savaşı sırasında isyan etmişlerdir. Osmanlı Devleti savaş sonrası Arap topraklarında tamamen çekilince bu bölgeleri İngiltere ve Fransa işgal etmiştir. İngiltere ve Fransa'nın kötü idaresini gören Araplar Türklere karşı yaptıkları isyandan pişman olarak tekrar Türk idaresini arar olmuşlardır. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa'dan yardım istemişlerdir. Mustafa Kemal Paşa da ortak düşmana karşı Araplarla birlikte mücadele etmiştir.

Milli Mücadele hareketinin başarıya ulaşması ve bağımsız Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasından sonra da Atatürk Ortadoğu bölgesi ile olan münasebetlerini kesmemiştir. Atatürk Ortadoğu'da kurulan devletlerle askeri, ticari ve barışa yönelik anlaşmalar yaparak ilişkilerini geliştirmiştir. Ortadoğu bölgesindeki devlet liderleri ve halk Atatürk'e karşı büyük bir saygı gösterip, sempati duymuştur. Bölgedeki devlet liderleri kendi ülkelerini çağdaştırma çalışmalarında Atatürk'ün inkılâplarını örnek almışlardır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Ortadoğu, Türkiye'nin Dış Politikası, İngiltere, Fransa.

ABSTRACT

The Middle East region invaded continually in the historical period had the most peaceful years under the Ottoman rules. English and French fomentation with founding independent Arabic Kingdom took act Arabic nationalists under the leadership of Şerif Hüseyin against the Ottoman State during the World War I. After the Ottoman State withdrew entirely from Arabic lands in the end of the war, these lands were occupied by English and French. Arabs saw that the rules of English and French were very bad, they felt remorse for rebelling against Turks and wished again Turkish rule. So Arabs wanted Mustafa Kemal Pasha to help them and he strove against the enemy with Arabic allies.

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü/Elazığ.

After the National Struggle had success and the independent Turkish Republic State was founded, Atatürk didn't conclude the relationship with the Middle East and improved the relationships with the states founded in this lands. The Arabic population and their leader had regard and love with Atatürk, So these leaders accept Atatürk's revolutions as model to improve their countries.

Key Words: Atatürk, the Middle East, the foreign politic of Turkey, England, France.

Giriş

Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim'in 1516 Merçidabık ve 1517 Ridaniye zaferleri sonucunda Ortadoğu bölgesinin büyük kısmı Osmanlı hakimiyeti altına girmiştir¹. Ortadoğu bölgesindeki halklar en huzurlu ve refah dönemlerini Osmanlı idaresi altında yaşamışlardır. Osmanlı Devletinin hiçbir ayırım yapmama politikasından faydalanarak idari, askeri ve hukuki her türlü devlet memurluklarında en üst düzey görevlerde bulunmuşlardır².

19.Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batılı Devletler Araplar arasında milliyetçilik fikrini ve Türk düşmanlığını yaymaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarında gözleri olan bu devletler Türk-Arap ayrılığını sağlayıp, Osmanlı Devleti'ni parçalayarak bu topraklara sahip olmayı hedeflemişlerdir³.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Mekke Emiri Şerif Hüseyin Osmanlı Devleti'nden ayrı bir Arap Krallığı kurmak amacıyla İngilizlerle beraber hareket etmiş ve Mc Mahon ile bu yönde yazışmalara girişmiştir⁴.

Şerif Hüseyin 10 Haziran 1916'da isyan ederek, Sina-Filistin Cephesi'nde İngilizlerle birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele etmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu cephede yenilmesinde isyancı Arapların faaliyetleri de etkili olmuştur⁵.

Osmanlı Devleti Mondros Ateşkes Antlaşmasını imzalayarak Birinci Dünya Savaşından çekilmesi ile Arap toprakları İngiliz ve Fransız işgali altına girmiştir. Şerif Hüseyin ve Arap milliyetçileri bağımsızlık beklerken

¹ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, (Hazırlayan: Mümin Çevik-Erol Kılıç), C.2, İstanbul, 1989, s.485-499.

² Zeine N. Zeine, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, (Çeviren: Emrah Akbaş), İstanbul, 2003, s.19.

³ D. Dean Commins, *Osmanlı Suriyesinde Islahat Hareketleri*, (Çeviren: Selahattin Ayaz), İstanbul, 1993, s.186.

⁴ H. V. F. Winstone, *Ortadoğu Serüveni*, (Fuad Davudoğlu), İstanbul, 1999, s.255-258.

⁵ David Fromkin, *Barişa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*, (Çeviren: Mehmet Harmancı), İstanbul, 1993, s.215.

İngiltere ve Fransa, Sykes-Picot Antlaşması çerçevesinde Arap topraklarını aralarında paylaşmışlardır. Bu sefer de Türklere karşı isyan hareketinden pişman olan Araplar, Anadolu’da Milli Mücadele hareketini başlatan Mustafa Kemal Paşa’dan yardım istemişlerdir. Mustafa Kemal Paşa Milli Mücadele sırasında kendisiyle işbirliği yapmak isteyen Arap milliyetçileri ve liderlerine yardım etmiştir. Böylece Birinci Dünya Savaşı sırasında bozulan Türk-Arap ilişkileri yeniden düzelmiştir. Suriye, Irak, Lübnan ve Mısır’da işgalci olan İngiltere ve Fransa’ya karşı mücadelede işbirliği yapılmıştır. Mustafa Kemal Paşa Milli Mücadele sonrası da Ortadoğu bölgesindeki halkla olan ilişkilerini devam ettirmiş ve onların da bağımsızlıklarını kazanmalarını desteklemiştir⁶.

1. Atatürk’ün Suriye Politikası

Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ni kurup, bağımsızlığının da uluslararası alanda tanınmasından sonra Suriye ile olan sınır sorunlarını çözmeye yönelmiştir. 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşmasına göre, Türkiye-Suriye sınırının çizilmesi için bir komisyon kurulmuştu. Ancak komisyonun çalışmaları aksamıştır. Komisyonun tekrar çalışmalara başlaması sonucunda Türkiye ile Suriye arasında 18 Şubat 1926 tarihinde “Dostluk ve İyi Komşuluk” antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile hem iki ülke sınırları açıklığa kavuşturulmuş hem de iki ülke arasındaki ilişkiler düzenlenmiştir⁷. 15 maddeden oluşan bu antlaşmaya 5 protokol ile bir mektup eklidir. Bu antlaşmada Türkiye ile Suriye ve Lübnan arasında dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerinin sürdürüleceği, sınırların belirlenmesi, uyruklu, konsolosluklar, suçluların iadesi, tarafların kendi topraklarında karşı tarafa yönelik yıkıcı faaliyetlerin önlenmesi, gümrük, demiryolu taşımacılığı, sağlık ve çekirge felaketine karşı önlemler alınması gibi sorunlar çözülmüştür⁸.

Cumhuriyet döneminde Türkiye-Suriye ilişkilerini etkileyen en önemli konu İskenderun Sancağı sorunu olmuştur. Atatürk Sancak’taki Türklerin durumlarını ve gelişmeleri yakından takip etmiştir. Fransız mandası döneminde İskenderun Sancağı Suriye’ye bağlanarak, Suriye’nin bölgedeki

⁶ Daha geniş bilgi için bakınız: Qassam KH. Al-Jumaily, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, (Yayıma Hazırlayan: İzzet Öztoprak), Ankara, 1999; Abdülkerim Rafik, “Türkiye-Suriye İlişkileri 1918-1926”, (Çeviren Sabahattin Samur), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı:88, İstanbul, (Şubat), 1994.

⁷ Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, Ankara, 2003, s.95.

⁸ İsmail Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, C.I, Ankara, 1989, s.281-282.

nüfuzu arttırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Sancak sınırları güneye doğru genişletilerek Türk nüfus Arap nüfus içerisinde eritmeye çalışılmıştır⁹.

Fransa'nın Sancak'taki Türkleri Türkiye'den koparacak emperyalist politikasına rağmen, buradaki Türkler Türkiye'den kopmamışlardır. Türkiye'de gerçekleştirilen Atatürk inkılabları, İskenderun Sancağı içerisinde de yayılmaya ve bölgenin Türkiye ile birleşmesi sağlanılmaya çalışılmıştır¹⁰.

Türkiye-Suriye ilişkileri 1936 yılında meydana gelen Sancak sorunu nedeniyle bozulmuştur. Türkiye, Fransa'ya verdiği 9 Ekim 1936 tarihli bir nota ile Suriye'ye verilen bağımsızlık hakkının İskenderun Sancağı'na da verilmesini istemiştir¹¹.

Fransa 10 Kasım 1936'da Türkiye notasına verdiği cevapta, İskenderun Sancağı'na bağımsızlık verildiği takdirde Suriye'nin parçalanmış olacağını ve buna kendilerinin yetkili olmadıklarını bildirmişlerdir¹².

Sancak'taki Türklerin Türkiye ile olan bağları geçen süre içerisinde hiçbir zaman kopmamıştır. 1932'de Suriye ve Sancak bölgesine gelip gezdikten sonra gözlemlerini aktaran Camile Fidel'e göre, Sancak'taki Türkler devamlı olarak Türkiye'ye büyük bir ilgi duymaktadırlar¹³.

Türkiye, Sancak sorununu çözerken, Suriye'ye cephe almamaya çalışmış ve Suriye'nin bağımsızlığını desteklemiştir. Ancak Fransa, Suriye'de Arap milliyetçiliğini savunan Vatani Partisi'ni Türkler aleyhine kışkırtmıştır. Vatani Partisi, Sancak bölgesi dahil tüm Suriye'nin Araplardan oluştuğu ve Arap olmayanların bu ülkede hiçbir haklarının olmadığını savunmuştur. Suriye yönetimi 1921 Ankara Antlaşması ile verilen statüyü tanımayarak Türklerle baskı uygulamaya başlamıştır¹⁴.

Fransa'nın Sancak meselesini Milletler Cemiyetine götürme teklifini Türkiye'nin de kabul etmesi ile birlikte Milletler Cemiyeti Konseyi sorunu

⁹ Yusuf Sarınoy, "Atatürk'ün Hatay Politikası-I", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-*, Ankara, 2000, s.359.

¹⁰ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, İstanbul, 2000, s.590.

¹¹ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*, 3.Kitap, İstanbul, 1996, s.174: Aptülahat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara, 1991, s.306.

¹² Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s.591.

¹³ Şerife Yorulmaz, "Fransız Manda Yönetimi Döneminde İskenderun Sancağı (Hatay)'nın Sosyo-Ekonomik ve Siyasal Durumuna İlişkin Bazı Kayıtlar (1918-1939)", *Atatürk Yolu*, C.6, S.22, Ankara, (Kasım), 1998, s.239.

¹⁴ Yusuf Sarınoy, "Atatürk'ün Hatay Politikası-I (1936-1938)", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-*, s.363, 366.

14-16 Aralık 1936 tarihleri arasında görüşmüştür. Milletler Cemiyeti Konseyi uyuşmazlığın çözümü için İsveçli temsilci Sandler'i raporör tayin ederek bölgeye üç kişilik bir temsilci heyet göndermiştir¹⁵.

27 Ocak 1937'de Sandler raporu Milletler Cemiyeti tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir. Buna göre, Sancak içişlerinde bağımsız dışişlerinde bazı şartlarda Suriye'ye bağımlı ayrı bir varlık olacaktı. Resmi dil Türkçe olacak, ordusu bulunmayacak, ayrı bir anayasası olacaktı¹⁶.

Uzmanlar Komitesi Sandler raporu çerçevesinde 25 Mayıs 1937'de Sancak'ın statü, Anayasa ve sınırlarını kapsayan bir rapor hazırlamıştır. Bu rapor 29 Mayıs 1937'de Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından kabul edilmiştir¹⁷. Bu sırada Milletler Cemiyeti Meclisinde Türk ve Fransız temsilciler yaptıkları görüşmeler sonucunda Sancak sorunu üzerinde bir ilke antlaşmasına varmışlardır. Bu antlaşma da Sancak sorununu tam olarak çözme yetmemiştir¹⁸.

29 Mayıs 1937'de Türkiye ile Fransa Dışişleri Bakanları Cenevre'de Sancağın toprak bütünlüğünü ve Türkiye-Suriye sınırlarını güvence altına alan antlaşmaları imzalamışlardır. 3 Haziran 1937'de Suriye Parlamentosu bu antlaşmaları protesto etmiştir. Suriye'de Fransızlara karşı gösteri ve baş kaldırma olayları meydana gelmiştir¹⁹.

Türkiye'nin mücadelesi diplomatik alanda sürerken, Fransa ile Suriye'deki Arap milliyetçileri Sancak'ta Türkiye aleyhine ortak faaliyette bulunmuşlardır²⁰.

Suriye'de iktidarda bulunan Vatani Partisi kamuoyunu Hatay davasına ve Türk düşmanlığına yöneltmiştir. Hatay meselesi Paris ve Cenevre'de görüşülmeye başlayınca Türkiye aleyhine propagandalara girişmişlerdir. Suriye, Türkiye'nin Halep, Trablusşam ve Cezire'yi de almak için faaliyette bulunduğunu yaymaya çalışmıştır. Ayrıca Suriye, Sancak Müdafaası adı

¹⁵ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s.174: Yusuf Sarıncay, "Atatürk'ün Hatay Politikası-I (1936-1938)", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-*, s.371: Mehmet Gönlübol-Cem Sar, "1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)*, C.I, Ankara, 1982, s.135.

¹⁶ Yusuf Sarıncay, "Atatürk'ün Hatay Politikası-I (1936-1938)", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-*, s.372.

¹⁷ Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s.592: Yusuf Sarıncay, "Atatürk'ün Hatay Politikası-I (1936-1938)", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-*, s.374: Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s.176: İsmail Soysal, *a.g.e.*, C.I, s.535.

¹⁸ Oral Sander, *a.g.e.*, s.97.

¹⁹ İsmail Soysal, *a.g.e.*, C.I, s.535.

²⁰ Şerife Yorulmaz, *a.g.m.*, s.234.

altında milis kuvvetler oluşturmuştur. Hatay'ın Statü ve Anayasası 29 Ekim 1937'de yürürlüğe gireceği sırada da Suriye Meclisi ve basını, Suriye bayrağının Hatay'dan indirilmesini protesto ederek, Milletler Cemiyetini, Fransa'yı ve Türkiye'yi şiddetli bir şekilde protesto etmişlerdir. Hatay'ın Suriye'nin bir parçası olduğunu vurgulamışlardır. Fransa da Suriye'nin bu tür davranışlarda bulunmasını teşvik edip, kışkırtmıştır²¹.

3 Mayıs 1938 tarihinde Milletler Cemiyeti gözetiminde Sancak'ta seçimler başlamıştır. Seçimler sırasında Fransızlar birçok Ermeni ve Arap'ı Hatay'a sokarak Türkler aleyhine propaganda yaptırmışlardır. Suriye Vatanı Partisi üyeleri silahlandırılmış ve bazı Türk köyleri basılmıştır. Bunun üzerine seçimlere ara verilmiştir²².

Fransa, bu sırada İskenderun Sancağı'nda birtakım karışıklıklar çıkarmaya çalışmıştır. Bunun üzerine Türkiye, Hatay sınırına asker yığmaya başlamıştır. Atatürk, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasında ne kadar ısrarcı olduğunu vurgulamak amacıyla ilerleyen hastalığına rağmen, 20 Mayıs 1938'de Mersin'e gelerek orduyu teftiş edip, askerinin geçit törenini ayakta kabul etmiştir. Böylece Hatay hususunda gerektiğinde askeri yola da başvuracağını Fransa'ya göstermiştir²³.

Hatay'da birinci derece seçimlerde meydana gelen olaylara Türkiye büyük tepki göstermiştir. 9 Haziran 1938'de seçimler tekrar başlatılmasına rağmen sonuçlar Türkler aleyhine gelişmeye devam etmiştir. Seçimlerin tatil edildiği dönemde dahi Arap tedhişçiler köy köy dolaşarak, Türk listelerine yazılanların ve yazılmak isteyenlerin katledileceğini ve evlerinin yağmalanacağı propagandasını sürdürmüşlerdir²⁴.

Türk ve Fransız askeri temsilcileri arasında yapılan görüşmeler sonucunda 3 Temmuz 1938'de Sancak'ın toprak bütünlüğünün ve siyasi statüsünün ortaklaşa korunması hakkında bir askeri antlaşma yapılmıştır²⁵. Yapılan bu antlaşma ile Türkiye ve Fransa'nın Sancağa 2500'er kişilik birer askeri kuvvet göndermeleri kararlaştırılmıştır. Bu antlaşmadan sonra Türk askerinin 4 Temmuz 1938'de Hatay'a girmesini bölgedeki Türkler sevinçle

²¹ Yusuf Sarımay, "Atatürk'ün Hatay Politikası-I (1936-1938)", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-*, s.375-376.

²² Yusuf Sarımay, "Atatürk'ün Hatay Politikası-II (1938-1939)", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-*, Ankara, 2000, s.420.

²³ Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s.592.

²⁴ Yusuf Sarımay, "Atatürk'ün Hatay Politikası-II (1938-1939)", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-*, s.421.

²⁵ Oral Sander, *a.g.e.*, s.97; Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s.177.

karşılamlışlardır²⁶. Türklerin güven içerisinde olmasında ve seçimlerin düzenli bir şekilde yürütülmesinde bu askeri kuvvetlerin payı büyük olmuştur²⁷.

Ağustos 1938'de yapılan seçimlerde Sancak'taki Türkler Meclisteki 40 milletvekilliğinden 22'sini almışlardır²⁸. 2 Eylül 1938'de Sancak Meclisi ilk toplantısını yaparak, Hatay Cumhuriyeti kurulmuştur²⁹. Meclis yeni kurulan devletin Cumhurbaşkanlığına Tayfur Sökmen'i seçmiştir³⁰. Hatay Cumhuriyeti'nin Başbakanı ise Abdurrahman Melek olmuştur³¹.

Hatay Meclisi, 29 Haziran 1939'da oybirliği ile Türkiye'ye bağlanmaya kara vermiştir³². TBMM de 7 Temmuz 1939'da Hatay'ın Türkiye'ye katılma kararını kabul etmiştir³³.

Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından sonra da Suriye, Hatay'ı haritalarında kendi milli sınırları içerisinde göstermeye devam etmiştir. Yakın zamana kadar Suriye, coğrafya ders kitaplarında ülkenin kuzey sınırlarını Dicle-Habur kavşağından başlatarak, Mardin, Diyarbakır, Şanlıurfa, Gaziantep, Kahramanmaraş, Adana ve İçel illerimizi kendi sınırları içerisinde göstermiştir³⁴.

Fransızlar, Suriye'deki manda idaresi döneminde okullarda ve okul dışında hep Türk düşmanlığını aşılamışlardır. Güney sınırlarımızda kaçakçılık yapılmasına ve siyasi kışkırtmalar yapan yuvalanmalara göz yummuşlardır. Türkiye'den kaçan suçlulara Güney sınırlarımıza yakın yerlerde barınma ve aleyhimize çalışma imkanı sağlamışlardır.

Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen, Atatürk Suriye'ye karşı koruyucu rolünü oynamış antlaşmalara daima Suriye adını koyarak, Fransa'nın oradaki rolünün geçici olduğunu belirtmek istemiştir³⁵.

²⁶ Feridun Cemal Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl Anılar-Yorumlar*, C.1, Ankara, 1980, s.105.

²⁷ Ergünöz Akçora,, "Hatay'ın Anavatan'a İlhakının Türk Dış Politikasındaki Yeri", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-*, Ankara, 2000, s.347.

²⁸ Oral Sander, *a.g.e.*, s.98.

²⁹ Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s.593.

³⁰ Tayfur Sökmen, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Ankara, 1978, s.108.

³¹ Feridun Cemal Erkin, *a.g.e.*, s.109.

³² Mehmet Gönübol-Cem Sar, *a.g.m.*, s.139.

³³ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s.178.

³⁴ Ergünöz Akçora,, "Hatay'ın Anavatan'a İlhakının Türk Dış Politikasındaki Yeri", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-*, s.353.

³⁵ Aptülahat Akşin, *a.g.e.*, s.208.

2. Atatürk'ün Irak Politikası

Irak 1932 yılına kadar İngiltere mandasında kaldığından dolayı Atatürk'ün bu döneme kadar Irak'la olan ilişkileri İngiltere kontrolünde ve gölgesinde sürmüştür. Onun için de Türkiye-İrak ilişkilerini İngiltere etkilemesine rağmen³⁶, Atatürk'ün dostluk ve kardeşlik temelinde izlediği dış politika nedeniyle iki ülke arasındaki ilişkiler iyi bir seyir izlemiştir.

Atatürk döneminde Türkiye-İrak ilişkilerinde en önemli sorun Musul meselesi olmuştur. Lozan Konferansı sırasında 23 Ocak 1923 tarihli oturumunda Musul'un siyasi, etnografik, ekonomik ve askeri açıdan Türk toprağı olduğu dile getirilmiştir³⁷. Konferansın 24 Nisan 1923 tasrihli oturumunda Türk ve İngiliz temsilciler anlaşmazlığın sonradan iki devlet arasında görüşülmesi, uzlaşmadığı takdirde sorunun Cemiyet-i Akvam'a götürülmesini kararlaştırdılar³⁸. Lozan'da çözülemeyen bu sorun sonradan halledilmek üzere bırakılmıştı. İngiltere ve Türkiye sorunun çözümü için 19 Mayıs 1924'te İstanbul'da Haliç Konferansında bir araya gelmişlerdir³⁹. İstanbul'da İngiltere ile başlayan ikili görüşmeler sırasında İngiltere'nin Irak lehine Hakkari üzerinde hak iddia etmesi üzerine Konferansta bir sonuç alınamamıştır⁴⁰.

1924 Yılında yapılan İstanbul Konferansında Musul üzerinde bir anlaşma sağlanamayınca sorun Milletler Cemiyeti Konseyine havale edilmiştir⁴¹. Milletler Cemiyeti Musul meselesini 20 Eylül 1924'te görüşmeye başlamıştır. Türk tarafı Musul'da plebisit yapılmasını istemesine rağmen, İngiltere bölgedeki halkın cahil olduğunu ileri sürerek, Türk teklifini kabul etmemiştir⁴². Milletler Cemiyeti 30 Eylül 1924'te Musul sorununu inceleyecek bir komisyon kurulmasını kararlaştırmıştır⁴³. Sonuçta Macar, Belçikalı ve İsveçli temsilcilerden oluşan üçlü bir komisyon kurularak, 13 Kasım 1924'te göreve başlamıştır. Komisyon incelemelerini tamamladıktan sonra sunduğu raporda plebisit yapılmasının mümkün olmadığı ileri sürülerek, Musul'un Irak'ın bir parçası sayılması ve Irak'ın 25

³⁶ Nevin Yazıcı, "Musul Sorunu Çerçevesinde Atatürk Dönemi Türkiye-İrak İlişkileri (1926-1938)", *Atatürk Haftası Armağanı*, Ankara, 2008, s.189.

³⁷ E. Semih Yalçın, "Misak-ı Milli ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-*, Ankara, 2000, s.315; Mehmet Saray, *Türkiye ve Yakın Komşuları*, Ankara, 2006, s.97.

³⁸ Aptülâhat Akşin, *a.g.e.*, s.128.

³⁹ Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara, 1978, s.290.

⁴⁰ E. Semih Yalçın, *a.g.m.*, s.322.

⁴¹ Oral Sander, *a.g.e.*, s.98.

⁴² Mehmet Saray, *a.g.e.*, s.100.

⁴³ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.295.

yıl süreyle İngiltere mandası altında kalması tavsiye edilmiştir. Ayrıca Musul'un Irak'a bırakılması en iyi çözüm yolu olarak sunulmuştur⁴⁴. İngiltere Musul bölgesinin petrol bakımından zengin olması nedeniyle buradan vazgeçmek istememiştir.

Komisyona 16 Temmuz 1925'te Milletler Cemiyetine sunduğu raporda sınırla ilgili yaptığı tespitler bölge halkının ve Türkiye'nin isteklerine aykırı olduğu için Türkiye rapora itiraz etmiştir. Türkiye'nin itirazı üzerine Milletler Cemiyeti konuyu Lahey Adalet Divanı'na götürmüştür. Lahey Adalet Divanı da İngiltere isteği doğrultusunda karar vermiştir⁴⁵. Uluslararası Komisyonun araştırmaları sonucunda hazırladığı rapor, 16 Aralık 1925'te Milletler Cemiyeti Konseyinde kabul edilmiştir⁴⁶.

Daha fazla direnemeyen Türkiye, İngiltere ile 5 Haziran 1926'da antlaşmayı imzalamıştır. Yapılan antlaşma ile geçici Brüksel hattı Türk-Irak sınırı olmuş⁴⁷, Musul Irak'a bırakılmış ve Türkiye'nin Musul petrolerinden 25 yıl süreyle %10 hisse alması kabul edilmiştir⁴⁸. Türkiye daha sonra 500.000 İngiliz lirası karşılığında bu hakkından feragat etmiştir⁴⁹. Musul sorununun çözülmesinden sonra Irak Hükümeti, antlaşmanın Irak Türkiye ilişkilerine olumlu katkısı olacağına dikkati çeken bir açıklamada bulunmuştur⁵⁰.

Irak, Atatürk'ün yaptığı inkılapları takip ederek, Türkiye'yi kendisine model olarak almıştır. Geçmişteki olumsuzluklar unutulmuş, Türkiye-Irak ilişkilerinde yeni bir dönem başlatılmak istenmiştir. Kral Faysal, 3 Kasım 1927'de Türkiye'nin İngiltere Büyükelçisi ile yaptığı görüşmede Türkiye-Irak ilişkileri hakkında şunları söylemiştir:

“Maziye hatırlamakta bir fayda yoktur. Lazım olan atiyi temin etmektir... Gayemiz aramızda hüsnü münasebatı teyit ve teşyid etmektir... Iraklılar ve ben Türkiye'deki terakkiyat ve inkılabı fevkalade takdir ile takip etmekteyiz. Gazi Paşa'nın muvaffakiyetine hayran olmamak ve dehasına hürmet etmemek kabil değildir... Bütün Asya milletlerine nümunei imtisal olacağımız şüphesizdir. Maalesef Irak'taki ahali çok cahil olduğu için biz şimdilik bir şey yapamıyoruz, fakat dilhahımız eserinize tabiiyettir”.

⁴⁴ Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s.564.

⁴⁵ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s.305-306; Mehmet Saray, *a.g.e.*, s.100.

⁴⁶ E. Semih Yalçın, *a.g.m.*, s.323.

⁴⁷ Mehmet Saray, *a.g.e.*, s.101; E. Semih Yalçın, *a.g.m.*, s.323; Aptülahat Akşin, *a.g.e.*, s.197.

⁴⁸ Nevin Yazıcı, *a.g.m.*, s.186.

⁴⁹ Oral Sander, *a.g.e.*, Ankara, 2003, s.99.

⁵⁰ Nevin Yazıcı, *a.g.m.*, s.186.

Atatürk ise Türk-İrak dostluğuna büyük önem verdiğini şöyle ifade etmiştir: “Türk milleti, Irak milletine karşı dostluk emel ve arzularını taşımaktadır...”.

Türkiye'nin Irak ile olan ilişkilerini geliştirmek amacıyla yaptığı faaliyetlerde istenilen sonucun alınamamasında Irak'ın İngiltere'nin yöreğinde bir türlü çıkamamasının etkisi büyük olmuştur. İngiltere, Türkiye'nin Osmanlı dönemindeki toprakları İslamcılık ideolojisi etrafında yeniden ele geçirebileceği şüphesini taşımıştır. Ancak Türkiye, sınırlarında ve etrafındaki tahriklerin son bulması yönünde bir politika izlemiş ve kendi sınırları içinde bağımsız bir Türkiye idealini oluşturmaya çalışmıştır. Atatürk, Türkiye'nin Ortadoğu politikasını şöyle ifade etmiştir:

“Bizim amacımız, Türklerin oturduğu toprakların çerçevesi içinde milli bir Türkiye kurmaktır. Arap topraklarına sahip olmak, bizim için uluslararası anlaşmazlıklara vesile teşkil edecek korkunç bir yol olurdu”. Onun için de Atatürk bölgede güvenliği sağlamak amacıyla kurulan Ortadoğu ittifaklarında lider ve uzlaşmacı bir politika ile yer almıştır⁵¹.

İngiltere, manda idaresi altındaki Irak'ta halkın tekrar Türklere meyletmeleri endişesini taşıdığı için Türkiye'yi Irak'a yabancılaştırmış ve iki halkın birbirine yaklaşmasını engellemek amacıyla da Türkiye-İrak sorunlarını hep canlı tutmuştur. İngiltere, bir taraftan Türkiye Cumhuriyeti'nin laik, demokratik ve modern yapısını bölgedeki varlığı için bir istikrar unsuru olarak görürken, diğer taraftan da Türkiye'nin yaptığı inkılapların, Müslüman Irak halkının tepkisine neden olduğunu iddia ederek eleştirmiştir⁵².

İngiltere'nin Türkiye aleyhinde yaptığı tüm bu propagandalara rağmen, Irak basını tarafından Türkiye'nin Doğu milletlerinden ileride olduğu, izlenen milli iktisat politikasının model alınması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca Irak basını “Gazi Hazretlerinin çay ve kahve tüketiminde yerli mahsulleri kullanmaya başladığı ve böylece yerli malı kullanımını özendirdiği” yazılmıştır. Irak'taki basın Mustafa Kemal Paşa'nın yaşam tarzına da hayran kalarak, O'nun israfa karşı olduğu şöyle ifade edilmiştir:

“Gazi Hazretleri sade bir hayat tarzı sürmektedir. Gazi'nin sarayı buna en iyi örnektir; bu sarayda az hademe var... Gazi Hazretlerine harcaması için ayrılan para, bin sterlinden fazla değildir. Bu paranın önemli bir kısmını da

⁵¹ Nevin Yazıcı, *a.g.m.*, s.190-191.

⁵² Nevin Yazıcı, *a.g.m.*, s.187.

hayır işlerine ayırıyor. Gazi Hazretleri, basit ve sıradan bir vatandaş gibi yaşadığı için halkının itimadını kazanmıştır”.

Irak basınında geçmişte Türkiye'nin bir parçası olan ve günümüzde de ahlaki ve ananevi bağlarla Türkiye'ye bağlı olan Irak'ın Türkiye'nin uyanışından ders alması gerektiği vurgulanmıştır.

25 Mayıs 1931 tarihinde Kral Faysal, Türkiye'nin Irak Büyükelçisi Tahir Lütfi Bey'le yaptığı görüşmede Mustafa Kemal Paşa'ya olan hayranlığını şöyle ifade etmiştir:

“İngiliz entrikalarından çok muzdaripiz. Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin bu husustaki siyaset ve muvaffakiyetlerinin hayranıyız. O büyük adam benim için ve bütün Şark için bir mukaddes vücuttur. Zaten siyasetimiz, Türkiye siyasetinden mühlhemdir. Biz bir evin ayrı ayrı odalarında sakin iki kardeşiz. Menafimiz müşterek ve siyasetimiz birdir. Türkiye bizim rehberimizdir. Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin elini öpmek ve ona karşı bipayan hürmetlerimi ve takdirlerimi takdim eylemek üzere bu sene Türkiye'ye gitmek istiyorum”⁵³.

Irak Kralı Faysal'ın Türkiye ziyareti öncesi Irak'ta yayınlanan El-Ahbar Gazetesi, bu ziyaret ile ilk defa her iki milletin reislerinin buluşacağına işaret etmiştir. Yapılan ziyaretin iki ülke dostluğunun sağlanmasının yanı sıra ticari alanda da işbirliğini arttıracığı vurgulanmıştır. Ayrıca gazete, nasıl Mustafa Kemal Paşa'nın Türklerin önünde yürüyerek onları teceddüt, şeref ve kuvvete doğru yürütüyorsa I. Faysal'ın da milletin önünde yol açtığını dile getirmiştir⁵⁴.

21.06.1931 tarihli El-Alemu'l-Arabi Gazetesi'nde yayınlanan “Türkiye ve Irak” başlıklı makalede, yapılacak bu ziyaretin Türk-Irak ilişkilerini geliştireceği, ekonomik ilişkilerin kapısını açacağı ve dostluk hislerini ortaya çıkaracağı vurgulanmıştır. Aynı tarihli El-Irak Gazetesi'nde yayınlanan “Irak ile Komşu Türkiye Arasında Sıkı Münasebet ve Samimi Dostluk” başlıklı makalede ise, Mustafa Kemal Paşa ile Kral Faysal'ın milletin dağılmış saflarını birleştirmek için çalıştıklarına değindikten sonra, iki millet arasındaki ihtilafın giderildiği hususu şöyle vurgulanmıştır: “Tarih, Arap ve Türk için medarı fahr ve mübahat olacak olan iki şahsiyeti muhafaza ediyor. Bu iki şahsiyet desiselere bir darbe indirerek takip eyledikleri siyaseti

⁵³ Nevin Yazıcı, *a.g.m.*, s.193-194.

⁵⁴ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 03010, Kutu No:258, Dosya No:740, Belge No:11.

meşkure ile asırlardan beri devam eden ihtilafata nihayet verdi ve siyasi manevraları çürütmek hususunda ittifak eylediler”⁵⁵.

Irak basını Irak'ın Ankara Antlaşması'ndan sonra düştüğü her zor durumda Türkiye'den yardım gördüğünü sık sık vurgulamıştır.

Kral Faysal 6-7 Temmuz 1931'de Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Atatürk 6 Temmuz 1931'de Kral Faysal onuruna Ankara Palas'ta verdiği yemekte yaptığı konuşmada, Türkiye Irak dostluğuna verdikleri önemi dile getirmiştir. Kral Faysal da Türkiye'de bulunmakta duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Kral Faysal, Mustafa Kemal Paşa'yı Irak'a davet etmiştir. Bu ziyaret sırasında Kral Faysal Türkiye-İrak ilişkileri hakkında şunları söylemiştir:

“...Irak ile Türkiye iki mücavir odada iki kardeş gibi yaşmalıdır... Müşterek ve müteakabil menfaatlerimizle asırlardan beri aramızda teessüs eden kuvvetli rabitalar itikadımca bunun en sağlam temelidir”⁵⁶.

Irak Kralı Faysal'ın Ankara ziyareti bir tek Irak'ta değil, diğer Arap ülkeleri ile basın tarafından da çok olumlu karşılanmıştır. Beyrut'ta yayınlanan El-Belağ Gazetesi Kral Faysal'ın bu gezisinin Türkiye ve Irak arasında siyasi ve ticari ilişkileri canlandırdığı, Arapların da yirminci asırda fedakarlığın şecaat ve gücün timsali olan Mustafa Kemal Paşa'yı görmeye çok bahtiyar olacağına vurgu yapmıştır⁵⁷.

Türkiye ile Irak arasında 9-10 Ocak 1932'de “Ticaret, İkamet ve İade-i Mücrimin Muahedesi” antlaşması yapılarak, iki ülke vatandaşlarına karşılıklı birtakım ayrıcalık ve uygulamalar sağlanmıştır. Türkiye ile Irak arasında yapılan Ticaret Antlaşması ile Irak ithalatına karşı konan sınırlamalar kaldırılmış ve böylece Musul üzerinden ticari sevkியatın başlaması sağlanmıştır.

29 Ekim 1936'da Irak'ta Bekir Sıtkı, Nuri Sait Paşa'yı darbeyle yönetimden uzaklaştırmış ve yeni hükümet Hikmet Süleyman başbakanlığında kurulmuştur. Yeni hükümette yer alan yöneticiler Türkiye'de eğitim görmüş ve Atatürk devrimlerine bağlı kişilerdi. Türkiye dostu ve yanlısı bir hükümetin Irak'ta iktidara geldiğini Irak'taki Türkiye Büyükelçisi şöyle dile getirmiştir:

⁵⁵ BCA, Fon Kodu: 03010, Kutu No:258, Dosya No:740, Belge No:7.

⁵⁶ Nevin Yazıcı, *a.g.m.*, s.195-196.

⁵⁷ BCA, Fon Kodu: 03010, Kutu No:258, Dosya No:740, Belge No:12.

“Yeni kabinenin kurulmasıyla ordu, Bağdat’a girmiş ve coşkuyla alkışlanmıştır. Yeni kabinenin şapka giymiş bakanlarını alkışlayan mektep gençliği de şapka giymeye başlamıştır. Hikmet Süleyman hararetli bir inkılapçı, Kral kendisinin diktatörlüğünden ve cumhuriyetçiliğinden korkmakta ise de ona ordu baskısı ile güveniyor görünmektedir. Yeni kabineye karşı bir kısım aşiretlerin ayaklanmasından korkulmakta, bunu yapacak aşiretlerin ise eski kabineye bağlı olan aşiretlerden geleceği düşünülmektedir. Kabinenin reisi Hikmet Süleyman, Mahmut Şevket Paşa’nın kardeşi olup, Türkiye’nin samimi dostudur”.

Türkiye Irak’taki yönetim değişikliğini bir iç sorun olarak görüp, “Yurtta sulh cihanda sulh” politikasını sürdürmeye kararlı olduğunu ifade etmiştir⁵⁸.

13 Ağustos 1937’de düzenlenen suikast girişimi ile Bekir Sıtkı öldürülmüş, Hikmet Süleyman ise tutuklanmıştır. İngiltere, Irak’ta Türkiye taraftarı hükümetlerin kurulmasına karşı olup, Mahmut Şevket Paşa’nın kardeşi Hikmet Süleyman başkanlığında kurulan hükümet aleyhine propaganda yapmıştır. Batılı devletlerin Irak’ta, Türkiye ve Atatürk aleyhtarı propagandalarına rağmen Türkiye ve Atatürk’e karşı olan sevgi hiçbir zaman yok edilememiştir. Atatürk’ün vefatı Irak’ta çok büyük üzüntü uyandırmıştır. Atatürk’ün vefatının Irak’ta oluşturduğu etkiyi Bağdat’taki Türkiye Büyükelçisi Tahir Lütfü Bey şöyle ifade etmiştir:

“Atatürk’ün vefatı faciası burada her sınıf halk arasında çok elim bir tesir hasıl etmiştir. Resmi ve gayriresmi dairelerin bayrakları yarıya indirilmiş ve bütün matbuat Şarkın kaybı olarak telakki etmiş ve o yolda makaleler yazmıştır”⁵⁹.

3. Atatürk’ün Afganistan Politikası

Milli Mücadele döneminden itibaren Afganistan ile olan iyi ilişkiler Cumhuriyet döneminde de artarak devam etmiştir. Çağdaşlaşma açısından Atatürk’ü örnek alan Amanullah Han Afganistan’a her türlü yeniliği getirmeye çalışmıştır. 1924 Yılında Afganistan’ın güneyinde çıkan yenilik aleyhtarı ayaklanmayı bastırarak, reform hareketlerini devam ettirmiştir⁶⁰.

Atatürk, Afganistan’a sağlık, eğitim, askeri ve ekonomik alanda yardımlarda bulunmuştur. 1927 yılından itibaren bir askeri heyetimiz Afganistan ordusunda koordinatörlük görevi almıştır. Ayrıca her yıl 50

⁵⁸ Nevin Yazıcı, *a.g.m.*, s.196-199.

⁵⁹ Nevin Yazıcı, *a.g.m.*, s.200, 203.

⁶⁰ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s.185.

Afganistan subayının değişik alanlarda Türkiye'de kurs görmeleri sağlanmıştır⁶¹.

Türk-Afgan ilişkilerinin gelişmesi Afgan Kralı Amanullah Han'ın Türkiye'ye bir ziyarette bulunmasını sağlamıştır. Bunun üzerine Afgan Kralı Amanullah Han gelmeden önce İstanbul'da güvenlik açısından kara ve denizden gerekli tedbirler alınmıştır. İçişleri Bakanlığı aracılığıyla Başbakanlığa sunulmuş olan bu tedbirler şunlardır

1. Cumhurbaşkanlığı Sarayı muhafazası için saray içerisinde resmi ve sivil gerekli tedbirler alınmıştır. Sarayın dahili ve harici kapı torpitleri deniz tarafındaki rıhtım devriyesi tarafından yapılacaktır.

2. Sarayın kuzey tarafında ve geçen sene muhafız kıtasının bulunduğu yerde bir piyade bölüğü yer alacaktır. Bu bölük akşam ezanı ile beraber sarayın tramvay yolundaki büyük kapısına iki nöbetçi ve deniz tarafındaki rıhtımda polise ilaveten iki nöbetçi kalacağı gibi saraya mutfak malzemesinin girdiği tramvay yolundaki kapıda devamlı olarak bu bölükten bir nöbetçi kalacaktır.

3. Saraya hakim olan Taşlık mevkiinde bir piyade bölüğü bulunacaktır.

4. Beşiktaş Polis Merkezi, Beşiktaş ile Kabataş arasında geceleri bir kişilik polis devriyesi çıkaracak ve bir devriye de sarayın rıhtımını kontrol edecektir.

5. Ayrıca müntehab efendilerden kırk kişilik bir hazır kıta astabil-i amirede yerleştirilecek ve otomobilleriyle istenilen yere derhal nakledilebilecektir.

6. Kralın maiyetinde bulunacak memurlar Kralın bir tarafa seyahati halinde derhal iltihak üzere otomobiller yine sarayda hazır bulunacaklardır.

7. Elde mevcut Motosikletler tamir ettirilmekte ve yeniden satın alınmasına çalışılmaktadır.

8. Elde mevcut deniz motoru esasen üç tane olup, bunlarda daima muamelesi artan limandaki vapur kontrollerine bile kifayet edememekte olmasından, gerek sarayın deniz tarafından güvenliğinin temini, gerek Kralın deniz gezilerinde güvenliğinin sağlanması için muvakkat kaydıyla geçen sene olduğu gibi rüsumat, deniz gezisi, deniz ticareti gibi müesseselerden

⁶¹ Mehmet Saray, *a.g.e.*, s.118.

motorların mürettebatıyla birlikte mayısın on yedinci gününden itibaren polis emrine alınması kararlaştırılmıştır.

9. Beyazıt'ta askeri yönden gereği kadar kuvvet bulundurulacağı gibi Bakırköy'de de bulundurulacaktır.

10. Kralın Sufuti Ziya Bey Efendi'nin verdiği program dairesinde istikbalî ve Haydar Paşa'dan terene bindirilmesi için gerekli hazırlıklar tamamlanıp, bununla ilgili prova yapılacaktır.

11. Haydar Paşa ile vilayet hududu dahilinde geçen demiryolu aksamının şehir dahil ve haricinde muhafaza çaresi araştırılmıştır.

12. Kılavuz trenine jandarma yerleştirilmesi asıl trende de on polis ve yirmi jandarmanın refakati muvafık mütalaa kılınmıştır.

13. Dönüş programı ile ilgili tören de hazırlanmaktadır.

14. Kralın Odesa'dan Haydar Paşa'ya ve Ankara'ya geldiğinde ve döndüğünde refakatinde bulunmak üzere birinci şubeden üç memur görevlendirilecektir.

15. Kralın İstanbul'da bulunduğu süre zarfında seyahatleri ile ilgili hazırlanan program tasdik için Sufuti Ziya Bey Efendi eliyle takdim kılınmıştır⁶².

Ayrıca Afgan Kralı Amanullah Han'ın bu ziyareti sırasında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından bir kılıç hediye edilmesi ile ilgili olarak da Bakanlar Kurulu karar almıştır⁶³.

Amanullah Han, 1928 yılında çıktığı Avrupa gezisi dönüşünde Ankara'ya uğrayarak, Atatürk'ü ziyaret etmiştir⁶⁴. Amanullah Han'a çok özel bir protokol uygulanmıştır. Amanullah Han'ı Rusya üzerinden almak için Fahrettin (Altay) Paşa da dahil olmak üzere bir karşılama heyeti İzmir Vapuru ile Sivastapol Limanı'na giderek, O'nu alıp, gemiyle İstanbul'a getirmiştir. Bu karşılama Mustafa Kemal Paşa'nın Amanullah Han'a verdiği değeri göstermektedir⁶⁵.

19 Mayıs 1928'de İstanbul'a gelen Amanullah Han aynı gece trenle Ankara'ya hareket etmiştir. Mustafa Kemal Paşa misafirini Ankara garında

⁶² BCA, Fon Kodu: 03010, Kutu No:257, Dosya No:731, Belge No:4.

⁶³ BCA, Fon Kodu: 03010, Kutu No:028, Dosya No:25, Belge No:19.

⁶⁴ Mehmet Saray, *a.g.e.*, s.122.

⁶⁵ Ersin Çelikkat, "Afganistan'da Amanullah Han Dönemi ve Türkiye-Afganistan İlişkileri (1919-1929)", *Atatürk Haftası Armağanı*, Ankara, 2008, s.231.

karşılımıştır. Atatürk, 20 Mayıs 1928 akşamı Amanullah Han onuruna bir ziyafet vermiş ve yemekte yaptığı konuşmada Türk-Afgan dostluğuna verilen önemi vurgulamıştır⁶⁶.

Amanullah Han ve eşi Türkiye'de kaldıkları iki haftalık sürse içerisinde Ankara ve İstanbul'da birçok yeri gezme fırsatı bulmuşlardır⁶⁷.

Afgan Kralı Amanullah Han'ın Türkiye'yi ziyareti sırasında 25 Mayıs 1928'de de "Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Andlaşması" imzalanmıştır⁶⁸. Yapılan antlaşmaya göre, taraflar birbirlerinin aleyhine olan ittifaklara, askeri, siyasi ve ekonomik antlaşmalara girmeyecekler⁶⁹, yapılacak bir saldırıyı önlemeye çalışacaklar, ülkelerinin ve uluslarının gelişmesi ve yükselmesi için işbirliği yapacaklar, Türkiye Afganistan'a eğitim ve askeri alanda yardım amacıyla uzmanlar gönderecektir⁷⁰. Taraflar birbirlerinin vatandaşlarına en iyi şekilde muamele edecekler⁷¹. Antlaşmanın birinci maddesi daimi ve diğer maddeleri on sene süre ile geçerlidir. Taraflar veya taraflardan biri antlaşmayı on yıllık sürenin bitiminden altı ay evvel feshetmezlerse kendiliğinde bir yıl daha geçerli olacak ve fesih keyfiyeti ancak altı aylık bir müddetin inkızasından sonra hüküm ve tesiri haiz olacaktır⁷². Bu antlaşmayla, Afganistan'a gönderilen subay, öğretmen, doktor sayısı çoğaltılmış ve bundan sonra aralarında hiçbir çıkar çatışması olmayan iki ülke arasındaki ilişkiler sürekli gelişmiştir⁷³.

Başbakan İsmet İnönü, 13 Eylül 1928'de Malatya'da verdiği demeçte, Afganistan ile olan ilişkilerimiz hakkında şunları söylemiştir:

"Afgan Hükümdarları Hazretlerinin memleketimize büyük sevinç veren kıymetli ziyaretleri esnasında Afganistan'la bağtladığımız muahede, sulh ve kalkınma yolunda samimiyetle ve bütün kuvvetiyle çalışmak isteyen iki memleketin nasıl hayırhahane bir işbirliği azmi ve hissi ile dolu olduklarının kanaat verici bir örneğidir. Afganistan'ın milletlerarası ailede kuvvetli bir medeniyet kitlesi olmak azmindeki kuvvet, fahir ve meserret vermektedir. Afganistan Hükümdarı Hazretlerinin reform isteyen ve seven gayret ve icraatlarının muvaffakiyetle bezeneceğine tam ve kamil itimadımız vardır".

⁶⁶ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s.185.

⁶⁷ Ersin Çelikkanat, *a.g.m.*, s.231.

⁶⁸ Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s.574.

⁶⁹ BCA, Fon Kodu: 03010, Kutu No:257, Dosya No:731, Belge No: 5.

⁷⁰ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s.186; Mehmet Gönlübol-Cem Sar, *a.g.m.*, s.93.

⁷¹ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s.331.

⁷² BCA, Fon Kodu: 03010, Kutu No:257, Dosya No:731, Belge No: 5.

⁷³ Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s.574.

Türkiye'nin Afganistan'la olan ilişkileri bu ziyaret sonrası daha da gelişmiştir. Türkiye ile Afganistan arasında 25 Eylül 1928'de bir Muhadenet ve Teşriki Mesai antlaşması imzalanmıştır. Dışişleri Bakanı Dr. Aras antlaşmanın Türkiye Büyük Millet Meclisinde tasdiki sırasında yaptığı konuşmada bu antlaşma ile ilgili olarak şunları söylemiştir:

“İşbu Türk-Afgan antlaşması yeni ve sağlam esaslarda iki dost ve kardeş milletin işbirliğini tanzim etmektedir. Bundan evvel mevcut olan antlaşmada da bu esas vardı. Fakat tatbik kabiliyeti zayıf idi. Sırf bu sebeple sağlamlığı ve samimiyeti nispetinde ameli ahkamı kapsayan bu yeni antlaşma eskisinin yerine kaim olmak üzere imzalanmıştır”⁷⁴.

Türkiye ile Afganistan arasında yapılan bu antlaşma kardeşliği, dostluğu, ikili işbirliğini ve yardımlaşmayı esas almıştır. Ancak bu antlaşma Batı basınında Türkiye'nin Afganistan'ı nüfuzu altına alıp sömürgeleştireceği şeklinde topluma yansıtılmaya çalışılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Amanullah Han'ın Türkiye ziyareti sırasında ordunun modernizasyonunu ve eğitilmesini istemesi üzerine hemen Kazım (Orbay) Paşa ve askeri heyeti Afganistan'a gitmiştir⁷⁵. Eğitim alanında çok sayıda Afgan öğrenci Türkiye'de öğrenim görmüş, ayrıca buradaki eğitimin düzenlenmesinde ve Afganistan Siyasal Bilgiler Akademisi'nin kurulmasında Türkler rol almıştır. Sağlık alanında Türk doktorların Afganistan'a gitmesi ile birlikte hastaneler, laboratuvarlar, sağlık okulları ve tıp fakültesi açılmıştır⁷⁶.

Afganistan'a dönen Amanullah Han, Atatürk'ten etkilendiği devrimleri kendi ülkesinde de yapmaya karar vermiştir. Ancak halkın nabzı tutulmadan, ülkenin şartları gözetilmeden ve Atatürk'ün diplomatik bir anlatımla yaptığı uyarı dikkate alınmadan, uygulamaya konan bu yenilikler bir takım tepkilere neden olmuştur⁷⁷.

Afganistan'da Kasım 1928'de isyan çıkmıştır. Türkiye, Amanullah Han'a yardım etmek amacıyla Afganistan'a yeni gönderilmiş olan Kazım Paşa komutasındaki heyete Amanullah Han'ı canları pahasına korumaları emri vermiştir. Ancak Türk heyeti Kabil'e ulaştığı sıralarda Amanullah Han şehri terk etmişti. Sonuçta isyancılar Amanullah Han iktidarını devirmişlerdir⁷⁸.

⁷⁴ Aptülhat Akşin, *a.g.e.*, s.192, 194.

⁷⁵ Ersin Çelikkanat, *a.g.m.*, s.231-232.

⁷⁶ Mehmet Saray, *a.g.e.*, s.119.

⁷⁷ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s.186.

⁷⁸ Ersin Çelikkanat, *a.g.m.*, s.237.

Afgan Kralı Amanullah Han iktidardan düşürüldükten sonra da Türkiye tarafından desteklenmeye devam edilmiş ve gerekli özen gösterilmiştir. Afgan Kralı'nın kayın validesi Resmîye Tarzı Hanım refakatinde Emine Hanım oğlu Abdülvehhap, Amanullah Han'ın kızkardeşi Hatice Hanım, İstanbul'da eğitim görmüştür. Afgan subay ve pilotlarından beşi ve bir subayın Türk olan arkadaşı Nazmiye Hanım ile Kabil'de sarayda Türkçe Öğretmeni Sivaslı İzzet Efendi olmak üzere 11 kişi Mısır'dan İstanbul'a gelmişlerdir. Bir kısmı Moda Palas'a bir kısmı da İstanbul Oteline yerleşmişlerdir. Bunun üzerine İstanbul Polis Müdürü Şerif Bey, Resmîye Tarzı Hanım'la Moda'da görüşmüştür. Bu görüşmede Resmîye Tarzı Hanım, Kralın bir kısım yakınlarının İran'a gittiklerini kendilerinin de Türkiye'yi tercih ettiklerini, ekonomik olarak kötü durumda olmalarından dolayı İstanbul'da bir ev istediklerini dile getirmiştir. Konu ile ilgili olarak İçişleri Bakanlığı gerekli bilgiyi hemen Başbakanlığa 15.07.1929 tarihli yazı ile bildirmiştir⁷⁹.

4. Atatürk'ün İran Politikası

1924 Yılında Hilafetin kaldırılması İran'daki bir grup tarafından iyi karşılanmamıştır. Böyle bir tepkinin olması Türk-İran ilişkilerinin bir süre gelişmemesine neden olmuştur. Musul meselesi sırasında Türk-İran sınır bölgesinde yaşayan bazı aşiretlerin baskınlar yapmaları Türk ve İran Hükümetlerinin karşılıklı itham ve protestolarına sebep olmuştur⁸⁰.

Türk-İran sınırında aşiretlerin düzenledikleri bu tür saldırılar taraflar arasında gerginliğe yol açmıştır. Bu tür sınır sorunlarını çözmek amacıyla⁸¹ 22 Nisan 1926 tarihinde Tahran'da Türkiye-İran Dostluk ve Güvenlik Antlaşması imzalanmıştır⁸². Bu antlaşma ile taraflardan biri saldırıya uğrarsa diğer ülke tarafsız kalacak, taraflar birbirlerine karşı tecavüzde bulunmayacak ve taraflar birbirlerinin aleyhine olan hareketlere izin vermeyeceklerini taahhüt etmişlerdir⁸³. Taraflarca sınır bölgesindeki halkın güvenliğini sağlamak amacıyla aşiretlerin yaptıkları suç niteliğindeki hareketlerin önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması kabul edilmiştir⁸⁴.

⁷⁹ BCA, Fon Kodu: 03010, Kutu No:257, Dosya No:731, Belge No:10.

⁸⁰ Mehmet Gönübol-Cem Sar, *a.g.m.*, s.94.

⁸¹ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s.274.

⁸² Ferhat Başdoğan, "Türk-İran İlişkileri ve Bugünkü İran", *Güncel Konular*, S.7, Ankara (Ağustos), 1986, s.102; Yılmaz Altuğ, "Atatürk'ün Dış Politikası", *Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri 10-11 Kasım 1980*, (Editörler: Semih Tezcan-Kriton Curi), C.II, İstanbul, 1981, s.489.

⁸³ Aptülahat Akşin, *a.g.e.*, s.194-195 Mehmet Gönübol-Cem Sar, *a.g.m.*, s.94.

⁸⁴ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s.187.

Ayrıca taraflar ticaret, konsolosluk, gümrük, posta, telgraf, oturma ve suçluların geri verilmesi sözleşmeleri yapılmasına girişmek konusunda anlaşmışlardır⁸⁵.

1926 Antlaşması sınır meselelerini tamamen çözmemiş ve sınır bölgesindeki aşiretlerin baskınları Türk-İran ilişkilerini bozmaya devam etmiştir. Öyle ki diplomatik ilişkilerin kesilmesi tehlikesi dahi ortaya çıkmıştır⁸⁶. Zaman zaman Türkiye’de olay yapan kişiler sınırdan İran’a rahatlıkla sığınıyorlardı. Onun için Türkiye kaçaklara ve aşiretlere karşı sınırın korunmasını sık sık İran’dan istemekteydi. 1927 Yılında aşiretlerden biri Doğu Beyazıt’ta bir Türk birliğine saldırmıştır. 1927 Yılında meydana gelen bu olay iki ülke ilişkilerini gerginleştirmişse de tarafların gayretleri sonucu sorun giderilerek, Türk-İran Daimi Sınır Komisyonu oluşturulmuştur. 1928 Yılı boyunca da Türk-İran sınır anlaşmazlığının çözülmesi için görüşmeler sürmüştür⁸⁷.

Türkiye ile İran arasında 15 Haziran 1928’de imzalanan protokole göre, taraflardan biri herhangi bir saldırıya uğrarsa diğeri tarafsız kalmayarak, duruma çare bulmak amacıyla elinden gelen çabayı gösterecekti⁸⁸. İki devlet ekonomik alanda da işbirliği yapmayı kararlaştırmışlardır. Bu işbirliğinin sağlanmasında taraflar arasında serbestçe transit geçiş sorunu ve her türlü ulaşım araçlarının kurulması sağlanacaktı⁸⁹.

Başbakan İsmet İnönü 13 Eylül 1928’de Malatya’da verdiği demeçte İran ile olan ilişkilerimiz hakkında şunları söylemiştir:

“İran komşumuzla imzaladığımız protokoller iki memleket münasebetlerinde esasen hüküm süren dostluğun ve iki komşu arasında iktisadi inkişaf ve işbirliği arzularının samimiyetine delildir. İki memleketin temasları ve ulaştırma vasıtaları arttıkça iyi geçinme ve birbirine emniyet etme esaslarının her iki taraf için hayırlı semereleri daha iyi toplanacaktır”⁹⁰.

9 Nisan 1929 tarihinde Türkiye ile İran arasında uzun zamandan beri müzakere edilen sınır meselesi ile ilgili olarak bir antlaşma yapılmıştır. Oluşturulan Karma Sınır Komisyonu çalışmalarını 1929 yazı boyunca sürdürmüştür. 1930 Yılında Türkiye, Türk güvenlik kuvvetlerinin takibinden

⁸⁵ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s.277.

⁸⁶ Mehmet Gönlübol-Cem Sar, *a.g.m.*, s.94.

⁸⁷ Ahmet Özgiray, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1920-1938)”, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Ankara, 2000, s.298-299.

⁸⁸ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s.187.

⁸⁹ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s.279; Şerafettin Turan, *a.g.e.*, 1996, s.188.

⁹⁰ Aptülhah Akşin, *a.g.e.*, s.192-193.

kaçarak İran'a geçen kişilerin bırakılmaması ve İran topraklarında takip için izin verilmesini istemiştir. Bunun üzerine İran, sınırda sızmaları önleyeceğini bildirmiştir⁹¹. Ayrıca bu sırada Türkiye İran'a bir hudut tashihi yapılmasını teklif etmiştir. İran bu teklifi ilk etapta kabul etmemişse de daha sonra 1932 yılında bu teklife sıcak bakmıştır⁹².

23 Ocak 1932'de Türkiye ile İran arasında bir antlaşma yapılarak, sınırla ilgili bazı düzeltmeler yapılmıştır. Sınır bölgesinde şekaveti önlemek ve emniyet tedbirlerinin alınmasını kolaylaştırmak için Ağrı bölgesindeki Türk-İran sınır hattında bazı değişiklikler yapılmıştır⁹³. Ayrıca Ticari ve İade'yi Mücrimin antlaşmaları imzalanmıştır. İki taraf da bu durumdan memnun olmuştur.

İran Dışişleri Bakanı ve beraberindeki heyet, 27 Ekim-5 Kasım 1932 tarihleri arasında Türkiye'ye iadeyi ziyarette bulunduğu sırada 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına da katılmıştır⁹⁴. 5 Kasım 1932'de Ankara'da Türkiye Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Aras ile İran Dışişleri Bakanı Mirza Muhammed Ali Han Faruki arasında imzalanan Dostluk Antlaşması ile iki ülke arasında dostluk ve barış vurgulanmıştır. Aynı tarihte imzalanan Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması 1926 yılında yapılmış olan Güvenlik ve Saldırmazlık Antlaşmasının yerini almıştır. Bu antlaşma ile taraflardan biri saldırıya uğrarsa diğer taraf sadece tarafsız kalmayacak, durumu düzeltmek amacıyla elinden geleni yapacaktır⁹⁵. Taraflar diğer taraf aleyhine olan örgütleri barındırmayacak ve ekonomik işbirliği yapacaklardır⁹⁶. Bu antlaşma Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 28 Aralık 1933 tarihinde tasdik edilmiştir. Böylece Türk-İran ilişkileri daha dostane bir mahiyet almıştır⁹⁷.

Kasım 1933'te Tahran'da yapılan bir antlaşma ile 15 Haziran 1928 protokolü yenilenmiştir. Bu sırada biri dostluk diğeri tarafsızlık ve iktisadi işbirliği olmak üzere iki anlaşma ile mücrimlerin iadesine dair muvakkat bir anlaşma, sınır anlaşmasına ait hakem ve adli tesviye anlaşmalarına ait tasdiknameler, imzalanmıştır⁹⁸.

⁹¹ Ahmet Özgiray, *a.g.m.*, s.300-302.

⁹² Ferhat Başdoğan, *a.g.m.*, s.102.

⁹³ Mehmet Gönübol-Cem Sar, *a.g.m.*, s.94.

⁹⁴ Ahmet Özgiray, *a.g.m.*, s.303.

⁹⁵ Şerafettin Turan, *a.g.m.*, s.188.

⁹⁶ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s.425.

⁹⁷ Mehmet Gönübol-Cem Sar, *a.g.m.*, s.95.

⁹⁸ Ferhat Başdoğan, *a.g.m.*, s.103.

Türkiye-İran ilişkileri sınır kesimindeki bazı aşiretlerin tutum ve davranışlarından dolayı zaman zaman yanlış anlamalara sebep olarak, iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir. 1934 yılı Mayıs ayında İran Genelkurmay Başkanı Tahran Büyükelçiliğimizin Askeri Ataşesi Necati Bey'i çağırarak, Türkiye ile İran'ın anlaşmasını istemeyen bazı kişilerin her iki taraf arasında sorun oluşturmaya çalıştıklarını dile getirmiştir. Genelkurmay Başkanı bu sorunlardan biri olarak da Kotur ve Somay Braduz havalisinde oturan Kürt Şikak Aşiretiyle diğer aşiretlerin mecburi askerlikten kurtulmak amacıyla Türkiye'ye göçme hareketi içerisine girdiklerini, halbuki kendi askerleri içerisinde bu havaliden askerlerin olduğu daha önceden böyle bir olayın meydana gelmediğini ileri sürerek, bunun yabancı bir kışkırtma olduğundan bahsetmiştir. Bu arada da Türk memurlarının da teşvikleri olduğuna dair şaiyaların dolıştığından bahsetmiştir. İran Genelkurmay Başkanı, Türkiye'den bunların sınırlardan içeri alınmamasını istediklerini dile getirmiştir. Türkiye Askeri Ataşesi cevap olarak, Türk memurların böyle bir teşvikte kesinlikle bulunmadığı ve bunun Türkiye'ye bir menfaatinin de olmayacağını vurgulayarak, aslı olmayan şaiyalara inanılmaması gerektiğini söylemiştir⁹⁹.

Atatürk, İran Şahı'nı 1934 yılı ilkbaharında Tahran Büyükelçimiz vasıtasıyla Türkiye'ye davet etmiştir. Atatürk'ün bu davetini Şah çok olumlu karşılayarak, memnuniyetini sunmuş ve Bağdat'a uğrayarak, buradan Türkiye'ye geçeceğini bildirmiştir. Ayrıca Şah, Türkiye ve Irak dışında hiçbir memlekete ziyarette bulunmayacağını bildirmiştir. Şah beraberinde Dışişleri Bakanı ve askeri bir heyetin de olacağını ve İstanbul'da bir hafta kadar kalmayı düşündüğünü de dile getirmiştir¹⁰⁰.

İran Şahı'nın Atatürk'ün davetini kabul ederek gelmesini bildirmesi üzerine, Türkiye Dışişleri Bakanlığı gelecek konuğun ve maiyetinin ihtiyacı olan eşya, ziyafet ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için gerekenin yapılması ile ilgili olarak Bakanlar Kurulu karar almıştır¹⁰¹. Ayrıca İran Şahı'nın Trabzon'da karşılamaya savaş gemilerinin de gitmesi ve gerekli yakıtın temin edilmesi Bakanlar Kurulu kararı ile sağlanmıştır¹⁰².

Rıza Şah Pehlevi ve maiyeti 10 Haziran 1934 günü saat 9:00'da Gürcübulak sınır kapısından Türkiye'ye giriş yapmıştır. İran Şahı, sınırda Cumhurbaşkanlığı tarafından mihmandarlıklarına atanan Üçüncü Ordu

⁹⁹ BCA, Fon Kodu: 03010, Kutu No:261, Dosya No:759, Belge No: 7.

¹⁰⁰ BCA, Fon Kodu: 03010, Kutu No:261, Dosya No:758, Belge No: 17.

¹⁰¹ BCA, Fon Kodu: 03018, Kutu No:45, Dosya No:35, Belge No: 5.

¹⁰² BCA, Fon Kodu: 03018, Kutu No:45, Dosya No:39, Belge No: 11.

Müfettişi Birinci Ferik Ali Sait Paşa ve Kolordu Kumandanı Kemal Paşa ve hükümet adına da Beyazıt Valisi İmadettin Bey ve Dışişleri Bakanlığı Üçüncü Daire Şefi Kemal Bey tarafından karşılanmıştır. İran ve Türk marşları çalınarak, 21 top atışı yapılmıştır¹⁰³. İran Şahı Beyazıt'a, oradan da 11 Haziran günü 17:15'te Kars'a ulaşmıştır¹⁰⁴. Ardından Şah ve maiyeti Erzurum'a gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa bu sırada İran Şahı'nın ziyaretinde duyduğu memnuniyeti kendisine gönderdiği telgrafta şöyle ifade etmiştir:

“İran Şehinşahı Ala Hazreti Humayun Rıza Şah Pehlevi Hazretlerine

Zatı Şehinşahilerinin sıhhat ve afiyetle seyahat buyurmalarından mütevellit memnuniyetimi ve huzuru biraderaneleriyle şerefyap olmak zamanına tahassürle intizar eylediğimi kalbi muhabbetlerimle arzederim”.

İran Şahı da Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafına verdiği cevapta Türk topraklarında güzel karşılanmaktan dolayı duyduğu memnuniyeti şöyle ifade etmiştir:

“Türkiye Cumhuriyeti Muhterem Reisi Cenabı Azametmaap Gazi Mustafa Kemal

Muhterem kardeşimden, son derece memnuniyet ve teşekkürümü mucip meveddetkar telgrafı almak fırsatını ganimet bilerek Türkiye'nin güzel toprağında hakkımda gösterilen fevkalade dostane hüsnü kabulden mütevellit kalbi minnettarlığımı, ankarib sonsuz iştiyakla arzu ettiğim mülakatımızda bizzat tecdit edeceğim ümidiyle arzederim”¹⁰⁵.

İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye ziyareti ile birlikte ilişkiler daha samimi bir döneme girmiş ve Şah, Atatürk'e hayran kalmıştır¹⁰⁶. Atatürk, Şah'ı 16 Haziran günü saat 14:30'da Ankara tren istasyonunda karşılamıştır. Daha sonra caddelerde coşkun halk gösterisi arasından geçerek, ikametlerine tahsis edilen Halkevine beraber gitmişlerdir. İran Şahı Rıza Pehlevi konuşmasında iki devlet arasındaki dostluğun sağlamlığını şu sözlerle ifade etmiştir:

“Görüyorum ki, Türkiye ile İran arasında çok samimi rabitalar mevcuttur ve işin esası o derece sağlamdır ki bu dostluk istikbalde her türlü tezelzülден masun bulunacaktır”¹⁰⁷.

¹⁰³ *Hakimiyeti Milliye Gazetesi*, 11 Haziran 1934, s.1.

¹⁰⁴ *Hakimiyeti Milliye Gazetesi*, 12 Haziran 1934, s.2.

¹⁰⁵ *Hakimiyeti Milliye Gazetesi*, 14 Haziran 1934, s.1.

¹⁰⁶ Yılmaz Altuğ, *a.g.m.*, s.489.

¹⁰⁷ *Hakimiyeti Milliye Gazetesi*, 17 Haziran 1934, s.1.

Mustafa Kemal Paşa, Çankaya’da Şah onuruna verdiği akşam yemeği konuşmasında; Türkiye ile İran ilişkilerinin tarihsel akışını anımsatarak, karşılıklı ilişkilerin dostça olduğu müddetçe her iki tarafın da menfaatler elde ettiğini vurgulayarak, Türkiye’nin İran ile olan ilişkilerinin dostça olmasına büyük önem verdiğini dile getirmiştir¹⁰⁸.

İran Şahı da iki ülke arasındaki dostluğun sarsılmayacağını ve iki ülkenin dünyada barışın olmasına çalıştıklarını vurgulamıştır¹⁰⁹.

17 Haziran günü Şah Rıza Pehlevi, Atatürk ile birlikte Başbakanın öğle yemeğine katıldıktan sonra askerın geçit törenine, binicilik okulumuz subaylarının yarışmalarına, Gazi Orman Çiftliği gezisine ve akşam da Ankara Palas’taki ziyafet ve resmi kabule katılmıştır¹¹⁰.

Şah Rıza Pehlevi, 19 Haziran 1934 akşamı Ankara Halkevinde kendisi için sergilenen Özsoy Operasını izlemiştir. Atatürk’ün isteği üzerine yazılan bu opera konusunu, dostluğu simgeleyen bir söylenceden, Ehremen ile Hürmüz efsanesinden almıştı. Adnan Saygun’un bestelediği yapıt ilk kez Şah Rıza Pehlevi onuruna sergilenmiş ve büyük bir ilgi uyandırmıştır¹¹¹.

Şah Rıza Pehlevi 20 Haziran günü öğleden önce Çubuk Barajını, Yüksek Ziraat Enstitüsünü, Gazi Terbiye Enstitüsünü, Nümune Hastahanesini, öğleden sonra ise Hıfzıssıha Enstitüsünü, Himaye-i Etfal Umum Merkezini, askeri fabrikaları gezdikten sonra Atatürk ile birlikte gece saat 22:00’de trenle Eskişehir’e hareket etmiştir¹¹².

Şah bu ziyaretinde Eskişehir, İzmir ve İstanbul gibi şehirlerimizi Mustafa Kemal Paşa ile birlikte gezip, birçok temaslarda bulunmuştur¹¹³. Atatürk ve Şah Rıza Pehlevi İzmir’de çok büyük sevinç gösterisi ile karşılanmışlardır. İzmir gazeteleri de Atatürk ve Şah’ın gelişini yayınladıkları makalelerle alkışlamışlardır¹¹⁴.

İstanbul’da da Atatürk ve Şah kendilerini candan tezahürlerle karşılayanları taşıyan vapurlar arasında Fener’e kadar boğazdan bir gezinti yaparak, Sarayburnundan karaya çıkmışlardır. Sarayburnunda ve Dolmabahçe’ye kadar olan yollarda halkın coşkun gösterileri ile

¹⁰⁸ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s.188.

¹⁰⁹ Ahmet Özgiray, *a.g.m.*, s.305.

¹¹⁰ *Hakimiyeti Milliye Gazetesi*, 18 Haziran 1934, s.1.

¹¹¹ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s.188.

¹¹² *Hakimiyeti Milliye Gazetesi*, 21 Haziran 1934, s.1.

¹¹³ Ahmet Özgiray, *a.g.m.*, s.306.

¹¹⁴ *Hakimiyeti Milliye Gazetesi*, 23 Haziran 1934, s.1.

karşılanmışlardır¹¹⁵. İstanbul'da Atatürk ile Şah Rıza Pehlevi, Harp Akademileri'ni de ziyaret etmişlerdir¹¹⁶.

Şah'ın Türkiye'ye yaptığı resmi ziyaret 2 Temmuz 1934 tarihinde sona ermiş ve Atatürk İstanbul'dan Şah Rıza Pehlevi'yi ülkesine dönmek üzere uğurlamıştır¹¹⁷. Bu ziyaret sırasında Türkiye tarafından İran Şahı'na bir uçak hediye edilmiştir¹¹⁸.

İran Şahı'nın Türkiye'deki ziyareti sırasında Anadolu Ajansı, İran'ın yarı resmi gazetesi olan İran gazetesine, İran Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla günü gününe gezi ile ilgili gerekli bilgileri telgraflarla sabaha kadar ulaştırmıştır. İran Şahı ve İran Dışişleri Bakanı, Anadolu Ajansı'nın bu hummalı çalışmasından dolayı ajansa teşekkürlerini iletmişlerdir¹¹⁹.

İran Heyeti bu ziyarette çok memnun kalarak oldukça duygulanmıştır. İran Dışişleri Bakanı, Tahran Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada ziyaretin ilk önce 15-18 gün süreceği tahmin edilirken, 27 gün sürmesi Şah'a gösterilen dostluktan kaynaklandığını vurguladıktan sonra şöyle devam etmiştir:

“Şimdiye kadar yalnız Türkiye'de değil, fakat dünyanın pek az memleketlerinde böyle hararetle ve samimi bir hüsnü kabul yapılmıştır”¹²⁰.

1936 Yılı ilkbaharında Türkiye ile İran arasında yapılan müzakereler sonucunda; hava, deniz, telefon, telgraf, iadeyi mücrimin, veterinerlik, ticaret, gümrük ve sınır güvenliği konularında antlaşmalar yapılmıştır¹²¹.

Atatürk tarafından kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin, 1920 ve 1930'lu yıllarda İran'ın modernleşmesine etkisi olmuştur. Rıza Şah mümkün olduğunca Atatürk'ü taklide çalışmıştır¹²².

5. Atatürk'ün Suudi Arabistan Politikası

Atatürk'ün Türkiye'de Hilafeti 3 Mart 1924 tarihinde kaldırmasından sonra Şerif Hüseyin'in Halife olma yönündeki emelleri tekrar ön plana çıkmıştır. Hemen fırsatı değerlendirerek, 7 Mart 1924 tarihinde Hicaz Kralı Şerif Hüseyin kendisini Halife ilan etmiştir. Ancak bu harekete en sert

¹¹⁵ *Hakimiyeti Milliye Gazetesi*, 27 Haziran 1934, s.1.

¹¹⁶ *Milliyet Gazetesi* 28 Haziran 1934, s.1.

¹¹⁷ *Vakit Gazetesi*, 3 Temmuz 1934, s.1.

¹¹⁸ *BCA*, Fon Kodu: 03018, Kutu No:46, Dosya No:45, Belge No: 13.

¹¹⁹ *BCA*, Fon Kodu: 03010, Kutu No:261, Dosya No:759, Belge No: 11.

¹²⁰ Aptülaha Akşin, *a.g.e.*, s.196.

¹²¹ Ahmet Özgiray, *a.g.m.*, s.307.

¹²² Mehmet Saray, *a.g.e.*, s.136.

tepkiyi Necd'deki Suudiler göstermiştir. Suudiler Ağustos 1924'de önce Taif ve daha sonra Mekke'ye saldırarak, buraları kendi yönetimleri altına almışlardır. Bu olay sonrası Şerif Hüseyin krallıktan çekilmiş, yerine oğlu Ali geçmişse de Suudilerin ileri hareketi durmamıştır. Bu saldırılar karşısında daha fazla direnemeyen Ali, Irak'a sığınmıştır. Bu gelişmeler sonucunda Suudiler tüm Hicaz'ı ele geçirerek, Ocak 1926'da İbn-i Suud kendisini Necd Sultanı ve Hicaz Kralı ilan etmiştir. Suudiler, Halifelik konusunda 1926 yılı başlarında Kahire'de ve 1926 Haziran'ında da Mekke'de iki kongre düzenlemişlerdir¹²³.

Hicaz Krallığını Mayıs 1926'da bağımsız bir ülke olarak resmen tanıyan ilk ülke Türkiye Cumhuriyeti Devleti olmuştur. Türkiye, Kral Abdülaziz bin Abdurrahman es-Suud nezdinde ilk defa Hicaz ve Yemen siyasi temsilcisi olarak Süleyman Şevket Bey'i atamıştır. Süleyman Şevket Bey 25 Mayıs 1926'da Cidde'de göreve başlamıştır.

Türkiye ile Suudi Arabistan arasındaki ilk dostluk antlaşması 3 Ağustos 1929'da Mekke'de imzalanmıştır. Hicaz, Necd ve Mülhakatı Krallığı 22 Eylül 1932'de Suudi Arabistan Krallığı olarak birleştirildikten sonra Melik Abdülaziz es-Suud'u ilk kutlayan devlet adamı Atatürk olmuştur.

İki ülke arasındaki ilişkiler, Melik Abdülaziz'in Hicaz Umumi Vali ve Hariciye Bakanı olan oğlu Emir Faysal başkanlığındaki heyetin Türkiye ziyareti ile doruk noktaya ulaşmıştır. Emir Faysal başkanlığındaki heyet 8 Haziran 1932 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Heyeti İstanbul Valisi Muhittin Bey(Üstündağ) ve Dışişleri Bakanlığından Refik Amir Beyler karşılamıştır.

Emir Faysal yaptığı konuşmada iki kardeş ülkenin geçmişte bir arada yaşadığını ve coğrafi sınırların bu kardeşlik ve samimiyeti yıkamadığını şöyle ifade etmiştir:

“...Çok sevdiğim Türkiye'ye, görünüşte bir yabancı ülke temsilcisi olarak gelmiş bulunuyorum. Fakat biz yüzyıllarca beraber yaşadığımız bu kardeş ülkeye bir yabancı gibi değil, aksine ayrılığın ve uzun yılların hasretini çok derin hissederek geldik. On yıl önce bir olan bu iki ülkeyi birbirinden ayıran tarihi hadiseler, coğrafi sınırlar bu iki kardeş milletin kalpten gelen samimiyetini yıkamamıştır. İki memleket arasındaki ilişkilerin dostça olduğunu söylemeyi zait görüyorum. Kardeş iki millet her zaman dosttur ve dost kalacaktır”.

¹²³ Adnan Şişman, “Atatürk Döneminde Türkiye-Suudi Arabistan İlişkilerinin Başlaması ve İlk Diplomatik Temaslar”, *Atatürk Uluslar arası Kongresi 25-29 Ekim 1999 Türkistan-Kazakistan*, C.I, Ankara, 2000, s.167-168.

Faysal, 10 Haziran günü akşam üzeri İstanbul'dan hareket ederek, 12 Haziran 1932 sabahı saat 10:00'da Ankara'ya ulaşmıştır. Ankara'da devlet erkanı ve kalabalık bir halk topluluğu tarafından karşılanmıştır. 12 Haziran akşamı Cumhurbaşkanı Atatürk, misafirin onuruna bir ziyafet vermiştir. Atatürk, bu ziyafet sırasında yapmış olduğu konuşmasının bir bölümünde; Türkiye'nin barışçı, akılcı ve dostane bir dış politika izlediğine değinmiştir. Emir Faysal ise ziyaretten duyduğu memnuniyeti dile getirerek, bu ziyaretin iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesine vesile olması temennisinde bulunmuştur. Emir Faysal daha sonra tekrar İstanbul'a dönerek burada bir hafta kaldıktan sonra, 23 Haziran 1932 tarihinde Palestina adlı vapurla Batum üzerinden Tahran'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır.

9 Haziran 1933 tarihinde Hicaz ve Necd Kralı İbn-i Suud'un Müsteşarı Muvaffak Bey Alusi yaz tatilini geçirmek üzere Türkiye'ye gelmiştir. 1934 Yılında Hicaz ve Yemen arasında Asir meselesinden dolayı savaş çıkmıştır. Savaş sonrası Haziran 1934'te İbn-i Suud ile İmam Yahya arasında kesin barış yapılmıştır. Bu savaş sırasında Atatürk diğer milletlerin iç işlerine müdahaleden yana olmayan bir barışçı dış politika izlemiştir¹²⁴.

6. Atatürk'ün Mısır Politikası

1923 Yılında Cumhuriyetin ilanı ve daha sonra Osmanlı hanedanının ülkeden çıkarılması Mısır'ın İslam çevrelerinde ve sarayda kötü tepkilere neden olmuştur. İngilizler de Türklerle Arapların aralarını açmak ve birbirlerine düşürmek amacıyla bunu propaganda malzemesi olarak kullanmışlardır. Bu durum Mısır'ın Türkiye'ye karşı biraz çekingen durmasına neden olmuştur. Bunda Kral Fuat ile oğlu Faruk'un menfi rolleri olmuştur¹²⁵.

Atatürk'ün Hilafeti kaldırması, Mısır'daki bazı çevrelerin Türkiye'ye karşı tavır almasına neden olurken, Batı eğitimi almış aydın zümre ise Hilafetin kaldırılmasını memnuniyetle karşılamıştır¹²⁶.

Türkiye ile Mısır arasında diplomatik ilişkiler ise 1925 yılında kurulmuştur. İlk Mısır elçisi Heddeya Paşa Muhammed 8 Mayıs 1925 tarihinde Ankara'da güven mektubunu sunarak göreve başlamıştır. Mısır'a ise Türk elçisi olarak Muhittin Paşa görevlendirilmiş ve 16 Mart 1926 tarihinde güven mektubunu Kahire'de sunmuştur¹²⁷.

¹²⁴ Adnan Şişman, *a.g.m.*, s.170-174.

¹²⁵ Aptülaha Akşin, *a.g.e.*, s.209.

¹²⁶ Mehmet Gönlübol-Cem Sar, *a.g.m.*, s.95.

¹²⁷ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s.528.

Kahire’de yayınlanan El-Ahbar ve El-Mukattam gazetelerinin Türkiye aleyhine yayında bulunmalarından dolayı 1927 yılı temmuz ayında Bakanlar Kurulunun aldığı kararla Türkiye’ye girişi yasaklanmıştır. Türkiye Başbakanlığı Mısır’da yayınlanan ve Türkiye’de yapılan inkılapları savunan Muhadenet Gazetesi’nin ise yayın hayatına devam etmesinden yana olmuştur. Türkiye Başbakanlığı Muhadenet Gazetesi sahibi Hüseyin Remzi Bey’e her ay 20 İngiliz lirası karşılığı Türk parası verilmesinin Dışişleri Bakanlığından Kahire elçiliğimize bildirilmesini istemiştir.

Türkiye’den kaçak Kahire’ye giden bazı kişilerce çıkartılan, Osmanlı adındaki gazetenin de Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve devlet ileri gelenleri aleyhindeki yazıları dolayısıyla Bakanlar Kurulunun aldığı 14 Kasım 1928 tarihli bir kararla Türkiye’ye girişi yasaklanmıştır. 25 Temmuz 1929 tarihinde Bakanlar Kurulu aldığı kararla El-Fetih Gazetesinin Türkiye’ye girişini de yasaklamıştır. Türkiye zaman içerisinde kendi aleyhine yayın yapmak politikasından vazgeçen gazetelerin tekrar yurda girişine ise izin vermiştir. Bakanlar Kurulu El-Mukattam Gazetesinin Türkiye aleyhine yaptığı yayınlardan vazgeçmesi üzerine 27 Mayıs 1932 tarihinde aldığı kararla gazetenin yurda girişine izin vermiştir.

El-Mukattam Gazetesi Mustafa Kemal Paşa’nın yapmış olduğu uygulamaları öven makaleler yayınlamıştır. El- Mukattam Gazetesi 10 Ocak 1930 tarihli “Türkiye’de Gecelerde Çok Oturmak Adeti Kaldırıldı” başlıklı haberde halkın sabahları daha dinç kalkmaları ve Türkiye’nin uygarlık alanında ilerlemiş olan ulusların seviyesine ulaşmak için çok çalışılması gerektiği göz önüne alınarak, Mustafa Kemal Paşa tarafından verilen emirle tiyatro ve sinemalar gece 11:00’den sonra kapatılmıştır. Bu husus El-Mukattam Gazetesi’nde şöyle ifade edilmiştir:

“... Bu emrin bizzat Gazi Hazretleri tarafından verilmiş olduğunu ve müşarünileyhin vereceği her bir emrin muhakkak vatan ve milletin faydalarına matuf olacağını bildiklerinden şikayetlerini tekrar etmemişlerdir. Hülasa Gazi Hazretleri milletini sağlam, dinç ve faal bir millet yetiştirmesi için elinden gelen her şeyi yapmaktan geri kalmayacaktır”¹²⁸.

1932 Yılına kadar Mısırda Türkiye’nin ilişkileri istenilen seviyede olmamıştır. Bunun nedeni Mısır’da Kral Fuad rejiminin Atatürk Türkiye’sine karşı tavır almasıydı. Öyleki Mısır Türkiye’deki rejim muhaliflerine kucak açmıştır. Türkiye’deki laikleşme süreci Mısır’da Türkiye’ye karşı bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Ancak buna

¹²⁸ Coşkun Topal, “İki Savaş Arası Dönemde Türkiye ve Mısır Kamuoyu”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.179, İstanbul, (Nisan), 2009, s.66-67.

rağmen Mısır'daki aydınların ve gençlerin büyük kısmı Türkiye'de yapılan inkılaplara büyük hayranlık duymuşlardır.

El-Mukattam Gazetesi yazarı Kerim Sabit Bey 21 Ekim 1934 tarihinde gazetede “Türkler Niçin Gaziyi Seviyorlar?” başlıklı bir makale yayınlamıştır. Makalede her Türk'ün memleketlerini düşman işgalinden kurtararak, bağımsızlıklarını kazandıran Mustafa Kemal Paşa'yı sevdiklerini dile getirmiştir¹²⁹.

29 Ekim 1934 yılı Cumhuriyetin ilanının yıldönümünde verilen yemeğe büyük bir davetli grubu katılmıştır. Atatürk de davete geldiğinde tüm davetliler ayağa kalkmıştır. Mısır Büyükelçisi de başında fes olduğu halde kalkmıştır. Atatürk Büyükelçinin önünde geçerken “fesle sıkılmıyor musun?” demiştir. Tabi Atatürk sıcağın dolayısıyla bunu söylemiştir. Büyükelçi de fesi çıkarıp masanın üzerine koymuştur. Ancak bu olay Mısır'da Atatürk fese hakaret etti şeklinde yanlış yorumlanınca hükümet bu gerginliği gidermek amacıyla Mehmet Ali Şevki Bey'i Kahire Maslahatgüzarlığına göndermiştir. Mısır hanedanı ile akrabalığı olan bu kişi Kahire'de yaptığı çalışmalarda başarılı olarak, zamanla bu yanlış anlamının unutulmasını sağlamıştır¹³⁰.

Türkiye ile Mısır arasında 7 Nisan 1937'de bir dostluk antlaşması imzalanmıştır¹³¹. Bu antlaşmanın birinci maddesinde taraflar arasında daimi bir dostluk ve barışın olacağı vurgulanmıştır. Antlaşmanın diğer maddelerinde ise iki tarafın diplomasi temsilcilerinin sahip olacakları imtiyaz ve muafiyetler ile tayin edecekleri konsoloslara hakkında hükümler yer almıştır¹³².

7. Atatürk ve Sadabad Paktı

Türkiye, İtalya'nın Balkanlarda ve Doğu Akdeniz'de yayılma emellerinden endişelenerek, 1934 yılında Balkan Paktı'nı kurmuş, ancak Doğu Akdeniz'e yönelttiği tehdide karşı bölge devletleri herhangi bir pakt kurmamışlardı¹³³. 1935 Yılında İtalya'nın Habeşistan'a saldırısı, Türkiye'nin endişelerindeki doğruluğu ortaya çıkarmıştır. Bu olay sonrası Ortadoğu devletleri sıranın kendilerine de geleceği endişesini yaşamaya başlamışlardır. Gerek bu devletlerin emperyalizme ve sömürgeciliğe karşı oluşları gerekse

¹²⁹ Coşkun Topal, *a.g.m.*, s.64, 69.

¹³⁰ Aptülhahat Akşin, *a.g.e.*, s.209-210.

¹³¹ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s.528.

¹³² Mehmet Gönlübol-Cem Sar, *a.g.m.*, s.112.

¹³³ Aptülhahat Akşin, *a.g.e.*, s.197.

endişeden dolayı aralarında bir pakt kurma çalışmaları başlamıştır¹³⁴. Ayrıca bu pakt ile Sovyet Rusya'da gelişen komünist rejimlerin Türkiye'yi rahatsız etmesini önlemek, bu pakt içerisine Irak'ı da alarak, Irak'ta İngilizlerin meydana getirdikleri Türk aleyhtarı havayı gidermeyi ve bu ülkedeki Türkmenlerin haklarını takip etmek amaçlanmıştır¹³⁵.

Tüm bu endişelerden dolayı 2 Ekim 1935'te Cenevre'de Türkiye, İran, Irak arasında bir antlaşma parafe edilmiş, sonradan buna Afganistan da katılmıştır¹³⁶. Ancak bu antlaşma İran ve Irak arasındaki sınır anlaşmazlığı ile Türkiye ve İran arasındaki bazı sorunlar nedeniyle hemen gerçekleşmemiştir.¹³⁷ 1937 Yılı Ocak ve Nisan aylarında Türkiye ile İran arasında çeşitli alanlarda işbirliğini öngören antlaşmalar yapılmıştır. Nisan 1937 tarihinde Türkiye ve Irak arasında 5 Haziran 1926'da imzalanmış olan Dostluk Antlaşması iki yıl daha uzatılmıştır¹³⁸.

Irak Dışişleri Bakanı Naci Elasilin'in Türkiye'ye yaptığı ziyaretine karşılık iade-i ziyarete bulunmak amacıyla Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ve Ekonomi Bakanı Celal Bayar ile Irak'ın Ankara Büyükelçisi 18 Haziran 1937'de Ankara'dan Bağdat'a hareket etmişlerdir. Bu ziyaret ile ikili ilişkileri geliştirmek amaçlanmıştır¹³⁹. Türk heyeti 22 Haziran 1937 sabahı Bağdat'a ulaşmıştır. Heyete, Irak Hükümeti'nin Ankara Büyükelçisi Naci Şevket, Türkiye Bağdat Büyükelçisi Tahir Lütfi, Irak Dışişleri Bakanı Temsilcisi ve Teşrifat Müdürü refakat etmiştir. Çok görkemli bir karşılama töreni yapılmıştır. Türk heyeti, Irak Dışişleri bakanı ve halkın coşkun gösterileri ile karşılanmıştır. Türk ve Irak milli marşları okunduktan sonra kraliyet sarayına doğru hareket edilmiştir. Şehir Türk ve Irak bayrakları ile donatılmıştır. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Kral Gazi ve Irak milletine Atatürk ile Türk milletinin selam ve sevgisini sunmuştur¹⁴⁰. Heyeti, Kral Gazi 23 Haziran 1937 günü kabul etmiştir. Kralı ziyaret sırasında Irak Başbakanı ile Dışişleri Bakanı da hazır bulunmuşlardır. Saraya giderken ve çıkarken caddeleri dolduran halk Türk heyetini tezahüratla selamlayıp alkışlamışlardır¹⁴¹. Türk Heyeti onuruna verilen 24 Haziran 1937 günü

¹³⁴ Oral Sander, *a.g.e.*, s.108.

¹³⁵ Mehmet Saray, *a.g.e.*, s.105.

¹³⁶ Ferhat Başdoğan, *a.g.m.*, 86, s.120: Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s.189.

¹³⁷ Mehmet Gönübol-Cem Sar, *a.g.m.*, s.112.

¹³⁸ Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s.588.

¹³⁹ *Ulus Gazetesi*, 19 Haziran 1937, s.1.

¹⁴⁰ *Ulus Gazetesi*, 23 Haziran 1937, s.1.

¹⁴¹ *Ulus Gazetesi*, 24 Haziran 1937, s.1.

yemekte her iki bakan Türk-İrak dostluğunun önemi ile ilgili birer konuşma yapmışlardır¹⁴².

Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras başkanlığındaki Türk heyeti Irak'ta çok samimi bir şekilde karşılanmıştır. Irak Dışişleri Bakanı verdiği demeçte:

“...Bu ziyaretler memleketlerimiz arasında mevcut olan dostluk münasebetlerine tekabül etmekte ve iki milletin devlet adamlarının buluşmaları bu münasebetleri barış ve iki ülkenin refah ve saadeti uğrunda bir kat daha geliştirmektedir...” demiştir¹⁴³.

Türk heyeti, Musul, Erbil ve Kerkük ziyaretleri sırasında Türkmenler tarafından çok iyi karşılanarak, Atatürk için tezahüratlar yapılmıştır. Irak ve Türkiye Dışişleri Bakanlarının Türkçe beyanat vermeleri koparılmış iki kardeşin kavuşmasını çok iyi bir şekilde sembolize etmiştir¹⁴⁴.

Türk Heyeti, Irak'tan sonra 28 Haziran 1937'de Tahran'a gelmiştir. Tahran'da da Dışişleri Bakanı ile yetkililer tarafından karşılanmıştır. Türk heyetin Bağdat ziyaretinden sonra Irak Hükümeti İran ile sorunları çözmek amacıyla bir heyet oluşturmuştur. Bu heyetin Şark Paktı'nın imzalanmasından önce İran ile bir anlaşma yapması hedeflenmiştir¹⁴⁵.

İran Dışişleri Bakanı B. Samiy, Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras şerefine 30 Haziran 1937'de verdiği yemekte yaptığı konuşmada, Türk-İran dostluğunun bu ziyaretlerle daha da kuvvetlendiği ve şarkta barışın bir delili olduğunu vurgulamıştır¹⁴⁶.

Türk Heyetin İran ziyaretinden sonra Irak Dışişleri Bakanı başkanlığındaki bir heyet de İran'a gelmiştir. Irak Heyetini, Tahran'da İran Dışişleri Bakanlığı başkanlığındaki bir heyet karşılamıştır¹⁴⁷.

Tahran'da İran ve Irak heyetleri arasında yapılan görüşmeler sonucunda İran-İrak hududunun tahdidine ve Şattularab ihtilafının haline dair bir antlaşma imzalanmıştır. Tarafların dışişleri bakanları yaptıkları konuşmalarda dostluk ve kardeşlik mesajları vermişlerdir¹⁴⁸.

¹⁴² *Ulus Gazetesi*, 25 Haziran 1937, s.1.

¹⁴³ Aptülahat Akşin, *a.g.e.*, s.198; Ferhat Başdoğan, *a.g.m.*, s.121.

¹⁴⁴ Nevin Yazıcı, *a.g.m.*, s.202.

¹⁴⁵ *Ulus Gazetesi*, 29 Haziran 1937, s.1.

¹⁴⁶ *Ulus Gazetesi*, 1 Temmuz 1937, s.1.

¹⁴⁷ *Ulus Gazetesi*, 4 Temmuz 1937, s.1.

¹⁴⁸ *Ulus Gazetesi*, 6 Temmuz 1937, s.1.

Sadabat Paktı, Türkiye'nin liderliğinde İran, Irak ve Afganistan arasında 8 Temmuz 1937'de Tahran'da imzalanmıştır. Pakt dört devlet arasında içişlerine müdahaleyi yasaklayan¹⁴⁹, sınırların dokunulmazlığını¹⁵⁰, uluslararası anlaşmazlıklarda aralarında görüş alışverişinde bulunmayı,¹⁵¹ birbirlerine karşı saldırı hareketlerinde bulunmamayı¹⁵², ortak çıkarları ilgilendiren hususlarda birbirlerine danışmayı, Kellog Paktı'na uymayı ihtiva etmiştir. Pakt beş yıl süreli olacak ve imzalayan devletlerden biri tarafından bu sürenin sona ermesinden altı ay önce paktın feshi ihbarında bulunulmadıkça antlaşma beş yıl süreyle uzatılmış sayılacaktır¹⁵³.

Sadabad Paktı'nın bu maddelerine bakıldığında paktın amacının Ortadoğu bölgesine yapılacak bir saldırıya karşı caydırıcı bir savunma paktı oluşturulması olduğu açık bir şekilde görülmektedir¹⁵⁴. Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras da paktın imzalanmasından sonra paktın amaç ve mahiyetinin bu yönde olduğunu şöyle ifade etmiştir:

“İmza ettiğimiz pakt aynı nitelikteki başka taahhütlere benzeyen ve barış davasını etkileyen basit bir bölge anlaşması mıdır? Vakıa paktın metni buna iştirak edenlere kendilerini ilgilendiren meseleler karşısındaki davranış tarzlarını düzenlemek için yalnız bir istişare taahhüdünü kapsamaktadır. Paktta ne karşılıklı yardım ne de askeri bir taahhüt zikredilmiş değildir. Hatta diyebilirim ki, muhteviyatı bakımından bu pakt Milletler Cemiyeti Paktı'nın öngördüğü bölgesel anlaşmaların en basitidir. Eğer tahlilimizi burada kesecek olursak paktın barış davasının mütevazı bir yardımcı olduğunu ve daha çok mühimlerine bir ek teşkil ettiğini müşahede ederiz. Bu pakt Türkiye'ye ne getirdi? Pakt psikolojik bakımdan gözlerimizde büyük bir değer taşımaktadır. Gerçekten imza olayını saran hava, antlaşmanın tahakkuk ettirilmesi şartları ve milletlerimiz arasındaki güven, inanış ve birlikte dostça yaşama duyguları göz önüne alınırsa bu değer kendiliğinden belli olur”¹⁵⁵.

Sadabad Paktı'nın imzalanmasından dolayı İran Şahınşahi Rıza Şah Pehlevi, Atatürk'e bir telgraf çekerek samimi tebriklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine Atatürk de Rıza Şah Pehlevi'ye şu telgrafi çekmiştir:

“İran Şahınşahi Ala Hazreti Humayun Aziz Biraderim Rıza Şah Pehlevi

¹⁴⁹ Mehmet Gönlübol-Cem Sar, *a.g.m.*, s.112: Yılmaz Altuğ, *a.g.m.*, s.489.

¹⁵⁰ *Ulus Gazetesi*, 10 Temmuz 1937, s.1.

¹⁵¹ Aptülâhat Akşin, *a.g.e.*, s.198: Ferhat Başdoğan, *a.g.m.*, s.121.

¹⁵² Yılmaz Altuğ, *a.g.m.*, s.489.

¹⁵³ Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s.589 Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s.189.

¹⁵⁴ Oral Sander, *a.g.e.*, s.108: Ferhat Başdoğan, *a.g.m.*, s.103.

¹⁵⁵ Aptülâhat Akşin, *a.g.e.*, s.198-199.

Dört dost devletlerimizin Sadabad'da imza ettikleri saadetbahş Şark Misakı münasebetiyle göndermek lütfunda bulunduğunuz telgrafnamei humayunlarını memnuniyetle aldım. Memleketlerimizin sulh idealinde, müşterek bir eseri olan bu misakın hepimiz için ve dünya sulhü için kudsi olmasını dilerim. Bundan dolayı zatı şahinşahilerini samimi tebrik ederken şahsi saadetiniz temennilerimi sunar ve büyük himmet ve irşad eseriniz olarak tarihte yeri belli milletinizi yükseltmekte muvaffakiyetinizi candan dilerim aziz, muhterem kardeşim Şahinşah Hazretleri"¹⁵⁶.

Atatürk bu antlaşmanın amacının dostluk ve barışı sağlamak olduğunu ise şöyle ifade etmiştir:

“Cumhuriyet Hükümeti'nin Şarkta takip etmekte olduğu dostluk ve yakınlık siyaseti yeni bir kuvvetli adım attı. Sadabad'da Afganistan, Irak, İran ile imza etmiş olduğu dörtlü muahede büyük bir memnuniyetle kayda değer sulh eserlerinden biridir. Bu misakın etrafında toplanan devletlerin aynı gayeyi takip eden ve sulh içinde inkişafı samimiyetle isteyen hükümetleri arasındaki işbirliği atide hayırlı neticeler verecektir"¹⁵⁷.

Yapılan pakt tüm dünya devletleri üzerinde büyük etki yaratmıştır. Yabancı gazeteler bu pakta, yeni bir Doğu Paktı diyerek taşıdığı önemi vurgulayan yazılar yayınlamışlardır. Paktı en çok ilgilendiren devletler Rusya ile İngiltere olmuştur. Ondan dolayı bu devletler de pakttan haberdar edilmişlerdir. Çünkü Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Türkiye Büyük Millet Meclisinde verdiği demeçte: “Batı Asya'yı ortak bir kardeşler vatani haline koyan dostumuz Sovyet Rusya'nın ve öteki dostumuz İngiltere'nin rızalarıyla hatta yardımlarıyla vücuda gelen bu muazzam eser...” dediğine göre paktın kuruluşundan önce adları geçen devletler haberdar edilmişlerdi.

Atatürk bu paktın sadece dört devlete münhasır kalmayarak, bölgedeki diğer Arap devletlerinin de pakta katılmalarını amaçlamıştır. Irak'ın diğer Arap ülkeleri ile bu pakt arasında köprü olacağı düşünülmüştür. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Türklerle Araplar arasındaki dostluktan ve Türkiye'nin bu memleketlerin bağımsızlığa kavuşarak refah ve huzur içinde yaşamalarından başka amacı ve dileği olmadığını belirtmiştir¹⁵⁸.

Atatürk'ün İslam ülkelerinin huzur ve istikrarı için yaptığı bu çalışmalar, aynı zamanda onun yaptığı reformların da İslam ülkelerinde iyi karşılanmasına neden olmuştur¹⁵⁹.

¹⁵⁶ *Ulus Gazetesi*, 11 Temmuz 1937, s.1.

¹⁵⁷ Ahmet Özgiray, *a.g.m.*, s.307.

¹⁵⁸ Aptülaha Akşin, *a.g.e.*, s.200-201.

¹⁵⁹ Mehmet Saray, *a.g.e.*, s.106.

Sadabad Paktı, Türkiye'nin Batı'da, Doğu'nun lideri olarak anılmasını sağlamış, Irak'ın da pakta üye tek Arap devleti olması nedeniyle Doğu-Batı arasında köprü durumuna taşınmış ve Arap Birliği içerisinde Irak'ın durumunu güçlendirmiştir¹⁶⁰.

İkinci Dünya Savaşı, Sadabad Paktı'nı olumsuz etkilemiştir. İşlevini kaybeden antlaşma resmen yürürlükte kaldırılmamış olmakla birlikte yerini uygulamada 1955'de imzalan Bağdat Paktı'na bırakmıştır¹⁶¹.

SONUÇ

Atatürk dönemi Türk dış politikasının esas hedefini milli, bölgesel ve dünya barış ve güvenliğinin korunması oluşturmuştur. Devletler hukukuna ve insan haklarına saygıyı ilke edinen bu dış politika siyasetinde gerçekçi, barışçı ve milli güce dayalı bir yol izlenmiştir. Atatürk Ortadoğu politikasında hiçbir zaman gerçekleri göz ardı etmemiş, hayalden tehlikeli, lüzumsuz ve faydasız eğilimlerden kaçmıştır.¹⁶²

Atatürk, Araplarla Türkler arasında Batılı Devletlerin kışkırtması ile Birinci Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan düşmanlığı, Milli Mücadele döneminden itibaren ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasından sonra da hemen Ortadoğu'daki Arap ve diğer devletlerle ilişkileri geliştirmeye çalışmıştır. Bölgedeki tüm devletlerin liderleri ve halkları tarafından Atatürk lider ve kurtarıcı olarak görülmüştür.

Atatürk döneminde Ortadoğu bölgesindeki devletlerle olan ilişkilerimizde Lozan'da halledilemeyen sorunlar ile sınır meseleleri ağırlıklı olarak çözülmeye çalışılmıştır. Bunlardan birincisi Musul sorunu olup, Irak'la olan ilişkilerimiz 1926 yılına kadar bu sorun çerçevesinde gelişmiştir. Sonuçta Musul, Misak-ı Milli sınırları içerisinde olmasına rağmen İngiltere'nin tutumundan dolayı Irak'ta kalmıştır. Suriye olan ilişkilerimiz ise Hatay meselesi etrafında dönmüştür. Ancak Atatürk'ün uyguladığı üstün dış politika sayesinde onun ölümünden kısa bir süre sonra Hatay'ın Türkiye sınırları içerisine alınması sağlanmıştır.

Atatürk'ün bu dönem içerisinde çözdüğü diğer önemli bir husus ise Türkiye'ye sınır olan devletlerle ilgili sınırlarımızın kesin tespiti yönündeki antlaşmalardır. Sınırların tespiti ile birlikte iki ülke sınırları arasındaki güvenlik, giriş ve çıkışlar ile suçluların iadesi gibi konular ikili antlaşmalar çerçevesinde bir düzene bağlanmıştır. Böylece bölgedeki ülkelerle ticaretin

¹⁶⁰ Nevin Yazıcı, *a.g.m.*, s.202.

¹⁶¹ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s.189.

¹⁶² Aptülâhat Akşin, *a.g.e.*, s.191.

geliştirilmesi imkânı doğmuştur. Çünkü Atatürk bu ülkelerle ikili ticaretin geliştirilmesine büyük önem vermiştir. Ayrıca Atatürk Ortadoğu bölgesindeki devletlere idari, askeri, iktisadi ve çağdaşlaşma alanında örnek olup, benzer gelişmeleri bu devletlerin de sağlamasına yardımcı olmuştur.

Atatürk'ün önemseydiği en önemli konulardan biri de Ortadoğu bölgesindeki tüm devletleri bir savunma paktı etrafında toplayarak, dünya barışına katkıda bulunmaktı. Atatürk bu hedefini de Sadabad Paktı ile gerçekleştirmeye çalışmıştır. Atatürk'ün tüm bu çabalarını yakında takip eden Ortadoğu'daki devlet liderleri ve halk ise Atatürk'e karşı büyük bir saygı göstermiş ve sempati duymuştur.

KAYNAKLAR

1. ARŞİV KAYNAKLARI

1.1. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, Fon Kodu: 03010, Kutu No:258, Dosya No:740, Belge No:11.

BCA, Fon Kodu: 03010, Kutu No:258, Dosya No:740, Belge No:7.

BCA, Fon Kodu: 03010, Kutu No:258, Dosya No:740, Belge No:12.

BCA, Fon Kodu: 03010, Kutu No:257, Dosya No:731, Belge No:4.

BCA, Fon Kodu: 03010, Kutu No:028, Dosya No:25, Belge No:19.

BCA, Fon Kodu: 03010, Kutu No:257, Dosya No:731, Belge No: 5.

BCA, Fon Kodu: 03010, Kutu No:257, Dosya No:731, Belge No:10.

BCA, Fon Kodu: 03010, Kutu No:261, Dosya No:759, Belge No: 7.

BCA, Fon Kodu: 03010, Kutu No:261, Dosya No:758, Belge No: 17.

BCA, Fon Kodu: 03018, Kutu No:45, Dosya No:35, Belge No: 5.

BCA, Fon Kodu: 03018, Kutu No:45, Dosya No:39, Belge No: 11.

BCA, Fon Kodu: 03018, Kutu No:46, Dosya No:45, Belge No: 13.

BCA, Fon Kodu: 03010, Kutu No:261, Dosya No:759, Belge No: 11.

2. GAZETELER

Hakimiyeti Milliye Gazetesi, 11 Haziran 1934, s.1.

Hakimiyeti Milliye Gazetesi, 12 Haziran 1934, s.2.

Hakimiyeti Milliye Gazetesi, 14 Haziran 1934, s.1.

Hakimiyeti Milliye Gazetesi, 17 Haziran 1934, s.1.

Hakimiyeti Milliye Gazetesi, 18 Haziran 1934, s.1.

Hakimiyeti Milliye Gazetesi, 21 Haziran 1934, s.1.

Hakimiyeti Milliye Gazetesi, 23 Haziran 1934, s.1.

Hakimiyeti Milliye Gazetesi, 27 Haziran 1934, s.1.

Milliyet Gazetesi, 28 Haziran 1934, s.1.

Ulus Gazetesi, 19 Haziran 1937, s.1.

Ulus Gazetesi, 23 Haziran 1937, s.1.

Ulus Gazetesi, 24 Haziran 1937, s.1.

Ulus Gazetesi, 25 Haziran 1937, s.1.

Ulus Gazetesi, 29 Haziran 1937, s.1.

Ulus Gazetesi, 1 Temmuz 1937, s.1.

Ulus Gazetesi, 4 Temmuz 1937, s.1.

Ulus Gazetesi, 6 Temmuz 1937, s.1.

Ulus Gazetesi, 10 Temmuz 1937, s.1.

Ulus Gazetesi, 11 Temmuz 1937, s.1.

Vakit Gazetesi, 3 Temmuz 1934, s.1.

3. TETKİK ESERLER

AKÇORA, Ergünöz, “Hatay’ın Anavatan’a İlhakının Türk Dış Politikasındaki Yeri”, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-*, Ankara, 2000.

AKŞİN, Aptülahat, *Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara, 1991.

AL-JUMAILY, Qassam KH., *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, (Yayıma Hazırlayan: İzzet Öztoprak), Ankara, 1999.

ALTUĞ, Yılmaz, “Atatürk’ün Dış Politikası”, *Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri 10-11 Kasım 1980*, (Editörler: Semih Tezcan-Kriton Curi), C.II, İstanbul, 1981.

BAŞDOĞAN, Ferhat, “Türk-İran İlişkileri ve Bugünkü İran”, *Güncel Konular*, S.7, Ankara (Ağustos), 1986.

COMMIN, D. Dean, *Osmanlı Suriyesinde Islahat Hareketleri*, (Çeviren: Selahattin Ayaz), İstanbul, 1993.

ÇELİKKANAT, Ersin, “Afganistan’da Amanullah Han Dönemi ve Türkiye-Afganistan İlişkileri (1919-1929)”, *Atatürk Haftası Armağanı*, Ankara, 2008.

82 Ö. Osman UMAR, Cumhuriyet Döneminde Atatürk'ün Ortadoğu Politikası (1923-1938)

ERKİN, Feridun Cemal, *Dışişlerinde 34 Yıl Anılar-Yorumlar*, C.1, Ankara, 1980.

FROMKIN, David, *Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*, (Çeviren. Mehmet Harmancı), İstanbul, 1993.

GÖNLÜBOL, Mehmet – SAR, Cem, “1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası”, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)*, C.I, Ankara, 1982.

HAMMER, *Büyük Osmanlı Tarihi*, (Hazırlayan: Mümin Çevik-Erol Kılıç), C.2, İstanbul, 1989.

KÜRKCÜOĞLU, Ömer, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara, 1978.

ÖZGİRAY, Ahmet, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1920-1938)”, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Ankara, 2000.

RAFIK, Abdülkerim, “Türkiye-Suriye İlişkileri 1918-1926”, (Çeviren Sabahattin Samur), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı:88, İstanbul, (Şubat), 1994.

SANDER, Oral, *Siyasi Tarih 1918-1994*, Ankara, 2003.

SARAY, Mehmet, *Türkiye ve Yakın Komşuları*, Ankara, 2006.

SARINAY, Yusuf, “Atatürk'ün Hatay Politikası-I”, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-*, Ankara, 2000.

SARINAY, Yusuf, “Atatürk'ün Hatay Politikası-II (1938-1939)”, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-*, Ankara, 2000.

SOYSAL, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, C.I, Ankara, 1989.

SÖKMEN, Tayfur, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Ankara, 1978.

ŞİŞMAN, Adnan, “Atatürk Döneminde Türkiye-Suudi Arabistan İlişkilerinin Başlaması ve İlk Diplomatik Temaslar”, *Atatürk Uluslararası Kongresi 25-29 Ekim 1999 Türkistan-Kazakistan*, C.I, Ankara, 2000.

TOPAL, Coşkun, “İki Savaş Arası Dönemde Türkiye ve Mısır Kamuoyu”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.179, İstanbul, (Nisan), 2009.

TURAN, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*, 3.Kitap, İstanbul, 1996.

UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, İstanbul, 2000.

WINSTONE, H. V. F., *Ortadoğu Serüveni*, (Fuad Davudoğlu), İstanbul, 1999.

YALÇIN, E. Semih, “Misak-ı Milli ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi”, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-*, Ankara, 2000.

YAZICI, Nevin, “Musul Sorunu Çerçevesinde Atatürk Dönemi Türkiye-İrak İlişkileri (1926-1938)”, *Atatürk Haftası Armağanı*, Ankara, 2008.

YORULMAZ, Şerife, “Fransız Manda Yönetimi Döneminde İskenderun Sancağı (Hatay)’nın Sosyo-Ekonomik ve Siyasal Durumuna İlişkin Bazı Kayıtlar (1918-1939)”, *Atatürk Yolu*, C.6, S.22, Ankara, (Kasım), 1998.

ZEINE, Zeine N., *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, (Çeviren: Emrah Akbaş), İstanbul, 2003.

1691 BÜYÜK İSKÂN FAALİYETİ SONRASINDA ORTAYA ÇIKAN EŞKIYALIK VE İSKÂNDAN FİRAR ETMELERE KARŞI ALINAN TEDBİRLER

The Banditry, Appeared After The 1691 Great Settling And The Precautions Against Desertings From The Settling

Özcan TATAR*

ÖZET

1691 yılında Osmanlı Devleti'nde belirli bölgelerde uygulanmaya çalışılan iskân faaliyetleri sonucunda, iskân edilmeye çalışılan aşiret guruplarının önemli bir kısmı bu faaliyetlere karşı gelip, iskândan firar ederek buldukları yerlerde eşkıyalık hareketlerine girişmişlerdir.

Biz bu çalışmamızda, bu iskân faaliyeti sonucunda özellikle Rakka iskânından firar edenler başta olmak üzere diğer iskân bölgelerine yerleştirilmeye çalışılanların, iskândan firar etmeleri ve buldukları yerlerde meydana getirdikleri eşkıyalık hareketlerine karşı alınan tedbirler hakkında bazı bilgiler vermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: İskân, Aşiret, Eşkıyalık, Rakka,

ABSTRACT

A very important part of the tribe groups who were obliged to settle made banditry on their own regions by escaping the settling area since the Otoman State had tried to apply settling on some regions in 1691.

We have tried to give some information about the escaping from the settling and the precautions against desertings made by the people who were obliged to settle , especially in Rakka Region and also the other regions.

Key Words: Settling, Tribe, Banditry, Rakka

Giriş

II. Viyana Kuşatması'nın müteakibinde Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri ile geniş bir alanda giriştiği savaşlar sırasında, özellikle Anadolu bölgesinde birçok huzursuzluklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Devletin dikkatinin savaşa yönelmiş olması nedeniyle, devlet otoritesinin yeterince hissettirilemediği Anadolu'nun iç kesimlerinde yer yer asayiş problemleri ortaya çıktığı gibi, ortaya çıkan sarıca ve sekban isimli yarı askeri gurupların ahaliye karşı uyguladığı tedhiş ve devlet otoritesini tanımamaya yönelik

* Yrd. Doç. Dr. Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ

tavırları Osmanlı Devleti'ni zor duruma sokmuştur. Bu çerçevede olmak üzere, vergi toplanmasında karşılaşılan güçlükler ve savaşın finansmanın sağlanmasının zorlukları devleti yeni kararlar almaya yönlendirmiştir. Devlet otoritesinin yeterince hissettirilememesine bağlı olarak, konar göçer halde yaşayan aşiret guruplarının bazıları buldukları bölgelerde itaat dışına çıkmaya ve bazı asayişsiz tavırlar sergilemeye başlamışlardır. Bu durum karşısında, itaatsiz davranan guruplara karşı alınan tedbirler ve faaliyetlerin başarıya ulaşılamaması üzerine farklı yöntemlerin icraata konulması yoluna gidilmiştir.

Devlet otoritesindeki zaafı gidererek asayiş problemlerini çözme ve vergi gelirlerini arttırma düşüncesi ile Osmanlı Devleti idarecileri yeni kararlar alarak, bunları uygulama yoluna gitmişlerdir. Bu amaçla, itaatsizlikleri belirgin hale gelen ve vergi toplanmasında sorunlar ortaya çıkan aşiretlerin belirli bölgelere yerleştirilmesi yöntemine başvurulmuştur. Bu yöntem ile birçok faydalar temin edilmesi amaçlanmıştır. Bunlardan ilki ve en önemlisi aşiretlerin belirli bölgelere yerleştirilmesi ile daha kolay itaat altına alınacağı düşüncesidir. Buna ilave olarak, boş ve kullanılmayan arazilerin işletmeye açılması ile yeni gelir kaynaklarının elde edilmesi, yerleştirilen aşiret guruplarının çevrelerindeki bölgelerin güvenliğini sağlamada koruyucu unsur olarak kullanılması da ayrıca gerçekleştirilmesi amaçlanan hedefler arasındadır¹.

Belirttiğimiz bu amaçlar çerçevesinde; 1691 yılının başlarında alınan kararlar, belirli aşiret guruplarının Rakka ve çevresi², Hama-Humus³, Çukurova⁴, Denizli ve Afyon bölgelerinde belirlenen bölgelere yerleştirilmesi yoluna gidilmiştir.

¹ Anadolu'da bulunan bir çok konar göçer cemaatin başta Rakka olmak üzere, belirlenen bazı bölgelere iskân hususunda 1691 yılında başlatılan ve daha sonra devam ettirilen iskân faaliyetleri için şu çalışmalara bakılabilir; Cengiz Orhonlu; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul, 1987; Yusuf Halaçoğlu; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara, 1991.

² Rakka'ya yapılacak iskân kararı 12-21 Ocak 1691 (Evasıt-ı R.ahir 1102) tarihinde alınmıştır. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Mühimme Defteri (MD) No:100*, Sayfa No:132, Hüküm No:520. Bundan sonraki dipnotlarda Sayfa no "s." şeklinde, hüküm no ise "h." şeklinde kısaltılacaktır. Rakka iskânı hususunda şu çalışmaya bakılabilir; Murat Çelikdemir; *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskânı (1690-1840)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ-2001

³ Hama ve Humus'a yapılacak iskân kararı 25 Ocak 1691 (24 C.ahir 1192) tarihinde alınmıştır. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Maliyeden Müdevver Defterleri Tasnifi (MAD) No: 8458*, Sayfa No:41-42.

⁴ Çukurova bölgesine yapılan iskân hususunda şu çalışmada ayrıntılı bilgi verilmiştir. Özcan Tatar; *XVIII. Yüzyılın İlk Yarisında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkıyalık Olayları ve*

İskân kararlarının alınmasının ardından, bu kararların uygulanması amacıyla faaliyetler gösterilmeye başlanmıştır. Bu amaçla, alınan kararlar aşiretlere tebliğ edilmiş ve kabileler halinde bu aşiretler belirlenen bölgelere götürülmeye çalışılmıştır. İskân edilmeleri ferman olunan cemaatlerden bir kısmı, özellikle de Rakka'ya iskânı ferman olunan cemaatlerin bazıları, ya iskân mekanlarına götürülememiş yada buraya gittikten sonra firar ederek Anadolu içlerine doğru kaçmaya ve gittikleri yerlerde eşkıyalıklarda bulunmaya başlamışlardır. Bunların iskân mekanlarına gönderilmeleri için yapılan faaliyetler sırasında, bu cemaatler karşı koymaya başlamışlar ve birbirini takip eden karşılıklı çatışmalar meydana gelmiştir. Bunun yanında iskân mekanlarına götürülemeyen cemaatler de, buldukları bölgelerde eşkıyalık olaylarına başlamışlardır.

İskân edildikleri bölgelerde tutulmaları mümkün olmayan ve firar ederek başka yerlere gidip eşkıyalık yapanların, iskân mekânlarında tutulmaları ve firar etmelerinin önünün alınması hususu uzun müddet Osmanlı Devleti idarecilerini meşgul etmiştir. İskân bölgelerinde kalıcı olarak ikamet ettirilmek istenen cemaatlere karşı merkezi ve yerel idare bazı tedbirlere başvurmuştur. İdarecilerin almış olduğu bu tedbirler aşağıda ayrıntılı olarak belirtilmiştir.

1- İskân Şartlarının Uygulanması

Bu tedbirlerden en kolay ve kesin olanı, iskân edilen cemaatlerin iskân mekânlarında kalıcı olarak ikamet ettirilmeleri ve iskân şartlarına uymalarının sağlanmasıdır. İskân edilen cemaatler, iskân edildikleri zaman, bazı muafiyetler karşılığında iskân hususu ile ilgili tespit edilen şartlara uymakla yükümlü tutulmuşlardır. Tanınan muafiyetlere rağmen, iskân şartlarına uymayan cemaatlerin, bu şartlara uymaları için iskân şartlarının sıkı bir şekilde uygulanması yoluna gidilmiştir. İskân şartlarından en önemlilerinden birisi, taştan evler yapıp bunda sakin olmaktır. Taştan ev yapılması ile insanlar orada kalıcı olarak ikamet etmeye başlayacaklar ve çadırda yaşamda olduğu gibi, canlarının istediği anda çadırlarını söküp başka yere gidemeyeceklerdir. Bunun uygulanması için, iskân edilen cemaatler ile ilgili hemen hemen bütün fermanlarda bu husus özellikle belirtilmiştir⁵.

Aşiret İskânı (1691-1750), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ-2005.

⁵ "... evler ve damlar düzüb ..." *BOA, MD No:108*, s.:81, h.:318; "... hali ve harab karyede evler ve damlar bina etmek şartı ile iskân ..." *BOA, MD No:127*, s.:350, h.:1; Ahmet Refik; *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul, 1989, s.155-6, b.:201. "... taşdan haneler bina idüb ...", "...münâsib görülen mahallerde taşdan haneler yapub kendü hâlleriyile sükûn ve

Taş evler yaparak burada kalıcı olarak sakin olmaları istenen bazı cemaatler, iskân edilmelerinin üzerinden bir hayli zaman geçtikten sonra bile, buna uymayarak hala çadır, oba ve hayme olarak adlandırılan mekânlarda yaşamaya devam etmiş ve konup göçmeye devam etmişlerdir. Denizli, Afyon ve çevredeki diğer bölgelere iskân olunan Danişmendlü cemaatlerinden Sermayelü ve Karaca Cemaatleri taş evler yapıp sakin olmak yerine, hayme ile Çürüksu'da kışlayıp, Karahisar-ı Sahip Sancağı'nda yaylamakta, Kökarlı Cemaati'nden Kara Ahmedoğlu, Deli Beyoğlu ve Çökelek Mahalleleri haymede sakin olarak Saruhan Sancağı ve Alaşehir'de dolaşmakta idiler⁶.

Hama ve Humus'a iskân edilen cemaatlerden olan Abalu, Eymir, Tokdemurlu, Alcı ve Kılıçlı cemaatleri ahalileri başta olmak üzere diğer bazı cemaatlerin ahalileri, iskân edilmelerinin ardından 3-4 yıl geçtikten sonra bile taş ev yapıp yerleşik hayata geçeceklerine, oba adı verilen çadırlarda yaşayıp, konup göçmeye devam etmişlerdir. Bu durumun devam etmesi üzerine, bu obaların yıkılarak evler ve damların inşa ettirilmesi ve iskân cemaatlerinin ahalilerinin burada ikamet ettirilmeleri için Trablusşam Beylerbeyi Arslan Paşa görevlendirilmiştir⁷.

İskân şartlarının uygulanması ile alınan bir diğer tedbir ise, iskân edilmeleri için başka bölgelere gönderilen cemaatlerin ahalilerinin, iskâna gönderilmeden önce, eskiden yaşadıkları yerlerde sahip oldukları mal ve mülklerinin başkalarına satılması yolu ile bu bölgelerle olan ilişkilerinin kesilmesidir. Yaptıkları eşkıyalıklar nedeniyle Rakka'ya iskân edilmelerine karar verilen Kilis Ekradı'ndan Okcu İzzeddinlü, Amiki ve Şeyhlü Cemaatleri'nin ahalisi, iskâna gönderilmeden önce fermanla verilen izin üzerine, sahip oldukları mal ve eşyalarının bir kısmını Kilis'te yaşayan diğer kişilere satmışlardır. Ancak aradan birkaç sene geçtikten sonra iskâna gönderilenlerden bazıları firar ederek, eskiden yaşadıkları yerlere geri gelip, daha önce satmış oldukları malları alanlardan bu malları zorla geri almışlardır. Bunun üzerine, bu malların geri alınıp, daha önceden satın alanlara geri verilmesi ve firar eden bu cemaatlerin Kilis ve çevresi ile

ikâmet ...” *BOA, MD No:134*, s.:192-3, h.:2; “...taşdan ebniye ihdâs idüb ...” *BOA, MD No:136*, s.:282-3, h.:2.

⁶ “... iskânların bozub hayme ile ...” *BOA, MD No:127*, s.:350, h.:1; A.Refik; *a.g.e.*, s.155, b.:201.

⁷ “... Hama ve Humus topraklarında iskânı fermân olunan ‘aşâyir ve kabâ’il ahâlîleri ba‘de’l-yevm oba ile oturmakdan ve ol sevdâlardan ferâgât ve hasbe’l-umûr bast bast ikâmet ve evler ve damlar inşâsına mübâşeret ...” *BOA, MD No:108*, s.:81, h.:318. Nisan 1696.

ilişkilerinin kesilmesi için Rakka Beylerbeyi Ahmed Paşa görevlendirilmiştir⁸.

İskân hususu ile ilgili alınan diğer bir tedbir de, iskân edilen cemaatlerin ahalisinin harp aleti olarak görülen ok, yay, kılıç, mızrak, piştov ve tüfek gibi aletleri taşıma ve kullanma adetlerini terk ederek daha sonra bunları tedarik etmemeleridir. Harp aletini terk etme ile birlikte istenen bir diğer şart ise ata binmemektir⁹. Bu şartlar ile iskân edilen cemaatlerin eşkıyalıkları ve birbirleri arasındaki husumetlerde silah kullanmalarının önünün alınmak istenmesidir. İskân edilme sırasındaki bu şartlara rağmen, iskân edilen cemaatler, alet-i harp edinme ve ata binmeye devam ederek, büyük oranda firar edip, gittikleri yerlerdeki ahaliye büyük oranda zarar vermişlerdir.

2- Aşiretlerin Yaylağa Gitmelerinin Engellenmesi veya Kontrollü Bir Şekilde İzin Verilmesi

Çoğunlukla göçebe bir şekilde yaşayan cemaatlerin en önemli geçim kaynaklarından biri hayvancılık olduğu için, bu cemaatlerin ahalilerinin, yaz mevsimlerinde sahip oldukları hayvanların yeterli şekilde beslenebilmeleri amacıyla yaylağa çıkmaları bütün hayvancılıkla uğraşan guruplarda olduğu şekilde gerekli bir durumdur.

Rakka'ya ve diğer bölgelere iskân edilen cemaatlerin iskân şartlarından birisi de, bu cemaatlerin ahalilerinin, iskân edildikleri bölgelerde kalıcı olarak sakin olup, buraya intibak etmeleri için, sahip oldukları hayvanları yaz mevsimlerinde kendilerinin götürmelerinin yasaklanmasıdır. İskân edilen bu kişilerin en önemli geçim kaynaklarından birisi ve bir tür yaşam biçimi olan hayvancılığa ilk etapta son verilemeyeceği gibi, beslenen hayvanlardan elde edilen vergiler de devlet için önemli bir gelir kaynağı idi. Bu sebepten dolayı, iskân edilen cemaatlerin hayvanlarının yaylaya götürülmesi için farklı bir çözüm yolu bulunmuştur. Buna göre, iskân edilen cemaatlerin ahalileri, sahip oldukları hayvanları çobanlar ile yaylağa gönderecekler ve kendileri aileleriyle birlikte yazın ve kışın iskân edildikleri

⁸ BOA, MD No:108, s.:219-20, h.:937. Mayıs 1696. Gönderilmiş olan bu fermana rağmen, Okcu İzzeddinlü Cemaati başta olmak üzere, diğer cemaatlerin Kilis ve çevresi ile olan irtibatı koparılamamış, bir süre sonra bu cemaatler Kilis ve çevresinde ikamet etmeye başlamıştır.

⁹Bu hususla ilgili birçok örnek vardır. Mesela; "... fi-ma-ba'd cümle alât-ı harbi bırakub ve ata binmeği dahi terk itmek şartıyla ..." Adana Şer'iyeye Sicili (AŞS) No:9, s.:108, b.:2; "...ata binmeyüb kılıç kuşanmayub ..." BOA, MD No:127, s.:350, h.:1; A.Refik; a.g.e., s.155-6, b.:201; "...ata binmeyüb ve kılıç kuşanmayub fesâd ve şekâvet itmemek üzere yedlerinden pusatları ahz ve Adana Kal'esi'ne teslim ..." BOA, MD No:130, s.:210, h.:1.

yerlerde sakin olacaklardı¹⁰. Bu şekilde hem iskâna tabi tutulan kişiler göçebelikten uzak tutularak, yerleşikliğe uyum sağlayamamalarının önü alınacak, buna bağlı olarak hem devlet, hem de iskân edilen kişiler için önemli bir gelir kaynağı olan hayvancılık devam edecekti.

İskân edilen cemaatlerin ahailerinin yaylaya gitmeleri yasaklanmasına rağmen, Rakka'ya iskân edilmeleri kararlaştırılan cemaatlerden bazıları iskân mekanlarından hareket ederek, daha önceden alışkın oldukları şekilde yaylaklarına gitmek istemişlerdir. Buna karşı tedbir olarak, bu cemaatlerin Malatya ve Elbistan taraflarındaki yaylaklarına gidecekleri yolların ve geçitlerin sedd ve bend edilmesi için Behisni, Hısn-ı Mansur ve Göynük Kazalarının ahalisi ile Küpelüoğlu Hasan ve Rışvanoğlu Halil görevlendirilmiştir¹¹. Yapılan bu görevlendirmeye rağmen, Malatya ve Elbistan taraflarına geçmek için önemli bir konuma sahip olan Kanlı Bel adlı geçit, görevlendirilen bu kişiler tarafından yeterince sedd ve bend edilemediğinden dolayı bazı Ekrad ve Türkman cemaatleri buradan geçerek Malatya ve Elbistan taraflarına gitmişlerdir. Bunun üzerine, iskân şartlarına aykırı olarak yaylağa giden cemaatlerin buldukları yaylaklardan geri döndürülüp iskân mekanlarına götürülmeleri için, devam etmekte olan Avusturya Savaşı'na gitmeleri için bu bölgeden toplanmış olan askerler Diyarbakir Valisi olup Anadolu'da asker ihracına memur olan Vezir Ali Paşa komutasında görevlendirilmiştir¹².

Gerek Rakka, gerekse de başka bölgelere iskân edilen cemaatlerin yaylaya gitmelerinin kontrol altına alınması ve bunların yaylaya giderken, yolları üzerindeki ahaliye zarar vermelerinin önünün alınması için alınan tedbirler bir türlü sonuç vermemiştir. Yaylaya gitmek için yola çıkan cemaatler, yaylakları olan bölgelere gidinceye kadarki yolları üzerindeki yerleşim yerlerinde bulunan ahailerin özellikle ekinlerine zarar vermekte ve hayvanlarını gasp etmekte idiler¹³.

Bazı durumlarda ise, iskân edildikleri yerlerin iklimi nedeniyle bazı cemaatlerin ahailerine yaz mevsiminde belirli bir süre için yaylağa

¹⁰ "... mevâşilerin mu'tâdları üzere yaylalarına götürdükde kendüler götürmeyüb ehl ve 'iyâlleriyle kendüler sayf ve şitâda mevâzi'-i mezkûrede sakin olub ancak çobanları ile gönderüb kemâkân ra'y itdirmekte kimesne mâni'olmamak ..." *BOA, MD No:100, s.:132, h.:520.*

¹¹ *BOA, MD No:101, s.:11, h.:26; A.Refik; a.g.e., s.96-7, b.:148. Mart 1691.*

¹² *BOA, MD No:101, s.:81, h.:254. Haziran 1691.*

¹³ Yaptıkları eşkıyalıklar nedeniyle birçok defa farklı bölgelere iskân edilmeleri için fermanlar gönderilmiş olan Kılıçlı Ekradı Cemaati ahalisinin geride kalanları, yaylak bahanesi ile Maraş ve Elbistan bölgesine gelip 6 ay kadar buralarda kalmakta ve çevredeki ahaliye zulm etmekte idiler. *BOA, MD No:133, s.:453, h.:1.*

gitmelerine izin verilmiştir¹⁴. Rakka'ya ilk dönemde iskân edilen cemaatlerden olan Barak Cemaati; Fırat Nehri kenarında Sınur adlı mahalle iskân edilmiş, ancak bu cemaatin ahalisine yetecek kadar burada yeterli ziraat alanı tahsis edilememiştir. Bu durum karşısında; Barak Cemaati'nin başka bölgeye iskânı için değişiklik yapıp yeni ziraat alanları tespit edilmesi gerekirken, bu bölgede ikamet etmeleri ve eskiden oldukları gibi yaz mevsiminde, Rakka Valileri'nin izni ile 3 aylığına Sivas dahilindeki 'İyş adlı yaylağa gitmelerine izin verilmiştir. Ancak bu cemaatin ahali yaylak ve kışlaklarına gidiş gelişlerinde çevrede bulunan ahaliye birçok zararlarda bulunmuştur. Bunun üzerine, Barak Cemaati'nin ileri gelenlerinin kimseye zarar vermemeleri hususunda uyarılmaları için Rakka Mütesellimi ve Rakka İskânbaşı Firuz görevlendirilmiştir¹⁵.

3- Eşkıyalık Yapanların Kendi Aşiretlerinden Talep Edilmesi

İskân edildikleri yerlerde durmayarak başka yerlere firar edenler, kaçarak başka aşiretlerin içine girip saklanmaktaydı. Bunun yanında, bazı cemaatlerin ahali de başka yerlerde eşkıyalık yaptıktan sonra geri gelip kendi aşiretlerinin içine girip saklanmışlardır. Bu şekilde kendi aşiretleri içine girip saklananlar ilk etapta kendi aşiretlerinden talep edilmiştir.

Beğmişli, Arablu, Kara Şeyhlü, Döğerli, Kadirli, Seçen, Bozkoyunlu, Dimlek, Çepni ve Mamalı Cemaatleri'nden eşkıyalık yapan kişilerin kendi cemaatlerinin diğer ahaliyelerinden talep edilmesi, bu cemaatlerin ahali tarafından bu kişiler teslim edilmediği takdirde tümünün bunlar ile aynı cezaya çarptırılacakları belirtilmesine¹⁶ rağmen, bu cemaatler, eşkıyalık yaptıkları için talep edilen bu kişileri teslim etmemiş ve topluca karşı koymaya başlamışlardır. Gösterilen bütün gayretlere rağmen bu cemaatlerin eşkıyalıklarına son verilemeyince, topluca Rakka ve diğer bölgelere iskân edilmelerine karar verilmiştir¹⁷.

İskândan firar ederek, başka bölgelere giden Receblü Avşarı ve diğer cemaatlerin mensuplarından eşkıyalık yapanları ilk olarak kendi cemaatleri ahaliyelerinden talep edilmiştir. Gönderilen fermana; bu eşkıyaların mensup

¹⁴ Misis Köprüsü ve çevresinin korunması için derbentçi olarak tayin edilen ve derbent hizmetlerinde aksama olmaması için yaylağa çıkmalarına izin verilmeyen, çoğunluğu cemaatlerden oluşan Misis çevresinde sakin ahalinin hayvanlarının çoğunluğu bu yüzden helak olmuştur. Misis ahalisinin bu hususta arzuhalde bulunmaları üzerine, bir kısmının derbent hizmetini yerine getirmesi şartıyla geri kalanlarının yılda 2 ay yaylağa çıkmalarına izin verilmiştir. *BOA, MD No:119*, s.:399, h.:1629. Nisan 1713.

¹⁵ *BOA, MD No:140*, s.:223-4, h.:4; A.Refik; *a.g.e.*, s.198-200, b.:230. Kasım 1734.

¹⁶ *BOA, MD No:100*, s.:114, h.:433; A.Refik; *a.g.e.*, s.93-4, b.:144. Aralık 1690.

¹⁷ *BOA, MD No:100*, s.:132, h.:520

oldukları cemaatlerin diğer ahalisinden talep edilmesi, bu kişilerin teslim edilmemesi durumunda, bunların tenkili için görevlendirilen Rakka, Maraş ve Adana Eyaletleri'nin askerleri ile toplu bir şekilde üzerlerine gidilerek, gereken cezalarının verilip düzenin sağlanması istenmiştir¹⁸.

Kırşehir, Kayseri ve çevresinde birçok eşkıyalık yapan Lekvanik Ekradı'nın içindeki eşkıyalarının kendi cemaatlerinden talep edilmesi ve cezalarının verilmesi için ferman gönderilmiştir. Bu ferman üzerine, bu husus için görevlendirilen Konya Mutesellimi Ali, Lekvanik Ekradı Boybeyleri'ne içlerindeki eşkıyaları teslim etmeleri için adam göndermiş, ancak Lekvanik Ekradı cemaatleri, bu kişileri teslim etmeyerek mevcut olan 600 miktarı evleri ile birlikte kaçarak Maraş tarafına gitmişlerdir¹⁹.

4- İskândan Firar Edenler veya Eşkîyalık Yapanların Başka Cemaatler veya Kişilerce Himaye Edilmelerinin Engellenmesi

İskân edildikleri yerlerden firar ederek başka yere gidenlerin bir kısmı, gittikleri yerlerdeki bazı cemaat ve kişilerin himayeleri altına girmekte veya onlar tarafından gizlenip yardım edilmekteydi. Belirtilen şekilde himaye gören bu kişiler, fırsatını bulduklarında çevrelerindeki bölgelerde eşkıyalık yapıp kaçarak tekrar bu kişilerin himayelerine sığınmakta idiler. İskân yerlerinden firar edenlerin belirli bir kısmı Çukurova ve çevresine gelmekte ve başta bu bölgeye iskân edilmiş olan İfraz-ı Zülkadiriyye cemaatleri olmak üzere Adana çevresindeki diğer cemaatlerden yardım görmekte idiler²⁰.

Başta Rakka iskân firarileri olmak üzere, iskândan firar eden veya eşkıyalık yapanların himaye edilmemeleri için Osmanlı Devleti idarecileri çoğu zaman çaresiz bir durumda kalmışlardır. İskân firarileri veya eşkıyalık yapanların himaye edilmemesi için defalarca, tehdit içerikli fermanlar gönderilmesine rağmen, aşiretler bu kişileri içlerine alıp saklamaya ve himaye etmeye devam etmişlerdir.

İskândan firar eden kişiler şehirlere gittikleri zaman, kendilerini kurtarmak için buralardaki güç ve kudret sahibi olan kişilerin himayesi altına girmekte ve iskân mekânlarına gönderilmelerinde problemler ortaya

¹⁸ "... bu makûle te'addî ve tecâvûze bâ'is olanları talep eyleyeler ahz ve teslim iderler ise bir kal'ede habs olunub 'ale'l-esâmî 'arz ve i'lâm oluna inâd ve muhâlefet idüb harb ve kitâle tesaddî ve cesâret iderler ise ittîfâk ile üzerlerine varulub ahz olunan eşkıyâdan şer'en katli icâb idenler katl ve habsi lâzım gelenler habs ..." BOA, MD No:102, s.:139, h.:561. Şubat 1692.

¹⁹ BOA, MD No:264, s.:219-20, h.:1; AŞS No:30, s.:95-6, b.:157. Ağustos 1725.

²⁰ İfraz-ı Zülkadiriyye cemaatlerinin iskânı ve eşkıyalıkları hususunda ayrıca bakınız; Ö. Tatar; a.g.t., s.97-140, 169-22235, 311-335.

çıkarmakta idi²¹. Rakka iskânından firar eden Türkman Taifesi'nden bazı kişilerle, Lekvanik Ekradı ve Ulus Taifesi'nden bazılarının bu şekilde gelip, Adana'daki güç sahibi kişilerin himayelerine girmeleri nedeniyle iskân mekânlarına gönderilmelerinde zorluk çıktığını Rakka Valisi'nin İstanbul'a ilam etmesi üzerine, iskândan firar edenlerin kimse tarafından himaye edilmemesi için ferman gönderilmiştir. Ayrıca bu fermanla, bu firarilerin güç sahibi olan bu kişilerin korumalarından yoksun olmalarından dolayı kaçıp firar edebilecekleri, bundan dolayı kaçacakları derbent ve geçitlerin tutulması istenmiştir. Bu şekilde, iskân firarilerini himaye etmemeleri ve geçitleri tutmaları hususunda dikkatli olmaları istenen kişiler ise, daha sonradan da aşiretlere yardım ettikleri belgelerde belirtilen Kozanoğulları Derviş, Yusuf ve Kara Mehmed, Kerimoğlu Halil, Karsandıoğlu, Orucuoğlu ve Sarkındıoğlu adlı kişiler ve bunların aşiretlerinin ahaliileridir²².

Yaptıkları eşkıyalıklar nedeniyle, cezalandırılmak istenen kişilerin birçoğu dağlık bölgelerdeki aşiretlerin içlerine girmekte ve himaye edilmekte idi. Tenkil edilmeleri için defalarca ferman gönderilen Lekvanik Ekradı Cemaati ahalisinin çoğunun kaçıp Kozan Dağı ve çevresine sığınması, özellikle de bu bölgede bulunan Yörükân Kethüdaları'ndan Sarkındıoğlu Seyyid Osman'ın bunları cemaati içine alıp kabul edip, yardım

²¹ Rakka'ya iskân edilen, ancak bir süre sonra firar eden Cihanbeyli Aşireti'nden bazı kişiler firar ederek Antep ve Halep çevresine gelmişler ve bu çevrede bulunan Rişvan, Pehlivan ve Çobanoğlu Cemaatleri içine girip saklanmışlardır. Yapılan faaliyetler sonucunda bunların bir kısmı iskân mekânlarına geri gönderilmişse de Recebli Aşarı ve Cerid Taifesi'nden 200'den fazla iskân firarisi ve eşkıya, yapılan takibat üzerine kaçarak Çobanoğlu'na sığınmışlardır. Çobanoğlu'nun cemaatine bunları teslim etmeleri için yapılan talep üzerine, içlerine sığınan kişiler ile birlikte topluca engibeli bir dağ olan Gavur Dağı'na sığınmışlardır. Bu hususun İstanbul'a arz edilmesi üzerine, iskân firarileri ve eşkıyaları içlerine alıp kabul ederek, teslim etmeyen ve iskân edilmelerine engel olanların tespit edilerek yakalanıp kalebind edilmesi için Rakka Valisi Hasan Paşa görevlendirilmiştir. *BOA, MD No:112*, s.:256, h.:913. Haziran 1702.

²² *BOA, MD No:115*, s.:93, h.:1; *AŞS No:104*, s.:32, b.:43-a. Ağustos 1706. Gönderilmiş olan bu fermana rağmen; Niğde Sancağı, Yahyalı Kazası ve diğer yerlerde yol kesme, adam öldürme ve mal gaspı gibi eşkıyalıklar yapan Afşar Türkmanı ve Lekvanik Ekradı Cemaatleri'nden olan iskân firarileri ve eşkıyalar, yaptıkları bu eşkıyalıklar ile elde ettikleri mal ve eşyalar ile birlikte kaçıp, kendilerine destek veren Kozanoğulları Derviş, Yusuf, Halid ve Murtaza'nın yanına götürmekte, Kozanoğulları da, kendilerine sığınan bu kişilerin gasb ettikleri mallardan pay almak suretiyle bunları içlerinde saklamakta ve yetkililere teslim etmemekte idiler. Başbakanlık Osmanlı Arşivi *Atık Şikayet Defteri (At.Ş.D)*. No:58, s.:95-6, h.:3. Bu kişilerin cezalandırılması için gösterilen çabalara rağmen başarılı olunamamış ve "...Rakka havâlisinden firâr iden eşkıyânın ekseri Cebel-i Kozan'da ve Sis etrafında Kozanoğulları'nın zeyl-i şekâvetlerine ilticâ ve istintân ..." etmeye devam etmişlerdir. *BOA, MD No:119*, s.:343-4, h.:1382.

etmesi²³ üzerine, bu eşkıyaları cemaatinin içinde gizlememesi ve herhangi bir yardımda bulunmaması hususunda belirtilen kişiye hitaben ferman gönderilmiştir²⁴.

Çoğunlukla; yaptıkları eşkıyalık nedeniyle bağî ilan edilen cemaatlerin ahalilerinden kaçıp firar edenlerin başka cemaatlerin içlerine girip, sığınmaları ve başkaları tarafından himaye edilmelerinin önünün alınması için, bu şekilde kaçıp başka cemaatlerin içine sığınmak isteyenleri kabul edenlerin de bağî olarak kabul edileceği özellikle belirtilerek, bunları hiçbir şekilde kabul etmemeleri istenmiştir²⁵. İskân firarilerinin ve eşkıyalık yapanların hiçbir şekilde himaye edilmemesi için gösterilen bu çabalara rağmen, bazı cemaatler; ya akrabaları olduğu iddiasıyla, ya da “...‘aşiretimize dâhil düşmüştür ...” diyerek bunları gizlemeye devam etmişlerdir²⁶. Bu şekilde yapılan himayelerin önünün alınması için, kim olursa olsun eşkıyalık yapanların veya iskân firarilerinden bir kişinin bile himaye edilmemesi, aksi taktirde cezalandırılmaları istenen cemaat ve kişiler ile aynı cezaya çarptırılacakları hususunda bölge aşiretleri ve ahalilerine fermanlar gönderilmiştir²⁷.

Bazı cemaatler ise, kış mevsiminde içlerinde gizledikleri iskân firarilerini, yaylaya gittikleri zaman Anadolu’nun içlerine kadar götürmekteydiler. Bu şekilde rahat bir şekilde yer değiştirebilen iskân firarileri, gittikleri yerlerde yaz mevsiminde birçok eşkıyalık yaptıktan sonra,

²³ BOA, MD No:264, s.:219-20, h.:1; AŞS No:30, s.:95-6, b.:157.

²⁴ BOA, MD No:264, s.:220, h.:3. Ağustos 1725.

²⁵ “... etraf ve cevâhibde olan ‘aşâyir ve kabâ’îl derûnunda tahassun ve anlar dahî kabul ider ise kankı ‘aşiret olur ise olsun bu gûna eşkıyâyı kabul eyledikleri için anlar dahi bağî olmuş olurlar ...” BOA, MD No:139, s.:347, h.:1.

²⁶ BOA, MD No:148, s.:222-3, h.:1.

²⁷ “... her kangınızın ‘aşâyir ve kabâ’îli derûnlarında eşkıyâ-yı mezbûre var ise ‘aşiretimize dâhil düşmüştür deyü zinhâr ve zinhâr kat’en sâhib çıkmayub akraba ve ta’allukâtınız bile olur ise ‘ırzlarınızı tekmîl için bir neferini ketm ve himâyet ve ihfâ ve siyânet itmeyüb saltanat-ı seniyyeme olan kulluk ve ita’atinizi izhâr iderek bi’l-ittifâk bilâ-‘avk ve te’hîr tutub ‘alâ-eyy-i hâlin elbette cümlesini mîr-mîrân-ı mûmâ-ileyhe (Rişvan-zade Süleyman Paşa) teslim idüb işbu fermân-ı ‘alışânımın mazmûn-ı münifî üzere ‘amel ve hareket eyleyesiz şöyle ki ma’aza’l-lah-ı te’âlâ eşkıyâ-yı merkûmûnu bir takrîb ile himâyet ve ele virmede muhâlefet ve izhâr-ı ru’ûnet ve huşûnet idecek olur iseniz sonra anlara olıcak ‘ukûbet ve cezâ bilâ-tereddüd sizin haklarınızda tenfiz ve icrâ olunacağını dahi cezmen ve yakînen bilüb ana göre ‘âkilâne hareket birle aşiretlerinizin ‘ırzlarını tekmîle ve Devlet-i ‘Aliyye’me olan ita’at ve ‘ubûdiyyetinizi yerine getürmeğe müsâre’et ve zerre kadar hilâfından hazer ve mücânebet olunmak ...” BOA, MD No:148, s.:285, h.:1; A.Refik; a.g.e., s.209-10, b.:237. Mayıs 1742.

güz mevsiminde tekrar yayladan dönüyormuş gibi geri gelip kışı bu cemaatlerin içinde geçirmekte idiler²⁸.

Bazı bölgelerin ahali ise; eşkıyalık yapanları içlerinde gizleyip, zahire ve diğer hususlarda yaptıkları yardımların yanında, içlerine gizledikleri bu eşkıyalar için casusluk bile yapmakta idiler. Rakka'ya iskân edilmeleri kararlaştırılmasına rağmen, çoğunun kaçması nedeniyle bu hususta başarılı olunamayan Receblü Avşarı'ndan bazı kişiler kaçarak Kayseri tarafındaki Balas, Sarioğlan, Gemrek ve Çiftlik adlı köylere sığınmışlar ve bu köylerin ahalisinden silah ve zahire yardımı almışlardır. Bu köylerin ahali Receblü Avşarı'ndan olup, firar ederek köyelerine sığınanlara yaptıkları bu yardım yetmemiş gibi, onlar adına çevrede casuslukta bulunmuş, gelip geçen yolcular ve kervanlar hakkında bilgiler vermişlerdir. Bu köylerin ahalisinden aldıkları bilgiler ile gelip geçen yolcuları ve kervanları soyan, çevredeki diğer köyleri basan Receblü Avşarı firarilerinin eşkıyalıklarından dolayı bu çevrede huzur ve güvenliğin kalmaması üzerine, bu köylerin ahalisinden gerekenlerin cezalarının verilmesi, geri kalanlarının da bir daha eşkıyayı gizlemeyip, yardım etmemek ve casusluk yapmamak üzere uyarılmaları ve taahhütlerinin alınması için ferman gönderilmiştir²⁹.

Rakka iskânından affolunarak, eşkıyalık yapmayı kimseye zarar vermemek üzere 5000 kuruşluk nezir hücceti veren Lekvanik Mukataası'na tabi Kızılkoyunlu Cemaati'nin Süleymanlı-i Kebir Kazası civarında ikamet etmelerine izin verilmiştir. Ancak bu cemaatin çevrede bulunan diğer ahaliden bazılarını katl etmeleri, mal ve eşyalarını gasp etmeleri üzerine, vermiş oldukların nezir hücceti gereğince 5000 kuruşun tahsil edilmesi ve Anavarza'ya iskân edilmeleri için Karaman Valisi Osman Paşa görevlendirilmiştir. Bu meblağı ödemek istemeyen Kızılkoyunlu Cemaati, bu sırada Kayseri'de Harmancık adlı bölgeye iskân edilen Lekvanik Ekradı ile birleşerek isyan durumuna geçmişlerdir. Bu cemaatlerin tenkili için üzerlerine gidilmesi üzerine, kaçarak Çorum Sancağı mutasarrıfı olan Ömer Paşa'nın himayesine sığınmışlardır. Bu cemaatlerin tenkili için görevlendirilen mübaşirleri Ömer Paşa'nın yanına gidip, bu cemaatleri talep ettiğinde, Ömer Paşa; bu cemaatlerin başka yerlerde olduklarını, ancak bunların nezirleri ve iskânları hususuna kefil olduğunu söyleyerek olayı geçiştirmiştir. Bu cemaatlerin iskânı için tekrar ferman gönderilmesi üzerine, 3 ay kadar bu şekilde mübaşirleri geçiştiren Ömer Paşa, sonuç olarak, bu cemaatlerin güzellekle iskân edilmesi ve nezirlerinin tahsil olunmasının mümkün olmadığını söyleyip, bu cemaatleri himaye etmeye devam etmiştir.

²⁸ AŞS No:19, s.:167, b.:316.

²⁹ BOA, MD No:148, s.:307, h.:2. Haziran 1742.

Bu durumun tekrar İstanbul'a ilam olunması üzerine, bu cemaatleri himaye etmemesi için Ömer Paşa'nın sert bir şekilde uyarılması ve bu cemaatlerin nezirlerinin tahsil edilip, Anavarza'ya iskân edilmeleri için Karaman Valisi Vezir Mustafa Paşa ve Adana Beylerbeyi görevlendirilmiştir³⁰.

5- Derbent ve Geçitlerin Tutulması

Yaptıkları eşkıyalıklar ve düzensizlikleri nedeniyle Rakka başta olmak üzere farklı bölgelere iskân edilen aşiretler, ya iskân mekânlarına gitmemek için mücadele içine girmişler, ya da iskân mekânlarına gittikten kısa bir süre firar ederek çeşitli bölgelere dağılarak eşkıyalık olaylarına girişmişlerdir. Firar eden veya buldukları yerlerden başka yerlere kaçan bu aşiretlerin, başka yerlere kaçmalarının önünü alınmak için, kaçma ihtimalleri olan yolların üzerindeki geçit ve derbentlerin sıkı bir şekilde muhafaza edilerek buraların firari aşiretler tarafından kullanılmamasına çalışılmıştır. Bu şekilde aşiretlerin kaçarak başka bölgelere gitmelerinin önü alınmaya çalışılmışsa da çoğunlukla başarılı olunamamıştır.

Yaptıkları eşkıyalıklara son vermesi amacıyla Rakka Beylerbeyi Hüseyin Paşa, Maraş Beylerbeyi Muhammed ve Haleb Mütesellimi'nin görevlendirildiği, Türkman Taifesi'nden Beğmişli, Arablı, Kara Şeyhli, Döğerli, Kadirli, Sıçan, Bozkoyunlu, Dilmek, Çömlek ve Mamalı Kabileleri'nin yolları üzerinde bulunan Kanlı Bel adlı dağın³¹ sıkı bir şekilde muhafaza edilerek, bu aşiretlerden bir kişinin bile Malatya ve Elbistan taraflarına geçmelerine izin verilmemesi için Behisni Kazası'nda sakin Rişvanoğlu Halil, Behisni, Göynük ve Hısn-ı Mansur Kadıları, Göynük Kazası'nda sakin Küpeli Hasan ve bu bölgedeki ileri gelenler fermanla görevlendirilmişlerdir³².

İsimleri belirtilen bu aşiretler 12-21 Ocak 1691 (Evasıt-ı R.ahir 1102) tarihinde alınan kararla³³ Rakka'ya iskânı ferman olunan cemaatler içinde yer almışlardır. İskân kararından kısa bir süre sonra bu aşiretlerden bazılarının hayvanlarını yaylağa götürmek bahanesi ile kaçmak niyetinde oldukları İstanbul'a bildirilmesi üzerine, bu aşiretlerin ahalisinin yaylağa gitmelerine izin verilmemesi, yaylağa götürülecek olan hayvanların çobanlar ile götürülmeleri emredilmiştir. Bu emre uymayıp da yaylağa gitmek

³⁰ BOA, MD No:130, s.:444, h.:3. Ekim 1722.

³¹ Kanlı Bel adlı bu yer, bazı belgelerde dağ, bazılarında ise geçit olarak belirtilmektedir.

³² BOA, MD No:100, s.:104, h.:402-3. Aralık 1690.

³³ BOA, MD No:100, s.:132, h.:520.

isteyenlerin yaylakları üzerindeki yol ve geçitlerin tutulması için yukarıda belirtilen kişiler görevlendirilmişlerdir³⁴.

Gönderilmiş olan bu fermana rağmen, görevlendirilen bu kişilerin Kanlı Bel adlı geçidi gereği gibi korumamaları nedeniyle bu aşiretler buradan kolaylıkla geçerek Malatya Ovası ve Elbistan Sahrası'na doğru gitmişlerdir. Bu aşiretlerin gittikleri bu bölgede çeşitli eşkıyalıklar yapmaları üzerine, bu bölgeden sefere gidecek olan askerler, sefere gitmek yerine bunların geri döndürülmeleri ve eşkıyalıklarına son vermekle görevlendirilmek zorunda kalmıştır. Bu geçidin korunmasındaki kusurları nedeniyle Rışvanoğlu Halil ile Küpeli Hasan'ın yakalanarak kalebend edilmeleri emredilmiştir³⁵.

Rakka'da iskân edilen aşiretler arasındaki huzursuzluklar nedeniyle zayıf olan aşiretler buradan kaçarak başka bölgelere gitmeye başlamışlardır. Osmanlı Devleti, bu aşiretlerin iskân bölgelerinden kaçmalarını engellemeye ne kadar çalışmışsa da bunları bu bölgede yerleşik bir halde tutmayı başaramamıştır. İskân bölgelerinden kaçmalarına engel olunamayan bu aşiretlerin Anadolu içlerine kadar gitmelerine engel olmak için, kaçış yolları üzerindeki yol ve geçitlerin sıkı bir şekilde muhafaza edilmesi yoluna gidilmiştir. Rakka bölgesinden kaçan bu aşiretlerin Adana çevresine gelmeleri ve buradan Anadolu içlerine doğru gitmeye başlamaları üzerine, Adana Eyaleti'nde bulunan bölgelerin teftiş edilerek, iskân firarileri olanların geri gönderilmeleri, bu çerçevede olmak üzere de bu bölgedeki bütün geçit ve köprülerin sedd ve bend edilmesi hususunda Adana Beylerbeyi Muhammed görevlendirilmiştir³⁶.

Adana ve çevresinde bulunan Tarsus, Sis, Misis ve Payas bölgesi önemli geçiş bölgelerinden birisidir. Ayrıca bu bölgede bulunan dağlık kısımlar firar eden aşiretlerin gizlenmeleri ve zaman zaman buralardan aşağı inerek eşkıyalık yapmalarına müsait olmasının yanında bu dağlık bölgelerde yaşayan yerli aşiretler de bu kişileri içlerinde saklamışlardır. Bu nedenlerden dolayı bu bölgedeki yolların güvenliği bir türlü sağlanamamıştır.

Kafiler halinde bu bölgelerde dolaşan iskân firarileri canlarının istediği gibi davranmakta, adam öldürüp, mal gasbında bulunmaktaydılar.

³⁴ BOA, MD No:101, s.:11, h.:26; A.Refik; a.g.e., s.96-97, b.:148. Mart 1691.

³⁵ BOA, MD No:101, s.:81, h.:254. Haziran 1691.

³⁶ BOA, MD No:110, s.:643, h.:2960. Nisan 1699. Daha sonra da, aynı şekilde Adana Eyaleti'ndeki bütün geçit ve yolların tutularak, iskân firarilerinden kimsenin hiçbir şekilde başka yerlere gitmelerine izin verilmemesi hususunda Adana Beylerbeyi Mustafa'ya hitaben ferman AŞS No:105, s.:17, b.:27; ile Adana Kadısı, Mütessellimi, Kethüdayeri ve Yeniçeri Serdarı'na hitaben Rakka Beylerbeyi Mehmed Paşa buyuruldu göndermiştir. AŞS No:105, s.:63, b.:85. Aralık 1703

Bu çevrede bu şekilde eşkıyalık yapan bu aşiretlerin oralarda barındırılmamaları, köprü, geçit ve yollardan geçmelerine izin verilmeyip, tümünün ele geçirilerek Rakka Valisi Yusuf Paşa'ya teslim edilmesi hususunda Adana Beylerbeyi, Üzeyr Sancakbeyi Bilal, Sis, Misis ve Tarsus zabıtları, Kozanoğlu Derviş, Yusuf, Kara Mehmed ile diğer Kozanoğlu Aşireti ahalisi, Kerimoğlu Halil, Karsandioğlu, Oruçoğlu, Sarkındioğlu, Musa Bey, Kara Dünderli, İfraz-ı Zülkadiriyye, Akcakoyunlu ve bu çevrede bulunan bütün aşiretlerin ahalisi görevlendirilmiştir³⁷.

İskân firarilerinden Lek Ekradı, Avşar Türkmanı ve diğerlerinin bu bölgeye gelerek, Anadolu'nun diğer yerlerine geçmelerinin devam etmesi üzerine Adana ve çevresindeki derbentlerin sedd edilmesi, Adana'nın yerli aşiretlerinin bunlara yardım etmeyerek Kızıldağ, Gülek ve sair geçitlerin muhafaza edilmeleri istenmiştir. Bu hususa dikkat etmeyenlerin ise Rakka'ya sürgün edilecekleri özellikle belirtilmiştir³⁸.

Zamantı ve çevresine iskân edilen Recebli Avşarı'nın bu bölgede rahat durmaması üzerine Rakka'ya iskânı için verilen emr üzerine bu cemaat ahalilerinden bir kısım kaçarak Adana ve çevresine gelmişler, diğerleri ise başka bölgelere firar ederek eşkıyalığa devam etmişlerdir. Bunların kaçmalarının önünün alınması için, gidebilecekleri yerlerin yolları üzerindeki kişiler, bu yolların sedd ve bend edilmesi hususunda görevlendirilmişlerdir³⁹.

Recebli Avşarı'nın Rakka'ya iskânı bir süre sonra başarısız olmuş ve bu cemaatin eşkıyalığı gittikçe artmıştır. Bu aşiretin tenkili için, yaylaklarına gitmek üzere oldukları bir sırada, yolları üzerinde bulunan Cısr-i Ceyhun adlı köprü Rakka Valisi Ahmed Paşa komutasındaki askerler tarafından sedd

³⁷ *AŞS No:19*, s.:29-30, b.:40. Temmuz 1710. Aynı hususla ilgili Rakka Valisi Yusuf Paşa da buyuruldu göndermiştir. *AŞS No:19*, s.:30, b.:41. Mart 1711. İskân firarilerine yardım etmemeleri ve bunları yakalayıp gereken yerlere teslim etmeleri için uyarılmalarına rağmen Kozanoğulları iskân firarilerini içlerine alıp gizlemekten geri durmamışlardır. İskândan firar ederek Adana ve Niğde çevresinde eşkıyalık yapan Ekrad ve Türkman cemaatleri Kozan Dağı'na kaçarak Kozanoğulları'na sığınmışlardır. Yine bu sırada İfraz-ı Zülkadiriyye cemaatlerinden yaklaşık 140 kişi, Adana çevresinde bulunan Sürsat (?) Geçidi'ni geçerek Kozan Dağı ve Sis Dağı'nda gizlenmişlerdir. *BOA, MD No:119*, s.:343-344, h.:1382. Ocak 1713.

³⁸ *AŞS No:42*, s.:112, b.:245. Mart 1713. *BOA, MD No:122*, s.:125, h.:2. Eylül 1714. Bu hususla ilgili çok sayıda ferman ve buyuruldu vardır.

³⁹ Bu çerçevede Adana çevresinde sakin Yörükân cemaatlerinin önde gelenlerinden Kara Nebioğlu Hamza, Sarkındioğlu Mehmed, Karsandioğlu, Kerimoğlu Abdülkerim aşiretleri ahalisi ile birlikte görevlendirilmişlerdir. *BOA, MD No:138*, s.:42, h.:1; A.Refik; *a.g.e.*, s.186-7, b.:222 Haziran 1731.

edildiğinden dolayı bu aşiretin ahalisi itaat etmek zorunda kalmışlardı.⁴⁰ Ancak bir süre sonra bunlar tekrar eşkıyalık olaylarına başlamışlardır. Dölek Boğazı ve çevresinde eşkıyalıklarda bulunan Recebli Avşarı'ndan bazı kişiler, Develü ve Karahisar-ı Develü civarında kervanlara saldırmış ve bu kervanların mallarını yağmalamışlardır. Yakalanmaları için üzerlerine giden askerlerden kaçarak Dölek Boğazı'nı geçip Adana tarafına geçerek dağlara sığınmışlar, bir süre sonra ise geri dönüp tekrar eşkıyalığa başlamışlardır⁴¹. Bunun üzerine Andırın Voyvodası Bayezidoğlu, Kars-ı Zülkadiriyye ayanından Eminoğlu, Gök Velioğlu ve Kerimoğlu'nun Haçın Boğazı'nı, Kozanoğlu Ruşen ve Kozan ahalilerinin Kozan Boğazı'nı, Karsandioğlu ve aşireti ahalileri ile Gedin ahalilerinin Gedin Boğazı'nı sedd ve bend eylemeleri için bunlara hitaben ferman gönderilmiştir⁴².

Sonuç

1691 yılı başında alınan kararlarla belirlenen bölgelere yerleştirilmeye çalışılan aşiret guruplarının bazıları bu karara itaat etmeyip, iskân edildikleri yerlerden firar ederek gittikleri yerlerde eşkıyalık faaliyetlerine girişmişlerdir. Osmanlı Devleti idarecileri iskândan firar etmelere ve ortaya çıkan eşkıyalıklara karşı birçok tedbirler almaya çalışmışlarsa da bunda fazla başarılı olamamışlardır. Yerleştirildikleri yerlere intibak problemi çeken, bundan daha da önemlisi serbest hareket etmeye alışkın olan aşiret ahalileri, belirlenen bir yerde kalıcı olarak ikamet ettirilmeye çalışıldıkça, bu tür uygulamalar bunların tabiatlarına aykırı olduğundan dolayı iskân faaliyetleri fazla başarılı olamamıştır. İskân kararı ile oluşturulmak istenen düzen ve asayişsizliğin azaltılması düşüncesi, amaçlananın aksine, daha da karmaşıklaştığı gibi, asayiş durumu da bozulmuştur.

⁴⁰ BOA, MD No:147, s.:139, h.:2. Mayıs 1740. Cısr-i Ceyhun olarak adlandırılan köprü önemli bir geçit olduğu için, firar eden aşiretlerin bir kısım buradan geçmek isterlerken, önleri kesilmek suretiyle teslim alınmaktaydı. Mesela; Yaptıkları eşkıyalıklar nedeniyle Kılıçlı ve Doğanlı Ekradı ile Alcı Türkmanı Aşiretleri'nin Kıbrıs'a iskân edilmeleri ferman olunması üzerine bu aşiretler İfraz-ı Zülkadiriyye cemaatlerinden Tacirlü, Çakallu Dokuzu ve Dağ Ceridi içine girerek bunlar ile birleşmişler ve toplu bir şekilde kuzeye doğru gitmeğe başlamışlardır. Bu aşiretler toplu bir halde giderlerken Maraş'a 2 saat uzaklıktaki Cısr-i Ceyhun adlı köprüye geldikleri zaman, bu köprünün daha önce sedd edilmesi nedeniyle önleri kesilmiş ve kaçabilecekleri başka yerleri kalmayınca teslim olmak zorunda kalmışlardır. BOA, MD No:114-1, s.:666, h.:3. Kasım 1705

⁴¹ BOA, MD No:149, s.:47, h.:3. Ağustos 1742. Bu aşiret ahalisinden bazı kişiler ise daha önce buralardan geçerek İfraz-ı Zülkadiriyye içine girip saklanmışlardır. Bunların tekrar İfraz-ı Zülkadiriyye içine girip saklanmalarına imkan verilmemesi için İfraz-ı Zülkadiriyye Voyvodası ile cemaatleri Boybeyi ve ahalisi sert bir şekilde fermanla uyarılmıştır. BOA, MD No:149, s.:49, h.:1.

⁴² BOA, MD No:149, s.:49, h.:3.

BİBLİYOGRAFYA

I-ARŞİV KAYNAKLARI

1-Adana Şer'iyeye Sicilleri

<u>Sıra No</u>	<u>Defter No</u>
1-	9
2-	19
3-	30
4-	42
5-	104
6-	105

2-Mühimme Defterleri Tasnifi

<u>Sıra No</u>	<u>Defter No</u>	<u>Sıra No</u>	<u>Defter No</u>
1-	100	12-	130
2-	101	13-	133
3-	102	14-	134
4-	108	15-	136
5-	110	16-	138
6-	112	17-	139
7-	114-1	18-	140
8-	115	19-	147
9-	119	20-	148
10-	122	21-	149
11-	127	22-	264

3-Atık Şikayet Defterleri Tasnifi

<u>Sıra No</u>	<u>Defter No</u>
1-	58

4-Maliyeden Müdevver Defterleri Tasnifi (MAD)

<u>Sıra No</u>	<u>Defter No</u>
1-	8458

II-TETKİK ESERLER

Ahmet Refik; *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul, 1989.

ÇELİKDEMİR, Murat; *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskânı (1690-1840)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2001.

HALAÇOĞLU, Yusuf; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara, 1991.

ORHONLU, Cengiz; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul, 1987.

TATAR, Özcan; *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkıyalık Olayları ve Aşiret İskânı (1691-1750)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2005.

ERKEN ORTAÇAĞLARDA IRAKIN MEŞHUR ŞEHİRİ EL-HÎRE

Abdulhalik BAKIR*

ÖZET

Irak'ın İslam öncesi dönemdeki en meşhur şehirlerinden olan el-Hîre, mevki olarak bugün anılan ülkenin güneyinde bulunan Kûfe ve Necef şehirlerinin yakınında yer almaktaydı. Şehirde Lahmîler, başta olmak üzere çeşitli Arap kabileleri tarafından kurulan bir beylik sıfatıyla Menazire şehir devleti dış ilişkiler bakımından İran kökenli Sasanîler'e bağlıydılar. Ayrıca Bizans'a bağlı Gassânîler ve Mekke'de hüküm süren Kureyş kabilesiyle de siyasî ve ticarî ilişkileri vardı. Bu iki Arap beyliği bazen de Sasanî ve Bizans devletleri ile olan sıkı ilişkilerinden dolayı savaş halinde hayatîyetlerini sürdürüyorlardı. İşte Erken Ortaçağların bu karmaşık siyasî ortamı içerisinde el-Hîre şehri anılan dönemin uygarlığı çerçevesinde sadece siyasî, ekonomik, sosyal, kültürel ve hatta etnik ve dinî yönden önemli bir birikim ve etkinliğe sahne olmamış, aynı zamanda kendisinden sonra Hz. Ömer döneminde kurulan Irak'ın diğer şehirleri Kûfe, Basra ve Necef gibi şehirleri de bütün boyutlarıyla etkilemiştir.

Bilindiği gibi memleketimizde, Anadolu'muzun dışında yer alan, fakat hem coğrafi hem de uzun zaman idaremiz altında kalması hasebiyle tarihimiz açısından çok büyük önem arz eden Irak gibi bir ülkedeki şehirlerle ilgili çalışmalar çok az ve sınırlı boyuttadır. Aynı zamanda anılan şehirlerin özellikle erken Ortaçağ dönemleri ile ilgili araştırmalar hemen hemen yok gibidir. İşte biz bu bildirimizde, böyle bir boşluğu doldurmaya ve el-Hîre hakkında bilimsel bir sunum ve değerlendirmeyi ortaya koymaya çalışacağız. Bu noktadan hareketle de konumuzu şu başlıklar altında ele almayı uygun gördük; Giriş, el-Hîre'nin Adları, el-Hîre'nin Kuruluşu, Gelişimi ve Etnik Yapısı, el-Hîre'nin Coğrafi Özellikleri, Sonuç, Bibliyografya.

Anahtar Kelimeler: Irak, el-Hîre, en-Necef, Lahmîler, Sâsânîler, Bizans, Erken Ortaçağlar.

ABSTRACT

Al-Hire which was one of the famous cities of Iraq in the before Islamic period, was in the near Kufe and Necef cities which were in the South of the today country. Lahmits were related to the Sasanids who were Persian origin, about foreign relations as the named of Menazire city state that was constructed by the different Arabic tribes. As well they had political and commercial relations with Gassani related to Byzantine and Kureyş tribe ruled in Mekke. Sometimes both of these Arabic governmentals had close relations with Sasanid and Byzantine, so they could continue their vitalities in the war period. In the complicated political environment,

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü/Elazığ

al-Hire city, not only scened political, economic, social, culturel and even ethnic and religious activities but also effected cities like Kufe, Basra and Necef and the ather cities of Iraq that were established in the Hz. Ömer period.

As known in our country, studies about cities of Iraq which was in the out of Anatolia and had an importance for our history because of the geographical instruction and being under our management for a long time, are insufficient and limited. The searches about early Middle Age periods of the same cities are almost as nonexistent. So, we will study to fill such a blank and put forward a scientific evaluation and supply about al-Hire. We have seen fit to deal with our subject under these titles: Entry, The names of Al-Hire, The Establishment, development and Etnik Structure, The Geographical Construction of Al-Hire, Conclusion, Bibliography.

Keywords: Iraq, al-Hire, al-Nacaf, Lahmits, Sasanid, Byzantine, Early Middle Ages.

Giriş

Irak'ın İslam öncesi dönemdeki en meşhur şehirlerinden olan el-Hîre mevki olarak bugün anılan ülkenin güneyinde bulunan Kûfe¹ ve Necef² şehirlerinin yakınında yer almaktaydı³. Şehirde Lahmîler, başta olmak üzere çeşitli Arap kabileleri tarafından kurulan bir beylik sıfatıyla Menazire şehir

¹ Kufe şehri birçok araştırmacı tarafından incelenmiş ve bilim dünyasına tanıtılmıştır; bu çalışmalardan birkaçı şunlardır: el-Hasan b. Ahmed el-Berâkî, Tarihu'l-Kûfe, en-Necef, 1356; Massignon, L., "Explication du plan de Kufa", *Melanges Maspéro, Le Caire*, 1935-40, vol. 3.; Hişam Ca'ît, *el-Kûfe Neş'û'l-Mediniyeti'l-Arabîyyeti'l-İslâmîyye*, Beyrut, 1993; Kâzım el-Cenâbî, *Tahtitu'l-Kûfe ani'l-Masadiri't-Târihiyye ve'l-Eseriyye*, Bağdat, 1967, Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004.

² Burası Hîre kralları olan el-Menâzire'nin yazlığı ve dinlenme yerleri idi. Bu devletin yıkılması ve Müslümanların burayı fethetmesinden sonra, Kufe'de halifelik yapan Hz. Ali burada defnedildi, düzenli bir şehir olarak kurulması ise H. 170/M. 786 yılında Hârûnu'r-Reşîd tarafından gerçekleştirildi. Daha sonra Buveyhîler'den Adudu'd-Devle H. 371/M. 981 yılında bu şehri ziyaret etti ve Hz. Ali'nin mezarı etrafında muazzam bir bina yaptırarak buraya bol miktarda para harcadı. Böylece şehrin önemi arttı ve gelişmeye başladı, bu nedenle de her yerden tüccarlar ve satıcılar buraya geldiler. İlhanlılarla Celayirliler döneminde şehir daha da büyük bir gelişme göstererek ilim ve kültür merkezi haline geldi. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, *el-İrâk Kadîmen ve Hadîsen*, Beyrut, 1971, s. 130-131. Ayrıca bkz. Guy, Le Strange, *Büldânü'l-Hilâfeti's-Şarkîyye*, (Thk. Beşîr Fransis-Gorgis Avvâd), Beyrut, 1085, s. 103-1-5.

³ Yakut el-Hamevî, *Mucemu'l-Büldân*, (Thk. Ferîd Abdulaziz el-Cündî), Beyrut, (Trz.), c. II, s. 376; el-Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd, ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1998, s. 168; Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara, 1982, s. 65; Hüseyin Ali ed-Dakûkî, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Hîre Maddesi, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 122.

devleti, dış ilişkiler bakımından İran kökenli Sasanîler'e bağlıydı⁴. Ayrıca bu beyliğin, Bizans'a bağlı Gassâniler⁵ veya Gasâsine Arap beyliği ve Mekke'de hüküm süren Kureyş kabilesiyle de siyasî ve ticarî ilişkileri vardı⁶. Bu iki Arap beyliği (Menâzire ve Gasâsine), zaman zaman Sasanî ve Bizans devletleri ile olan sıkı ilişkilerinden dolayı, aynı kökenden olmalarına rağmen, birbirlerine karşı düşmanca bir tavır içindeydiler ve hatta bu olumsuz ilişkiyi birbirini yok etme pahasına sürdürülen korkunç savaşlara kadar götürmüşlerdi⁷. İşte Erken Ortaçağların bu karmaşık siyasî ortamı içerisinde el-Hîre şehri, anılan dönemin uygarlığı çerçevesinde sadece siyasî, ekonomik, sosyal, kültürel ve hatta etnik ve dinî yönden önemli bir birikim ve etkinliğe sahne olmamış, aynı zamanda kendisinden sonra Hz. Ömer döneminde kurulan Irak'ın diğer şehirleri Kûfe, Basra ve Necef gibi şehirleri de bütün boyutlarıyla etkilemiştir⁸.

Bilindiği gibi memleketimizde, Anadolu'muzun dışında yer alan, fakat hem coğrafi hem de uzun zaman idaremiz altında kalması hasebiyle tarihimiz açısından çok büyük önem arz eden Irak gibi bir ülkedeki şehirlerle ilgili çalışmalar (burada elbetteki Ortaçağı kastediyoruz) çok az ve sınırlı

⁴ Bkz. et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, İran, (Trz.), c. I, s. 501-503; el-Belhî, *Farsnâme*, (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altıngök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 71-74; Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara, 1997, s. 47; Sa'd Zağlul Abdulhamid, *Fi Târih'il-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut, (Trz.), s. 366; Muhammed Dayfallah el-Batâyine, "Arap Kökenli Hıristiyanlar ve İslam Fetihleri ile Olan İlişkileri", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 277.

⁵ Kahtâniler'in Kehlân koluna mensup olup, III. yüzyıl başlarında Yemen'den Suriye'ye göç eden Arap kökenli Gassân kabilesi tarafından 200-636 yılları arasında kurulan Hıristiyan Arap hanedanıdır. Hanedanlığın kurucusu ve ilk hükümdarı, Cefne b. Amr Müzeykîyâ b. Amr Mâüssemâ'dır. Bu beyliğin hükümdarları, Yemen Sebe uygarlığı ile Suriye ve Bizans uygarlığını kaynaştırarak mükemmel mimarî eserler meydana getirmişlerdir. Onların bu çabaları sonucunda saraylar, evler, zafer takları, su kemerleri, kiliseler, hamamlar ve tiyatrolar inşa edilmiştir. Kasru'l-Müşettâ ve Kasru'l-Ebyaz anılan eserlerin en belirgin örneklerini teşkil etmektedir. Bkz. Tefvik Berro, *Tarihu'l-Arab el-Kadîm*, Beyrut, 1996, s. 141; Ahmet Ağrakça, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Gassâniler Maddesi, İstanbul, 1996, c. XIII, s. 397-398.

⁶ Bkz. el-Belazurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, (Thk. Muhammed Hamidullah), Kahire, 1959, C.I, s. 100-102.

⁷ Bkz. Sa'd Zağlul Abdulhamid, *Fi Târih'il-Arab Kable'l-İslâm*, s. 219-221; Şakir Sabir ez-Zâbit, *Tarihu'l-Münâza'ât ve'l-Hurûb Beyne'l-Irak ve İran*, Bağdat, 1984, s. 109-162; Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 66-68; Tefvik Berro, *Tarihu'l-Arap el-Kadîm*, Beyrut, 1996, s. 130-132.

⁸ Hişam Ca'it, *el-Kûfe Neş'tü'l-Mediniyeti'l-Arabîyyeti'l-İslâmîyye*, s. 13-16; Mustafa Öz, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Necef Maddesi, İstanbul, 2006, c. XXXII, s. 486.

boyuttur⁹. Aynı zamanda anılan şehirlerin özellikle erken Ortaçağ dönemi ile ilgili araştırmalar hemen hemen yok gibidir. İşte biz bu bildirimizde, böyle bir boşluğu doldurmaya ve el-Hîre hakkında bilimsel bir sunum ve değerlendirmeyi ortaya koymaya çalışacağız. Bu noktadan hareketle de konumuzu şu başlıklar altında sınırlandırarak (el-Hîre'nin diğer yönlerini başka bir çalışmada incelemeyi tasarlamaktayız) ele almayı uygun gördük; Giriş, el-Hîre'nin adları, el-Hîre'nin Kuruluşu, Gelişimi ve Etnik Yapısı, el-Hîre'nin Coğrafi Özellikleri, Sonuç ve Bibliyografya.

I. el-Hîre'nin Adları

Klasik İslam kaynaklarında el-Hîre'nin adı ile ilgili çok farklı rivayetler yer almaktadır. el-Hîre'nin adının kökeni ile ilgili araştırma yapan yazarlar ise bir o kadar birbirinden farklı değerlendirmelerde bulunmuşlar ve konuyu daha da karmaşık bir duruma getirmişlerdir. İbnu'l-Fakîh, buranın el-Hîre şeklinde adlandırılmasının sebebini, Tubb'a'nın, ordularıyla birlikte el-Hîre yöresine geldiğinde, izcisinin yolunu kaybederek şaşırmasına dayandırmaktadır. Daha açık bir ifadeyle el-Hîre adının, Arapça "tahayyere" (yolu kaybetti) filinden türediğini iddia etmektedir¹⁰. Bu konuda el-Bekrî de, el-Hemedânî'ye dayanarak Tubba' Ebu Kerib'in ikinci gazvesinde el-Hîre mevkiine gelerek orada Mâlik b. Fehm b. Ganm b. Devs'i ağırlıklarının üzerine görevli tayin ettiğini ve bu esnada anılan kişinin (Tubba'),

⁹ Bu çalışmalardan birkaçını şöyle sıralayabiliriz: Ekrem Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara, 1994; Ülker Aytekin, *Hz. Osman Zamanında Küfe*, M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1995; M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Küfe*, Ankara, 2001; İbrahim Tellioglu, *Hicri Birinci Yüzyılda Musul*, F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Elazığ; Ali Havan, *XIII. Yüzyılda Musul*, F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2004. Oysa Batı'da anılan şehirlerle ilgili yapılan çalışmalar küçümsenemeyecek boyutlardadır. Bu çalışmaların bazılarını şöyle sıralamak mümkündür: Kister, M. J., "al-Hira. Some notes on its relations with Arabia" in *Arabica*, XV, Laiden, 1968, 1.; Lassner, J., *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages*, Detroit, 1970; Le Strange, G., *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, Oxford, 1924; Massignon, L., "Explication du plan de Basara", in *Westlöstidhe Abhandlungen Taschudi*, Wiesbaden, 1954, reproduit dans *Opera Minora*, III.; Rice, D. Talbot, "Hira", *Journal of the Royal Central Asian Society*, XIX, 1932, s. 143-169.; Rothstein, G., *Die Dynastie der Lakhmiden in al-Hira*, Berlin 1899; Henri Lammens, "el-Bâdiye ve'l-Hîre fi Ahdi Beni Ümeyye", *el-Meşrik*, XI, Beyrut, 1908, s. 765-773; Rice, D. Talbot, "The Oxford Excavations at Hira", *Al*, I/1 (1934) s. 51-73; A. J. Naji-Y. N. Ali, "The Sugs of Basrah Commercial Organization and Activity in a Medieval İslamic City", *JESHO*, XXIV/3 (1981), s. 298-309 (A. C. Naci ve Y. Ali, *Basra Çarşıları Bir Ortaçağ İslam Şehrinde Ticarî Örgütlenme ve Faaliyeti*, (Çev. Abdülhalik Bakır-Aliye Aslan), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 639-660; A. J. Nacjı, *Basrah Stady on its Political Social Economic Situation From 295-447/907-1055*, London 1970.

¹⁰ İbnu'l-Fakîh, *Mutasaru Kitâbu'l-Büldân*, Leiden, 1302, s. 181.

“tahayyeru hâzelmavdı” (bu yeri kendinize koru veya ordugâh yapınız” diye emir verdiğini, bu olaydan sonra da buranın el-Hîre olarak adlandırıldığını ileri sürmektedir¹¹.

Yakut el-Hamevî ise el-Hîre adının kökeni hakkında, İbnu'l-Fakîh ve el-Bekrî'nin vermiş olduğu bilgilere benzeyen ve onlardan farklı olan dört tane rivayet nakletmektedir. Yazar bu rivayetlerden birincisinde şöyle der: “Anılan şehrin el-Hîre olarak adlandırılmasının sebebi ise şöyledir: ‘Tubba’, Horasan’a doğru yönelince, ordusunun zayıf askerlerini yörede bıraktı ve onlara, “Hayyirû bihi” (orada ordugâh kurup ikamet ediniz) dedi”. Yazar ikinci rivayetinde de, ez-Zaccâc’a dayandırılan daha farklı bir bilgi vererek şunu nakleder: “Oraya (el-Hîre’ye) ilk inen kişi Mâlik b. Züheyr b. Amr b. Fehm b. Teymullah b. Esed b. Vebre b. Tağlib b. Hulvân b. İmran, b. el-Hâf b. Kuda’a’dır. Anılan kişi oraya inince, bu mekânı, koru yaptı ve kavmine ihta olarak verdi; bu nedenle de burası el-Hîre olara adlandırıldı”. Yazarın üçüncü rivayetinde şu bilgi verilir: “es-Sîre âlimlerinin haberlerinde ise şöyle denilir: Erdeşîr (Sâsânî hükümdarı), Nabat kralı el-Erdvân’ın üzerine yürüdü ve onlar bu nedenle anlaşmazlığa düştüler; bu esnada Nabat krallarından Bâbâ denilen bir kral onunla kavgaya tutuştu. Bu sebeple de onlardan her biri diğerine karşı savaşmak için yakınlarındaki Araplardan destek alamaya çalıştı. el-Erdvân, “Hîr”ler (korular) yaptı ve kendisine destek veren Arapları buraya yerleştirdi. Böylece anılan “Hîr” kelimesi, “el-Kâ” (etrafı tepelerle çevrilmiş ova) kelimesinden “el-Kî’a” şeklinde adlandırıldığı gibi, el-Hîre olarak adlandırıldı”. Yazarımızın nakletmiş olduğu dördüncü rivayet ise daha önce de konunun başında değindiğimiz İbnu'l-Fakîh ve el-Bekrî'nin rivayetlerinin tekrarından ibarettir¹².

Yakut el-Hamevî, el-Hîre'nin, “el-Hîretü'l-Beydâ” ve “el-Hîretü'r-Revhâ” gibi adlarla da anıldığını bildirmektedir. Ancak o, bu adların anılan şehrin beyazlıkla tanıtılmasının sebebi olarak, buranın binalarının güzelliği ile alakalı olduğunu ileri sürmektedir¹³. Hatta yazar bunun bir kanıtı olarak da Asım b. Amr’ın şu şiirini örnek verir:

“Atlılar ve yayalar halinde bineklerin sırtının ortasında, sabaha karşı el-Hîretü'r-Revhâ’ya ulaştık. Yörelerinde ise, köpeklerin azı dişleri gibi aydınlanmış kasırlar gördük.”¹⁴.

¹¹ el-Bekrî, *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâ'l-Bilâd ve'l-Mevâzi*, (Thk. Mustafa es-Sakka), Beyrut, 1983, c. II, s. 478-479. Ayrıca bkz. Mahmud Şükri el-Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Beyrut, (Trz.), c. II, s. 175.

¹² Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 377.

¹³ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 377.

¹⁴ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 377.

Aslında el-Câhız, Yakut el-Hamevî'den en az üç buçuk asır önce el-Hîre sehrini beyazlığı ile tanıtmış ve şöyle demiştir:

“Beyaz Hîre’yi de gördüm ki, Allah, onu beyaz kılmamıştır, orada Avn en-Nasrânî el-İbâdî’nin evinden başka bir evin zikredildiğini görmedim. Onunla (el-Hîre), Kûfe kasabası arasındaki toprağı da gördüm, oradaki yerin rengini de gördüm, o siyahımtrak, taşı bol ve dokunulması sert ve kaba idi.”¹⁵

el-Hîre adının kökeni hakkında bilgi verip değerlendirme yapan çağdaş tarihçi ve yazarlara gelince, onların ilki ve öncüsü Circi (Corci) Zeydan’dır. Yazar bu konuda şu bilgi ve görüşlere yer verir:

“Araplar, insan ve yer isimlerini Arapça köklere dayandırmada adetlerine dayanarak el-Hîre’nin adı konusunda da çok çeşitli yorumlar yapmışlardır. Hîret yani sapma kelimesinden dolayı o şekilde adlandırılmıştır; zira Tubba’ el-Hîre yöresine ulaşınca, -iddia ettiklerine göre- izcisi yolunu kaybetti ve hayrete düştü. Diğerleri ise Mâlik buraya inince, burayı “hîr” yani ahır veya bostan yaptı ve kavmine ikta olarak verdi, sonra da buranın adı el-Hîre şeklinde söylenmeye başlandı. Bir başkası ise el-Hîre adının, binalarının beyazlığından dolayı, “el-Huvâr” yani beyaz kelimesine dayanarak adlandırıldığını söylemektedir. Ancak gerçek şudur ki, onun adı, etrafında hendek bulunan kale veya sığınak anlamına gelen Süryanîce bir sözden ibarettir. Aslında bu kelime ile Arapça el-Hîr kelimesi, lafız ve anlam yakınlığını gördüğümüz gibi aynı kökenden gelmektedirler. Bu nedenle de Araplar burayı “Hîretü’n-Nu’man” ve “Hîretü’l-Münzir” yani o günlerde şehirleri inşa etme adeti üzere onun kalesi veya sığınağı şeklinde söylüyorlardı. Bir kral veya bir bey kendi ve yakınları için bir sığınak inşa ederdi, sonra insanlar da evlerini o binanın etrafına yaparlardı, zaman geçtikçe de bu mekan genişler ve bir şehir haline gelirdi. Basra, Kûfe, Fustat, Bağdat ve diğer İslam dönemi şehirleri de bu stilde inşa edilmişlerdir. Gassânîlerin Bâdiye sınırlarında, Havrân¹⁶’ın doğusunda yaptırdıkları sığınaklar ve kasırlar da bu türden binalardı. Bu binaların yapılmasının

¹⁵ Bkz. el-Câhız, “Yurtlar ve Ülkeler”, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 231.

¹⁶ Kible yönünde Dimaşk’a bağlı geniş bir bölge olup, çok sayıda köyleri, mezraları ve büyük evleri bulunmaktadır. Buranın en önemli kasabası Busrâ’dır. Hz. Ömer Alkame b. Ullâse’yi Havran’a vali tayin etmişti. Burası “Havrânu’l-Cünûd” olarak da adlandırılmaktaydı. Havrân, Dimaşk’tan önce barış yolu ile Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. İbrahim b. Eyyüb eş-Şâmi el-Havrânî buranın en önemli âlimlerinden olup el-Velîd b. Müslim, Mazzâ’ b. İsâ ve diğerlerinden rivayet nakletmiştir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Büldân*, c. II, s. 364-365.

amacı, Bâdiye yönünden krallığın sınırlarını korumaktı. Irak Hîre'sinin inşa amacı de buydu"¹⁷.

Sa'd Zağlûl Abdulhamid, "Fi Tarihi'l-Arab ve'l-İslâm" adlı eserinde, Corci Zeydan'ın görüşlerine yakın bir görüşü savunarak şunları yazmaktadır:

"el-Hîre'nin adlandırılmasının kökenine gelince, Arap rivayetleri, Kahtan'ın babasının (Hûd) el-Hîre'yi şehir haline getirdiğini söylerler. Ancak Tubba'nın Yemen'den hareket ederek el-Enbâr'a yönelip el-Hîre mevkiine yerleştiği ve burayı el-Hîre olarak adlandırdığı da söylenmektedir. Birinci görüş fena değildir, çünkü o, kelimenin kökeninin ordugâh veya kale anlamındaki Süryânîce kökenli "Hartâ" kelimesine dayandığını ileri süren dilcilerin görüşüyle örtüşmektedir. İşte bu nedenden ötürü de bu şehre Nasr ailesi krallarına nispet edilerek "Hîretü'n-Nu'man" ve "Hîretü'l-Münzir" denildi. Aynı şekilde Gassânîlerin de Bâdiye'de, herhangi bir tehlikeyle karşı karşıya kaldıklarında sığındıkları Harsâ'ları (Harsâ, ordugâh demektir) vardı."¹⁸.

Aynı yazar, Yakut el-Hamevî'nin konuyla ilgili vermiş olduğu bilgilere dayanarak el-Hîre'ye "el-Hîretü'r-Revhâ" ve "el-Hîretü'l-Beyzâ" adlarının verildiğini ve güzel binalarından dolayı da buranın beyazla tanıtıldığını, doğruya en yakın olanın ise bizzat bu olduğunu, zira beyaz binalarından ötürü İskenderiye şehri için de aynı şeyin söylendiğini hatta bu sonuncunun halkı, parlak mermerlerin beyazı gözlerini rahatsız etmesin diye onları (gözlerini) siyah kumaş parçasıyla kapattıklarını anlatmaktadır¹⁹.

Çağdaş araştırmacılardan Cemal Bâbân, "Min Zikâr ilâ el-Kâdisiyye" adlı eserde el-Hîre adının kökeni hakkında şu bilgilere yer verir:

"el-Hîre, Telmud'da, "Hîrtâdi Tîbe" yani Arapların ordugâhı veya Arapların Hîre'si. Aynı kaynakta bu şehrin adının Aramî kökenli "Hartâ" veya "Hirto" kelimesine dayandığı, anlamının ise çadır kent, ordugâh, kale, yerleşim merkezi ve dîrevân olduğu bildirilmektedir"²⁰.

Tevfik Berro, el-Hîre'nin eski bir şehir olduğunu, adının ise Süryânîce'de geçen ve ordugâh anlamına gelen "Harta" kelimesinden türediğini ileri sürmektedir²¹.

¹⁷ Cerci Zeydân, *el-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut, (Trz.), s. 265-266.

¹⁸ Sa'd Zağlûl Abdulhamid, *Fi Tarihi'l-Arab ve'l-İslâm*, Beyrut, (Trz.), s. 215.

¹⁹ Sa'd Zağlûl Abdulhamid, *Fi Tarihi'l-Arab ve'l-İslâm*, s. 393.

²⁰ Cemâl Bâbân, *Usûlu Esmâ'i'l-Müdiin ve'l-Mevâki' el-İrâkiyye*, Bağdat, 1989, c. I, s. 101.

²¹ Tevfik Berro, *Tarihu'l-Arab el-Kadîm*, s. 125.

Irak Türkmenleri tarihçilerinden Hüseyin Ali ed-Dakûkî ise, konuyla ilgili şunları kaydetmektedir:

“Hîre adının kökeni ve anlamı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüşse de, bunların çoğu halk etimolojisinden ibarettir; genellikle Ârâmice-Süryânice “hirtâ”(ordugâh) kelimesinden geldiği kabul edilmektedir. Arap tarihçilerinin Lahmî Kralı Nu'man'a nisbetle Hîretü'n-Nu'man ve Neysâbûr (Nişâpur)²² yakınlarındaki Hîre'den ayırmak için Hîretü'l-Kûfe adını verdikleri Hîre'den, Süryânî kaynaklarında “Arap şehri” olarak söz edilir. Hîreliler'e Hîrî veya Hârî denilmiştir.”²³.

Klasik İslam tarih ve coğrafyacılarının ve çağımız yazarlarının el-Hîre adının kökeni ve anılan şehrin diğer adları ile ilgili vermiş oldukları bilgiler incelendiğinde, şu önemli noktalar ortaya çıkmaktadır:

1. el-Hire'ye çeşitli dönemlerde belli özelliklerinden dolayı bazı sıfatlar verilmiştir; bunları şöyle sıralayabiliriz: el-Hîretü'l-Beydâ' (Beyaz Hîre), el-Hîretü'r-Revhâ' (Güzel Kokulu Hîre), Hîretü'n-Nu'man (en-Nu'man'ın Hîresi), Hîretü'l-Münzir (el-Münzir'in Hîresi), Hîretü'l-Kûfe (Kûfe'nin Hîre'si). Şehrin anılan bu isimleri hakkında tarihçiler arasında herhangi bir görüş ayrılığı olmadığı gibi, bunları reddeden de bulunmamaktadır.

2. el-Hîre'nin adının kökeni konusunda hem klasik İslam tarihçileri ve coğrafyacıları hem de çağımız tarihçileri arasında belirgin görüş ayrılığı bulunmaktadır. Hatta klasik tarihçi veya coğrafyacıardan birinin, elbette ki burada Yakut el-Hamevî'yi kastediyoruz, naklettiği rivayetler arasında önemli çelişkiler bulunmaktadır. Zira anılan coğrafyacı, duymuş olduğu rivayetleri toplayıp nakletmekle yetinmiş ve konuyla ilgili bilgileri herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmamıştır. Muhtemelen çağımız araştırmacılarının el-Hîre adının kökeni ile ilgili tarihsel rivayetlere şüphesiz

²² Yakut el-Hamevî bu şehri şöyle tanıtır: “Önemli faziletleri bulunan büyük bir şehir olup, Erdemlilerin madeni, ve âlimlerin kaynağı durumundadır. Dolastığım memleketler arasında onun gibisine rastlamadım... Neysâbûr halkının içtikleri suyun büyük bir kısmı yerin altından gelen su boruları ile sağlanır; bunun için yerin altında çukurlar hazırlanmıştır; bu nedenle su yerin altındadır ve fazla tatlı değildir. Burayı bol meyveli ve ürünlü gördüm; aynı zamanda burada dünyada bir benzerinin bulunmadığı ışık bulunmaktadır; onlardan bir tanesi bir menn (birbuçuk kilo) veya daha fazla gelmektedir... Müslümanlar burayı 31 yılında Abdullah b. Âmir b. Kureyz idaresinde, Osman b. Affân (R. A.) döneminde barış yoluyla fethetmişlerdir. Anılan emir ayrıca buraya bir camii yaptırmıştır... Burada sayılmayacak boyutta ilim imamları yetişmiştir. Onlardan birisi de, el-Hâfiz el-İmâm Ebu Ali b. Zeyd b. Davud b. Yezîd en-Neysâbûrî es-Sâîğ'dir...” Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. V, s. 382-383.

²³ Hüseyin Ali ed-Dakûkî, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Hîre Maddesi, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 122.

bakmaları da buradan kaynaklanmıştır. Ancak çağımız araştırmacıları da, seleflerinin el-Hîre'nin adı konusunda naklettikleri çelişkili bilgilere bir benzerini eklemişler ve ana kaynaklardaki bilgilerle örtüşmeyen ve birbirini tutmayan görüşler ileri sürmüşlerdir. Örneğin, Corci Zeydan el-Hîre adının, Süryânice "el-Hîr", Sa'd Zağlûl Abdulhamid Süryânice "Hartâ" veya "Harsâ", Cemal Bâbân İbrânice "Hîrtâdi Taybe ve Aramice "Hartâ" veya "Hirto", Tevfik Berro Süryânice "Harta" ve Hüseyin Ali ed-Dakûkî Arâmice-Süryânice "Hirta" kelimelerinden türediğini iddia etmektedir.

Çağımız araştırmacılarının el-Hîre kelimesinin kökeni ve anlamı ve hangi kelimedenden türediği konusunda yapmış oldukları yorumları incelediğimizde, bir defa kelimenin aslının hangi dilden kaynaklandığını tespit edemiyoruz. Zira bu konuda Süryânice, İbrânice ve Arâmice olmak üzere üç tane dil gösterilmektedir. Ayrıca şehrin adının dayandığı kelimelerin telaffuzları da birbirini tutmamaktadır. Aslında araştırmacıların şehrin adı ile ilgili ileri sürdükleri görüşler ve örnek olarak vermiş oldukları kelimeler genel görünümü itibarıyla Corci Zeydan'ın konu hakkındaki görüşünün birer devamı gibidir. Daha açık bir ifadeyle çağdaş araştırmacılar, ilk defa Corci Zeydan tarafından el-Hîre'nin adı ile ilgili ortaya atılan görüşü doğrulamaya çalışmışlar ve azıcık bir değişiklik ile okuyucuya aktarmışlardır. Bütün bu ve benzeri çelişki ve belirsizliklerden dolayı, el-Hîre adının kökenini ve anlamını daha farklı bir yerde aramak gerekliliğini doğurmaktadır. Aslında Arapların İslam öncesi dönemde yaygın olarak yaşadıkları geniş coğrafyadaki yer adları iyice incelendiğinde, el-Hîre'nin adına benzeyen ve aynı kökten türeyen birçok yerleşim merkezi adına rastlamak mümkündür. Onların birkaçını şöyle sıralayabiliriz: Hirinne (el-Yemâme'de bir köy), Harevrâ' (Kûfe'nin dışında bir köy), el-Hureyre (el-Ebvâ' ile Mekke arasında bir yer), Harrân (el-Cezîre bölgesinde meşhur bir şehir), Harlân (Dımaşk şehrinde bir yöre), Hurreyn (Amid yakınında bir kasaba)²⁴. Harre adıyla geçen yerleşim merkezlerini ise Yakut el-Hamevî şöyle sıralamaktadır: Harretü Evtâs, Harretü Tebûk, Harretü Tukde, Harretü Hakl, Harretü'l-Himâre, Harretü Râcil, Harretü Râhıs, el-Harretü'r-Reclâ', Harretü Rumâh, Harretü Süleym, Harretü Şerc, Harretü Şevrân, Harretü Zâric, Harretü Zarğad, Harretü İbâd, Harretü Üzre, Harretü 'As'as, Harretü Ğallâs, Harretü Kubâ', Harretü'l-Kavs, Harretü Lubn, Harretü Leflef, Harretü Leylâ, Harretü Ma'şer, Harretü Meytân, Harretü'n-Nâr, Harretü Vâkim²⁵, Harretü'l-Vebere, Harretü Benî Hilâl²⁶.

²⁴ Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 271, 273, 281, 282, 283, 288.

²⁵ Medine'nin Harre adlı yerlerinden biri olup, Amâlîka'dan Vâkim isminde bir kişiye nispet edilerek bu adı almıştır. Emevî hükümdarı Yezid b. Muaviye döneminde, çirkin

Arapça'da "harre, yahirru hirreten" suyun ve benzeri şeylerin ısıtılması, "hâir" (çoğulu Hirân'dır) yağmur sularının biriktirildiği havuz veya sarnıç, "hayr" belli bir bölge üzerinde sabitleşen yağmurlu bulut, "hiyer" mal ve akrabanın çokluğu, "hirre", susuzluk sonucunda hissedilen ısı, hararet, "harûr" güneşin ısı ve aynı zamanda geceleyin de gündüz gibi aşırı derecede rahatsız eden sıcak rüzgâr, "harrân" aşırı sıcaktan dolayı meydana gelen susuzluk, "harre" (çoğulu iharrîn ve hirâr'dır) ateşle yakılmış gibi büyük siyah taşları bulunan yer ve sert ve kaba taş (kaya) anlamına gelmektedir²⁷. Nitekim Yakut el-Hamevî'nin ve İbn Manzûr'un belirttiklerinden de, Medine dışında bulunan Harre mevkiinde büyük kayalar ve hatta çökmüş develer misali büyük siyah taşlar bulunduğunu öğreniyoruz²⁸. Yakut el-Hamevî'in ve el-Bekrî'nin bildirdiği ve Hüseyin Ali ed-Dakûkî'nin de naklettiği gibi, Hîreliler'e Hîrî veya Hârî olarak nispet edilmektedir²⁹

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız bütün söz, kavram ve cümleleri, el-Câhız'ın, el-Hîre hakkında belirtmiş olduğu, "...onunla (el-Hîre), Kûfe kasabası arasındaki toprağı da gördüm, oradaki yerin rengini de gördüm, o siyahımtrak, taşı bol ve dokunulması sert ve kaba idi. el-Hîre, kışın soğuk bir yerdir, yazın ise sam yelinin yakmasından korktukları için, evlerinin perdelerini toplarlar" şeklindeki sözleri ile karşılaştırdığımızda, el-Hîre adının büyük bir ihtimalle, Arapların içinde buldukları sıkıntı veren ve dayanılması zor olan coğrafi ve iklimsel özelliklerle ilişkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Aslında insanların hayatlarında duymuş oldukları sevinçlerini, üzüntülerini, kızgınlıklarını ve hoşnutsuzluklarını, üzerinde yaşamış oldukları ve her şeylerini paylaştıkları yerlere (dağ, bayır, köy, kasaba, şehir) simgesel adlar olarak yansıtılmaları kadar da doğal bir şey olamaz. Araplar da

davranışından dolayı müsrif olarak adlandırılan Yezid b. Müslim b. Ukbe el-Mürrî tarafından H. 63 yılında Medine halkına karşı yapılan Harre savaşı burada vuku bulmuştur. Savaş sonucunda azatlı kölelerden 3500, Ensar'dan 1400 (bu rakamın 1700 olduğu da rivayet edilmiştir) Kureys'ten 1300 kişi öldürülmüş, üç gün boyunca Medine şehri yağma, binin üzerinde hür kadına da tecavüz edilmiş, hatta bunlardan hamile kalan 800 kadın doğurmuş ve bu doğan çocuklara da Harre çocukları denilmeye başlanmıştır. Bu olay hakkında bir çok şiir yazılmıştır. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 287-288.

²⁶ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 283-288. Ayrıca bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. IV, s. 181.

²⁷ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. IV, s. 179, 223-225.

²⁸ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 283; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. IV, s. 180.

²⁹ Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 376-377; el-Bekrî, *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi*, c. II, s. 479; Hüseyin Ali ed-Dakûkî, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Hîre Maddesi, c. XVIII, s. 122. Ayrıca bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. IV, s. 225.

diğer kavimler gibi, birçok yerleşim merkezinin adını bu geleneğe uyararak koymuşlardır. Bu noktadan hareketle görüşümüze göre el-Hîre adı veya kelimesi, daha önce belirttiğimiz gibi, “hâir”, “hayr”, “hiyer” “hirre”, “harre”, “harûr”, “hirreten”, kelimelerinden birinin azıcık bir telaffuz değişimine uğraması sonucunda biçimlenmiş ve kullanılmaya başlanmıştır.

II. el-Hîre'nin Kuruluşu, Gelişimi ve Etnik Yapısı

el-Hîre'nin bir yerleşim merkezi olarak hangi tarihte ve kim veya kimler tarafından kurulduğuna dair net bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak klasik Ortaçağ kaynakları, buranın bazı Arap kökenli kabileler tarafından geçici veya daimî bir şekilde mesken haline getirildiği ve zamanla da bunun diğer Arap kabileleri tarafından desteklenerek şehir pozisyonuna sokulduğunu ifade etmektedirler. Bu konuda en detaylı bilgiyi et-Taberî sunmaktadır. Anılan tarihçiye göre, Allah Azze ve Celle, Yehudâ b. Ya'kub oğullarından Yuhannâ b. İhtiyar b. Zerbâbil b. Şelsîl'e vahiy indirerek Bahtunassar'a uğramasını ve evlerinin kilitleri ve kapıları olmayan Araplara askerî seferler düzenlemesini, memleketlerini askerlerle ele geçirmesini, savaşçıları öldürmesini ve mallarını yağma etmesini talep etti; ayrıca O'na karşı inkarcılıklarını ve O'ndan başkalarını kendilerine ilah ittihaz ettiklerini, peygamberlerini ve elçilerini yalanladıklarını da onlara bildirmesini istedi. Bunun üzerine Yuhannâ, Necran'dan hareket ederek Babil'deki Buhtunassar'a geldi ve kendisine vahyedilenleri -ki bu olay, Ma'ad b. Adnan zamanında meydana gelmişti- ona anlattı. Bu olaydan sonra Buhtunassar, memleketindeki Arap tüccarlar üzerine yürüdü; yakaladıklarını toplayarak onlara en-Necef ve kalesinde korular yaptırdı; sonra da onları buraya yerleştirdi ve üzerlerine bekçiler ve korumacılar tayin etti. Sonra da savaşmak niyetinde olduğunu insanlara duyurdu. Böylece bu haber diğer bölgelerdeki Araplar arasında yayılınca, onlardan bazıları barış ve güvence için yanına geldiler; Buhtunassar, onların durumunu Yuhannâ ile görüştü, o da şöyle dedi: “sana karşı çıkmadan önce memleketlerinden ayrılıp sana gelmeleri, içinde buldukları durumdan vazgeçmeleri anlamına gelmektedir. Bu davranışlarını kabul et ve onlara güzel muamelede bulun”. Bunun üzerine Babil kralı (Bahtunassar), onları, Sevâd (Irak'ın güneyi) topraklarındaki Fırat'ın kıyasına yerleştirdi; böylece onlar ordugâhlarını burada yaptılar ve buraya el-Enbâr³⁰ adını verdiler. Daha önceki korularda

³⁰ Bağdat'ın batısında, buradan on fersah uzaklıkta Fırat nehri üzerinde yer alan bir şehirdir. Burası Farslar tarafından Feyrûzsâbûr olarak adlandırılmaktaydı; ilk defa Sasanî hükümdarı Sâbûr b. Hüzmûz Zü'l-Ektâf tarafından onarım gördü. Daha sonra Abbâsî halifelerinin ilki olan Ebu'l-Abbas es-Seffâh bu şehirdeki binaları yeniledi, yeni kasırlar yaptı ve öldüğü güne kadar da burada ikamet etti. Anılan şehir hicretin 12'sinde Hz. Ebu Bekr

yaşayan Arapları da yerlerinde bıraktı; onlarda evlerini burada yapmaya başladılar ve bu yöreyi el-Hîre olarak adlandırdılar, zira burası inşa edilmiş korulardan ibaretti. Böylece Araplar, Buhtunassar dönemi boyunca burada yaşadılar. Anılan hükümdar ölünce, Enbâr halkına katıldılar ve korular uzun bir zaman harabe halinde kaldı, üstelik Araplardan ve Enbâr halkından hiç kimse buraya gelip yerleşmedi. Sonra Tenûh³¹ kabileleri el-Erdüvanîler'in (Nabatîler) yanına geldiler, el-Erdüvânîler, onları Buhtunassar'ın, el-Enbâr ile birlikte yaptırdığı el-Hîre'ye yerleştirdiler. Burada onlar Acemlere (Farslara) tâbi oldular; ancak Tubba' Ebu Kerib buraya gelince, buyruğuna itaat etmeyen askerlerini el-Hîre'de bıraktı ve böylece onlar da bu şehirdeki insanların arasına karıştılar. Ka'b b. Cü'ayl bu durumu şu şiirle dile getirir:

“Böylece Aden³² toprağından el-Hîre'ye inen Himyer³³ kabilesinden Tubba' bizimle savaştı”³⁴.

döneminde Halid b. el-Velîd tarafından fethedildi. Anlatılanlara göre bu kumandan yıllık 400.000 dirhem ve 1000 adet Katvâniyye abası karşılığında şehir halkı ile barış antlaşması imzalamıştır. Burası birçok âlim yetiştirmiştir, onlardan birisi de ed-Deybüli olarak bilinen Şafî fakîhi Kadı Ahmed b. Nasr b. el-Hüseyn el-Enbârî Ebu'l-Abbas el-Mavsîli'dir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldân*, c. I, s. 305-306.

³¹ Kahtan'a dayanan bir kabile olduğu bildirilmektedir. Diğer bir rivayete göre bu kabile Kudâ'a'ya dayanır. Bu kabilenin Nizâr, Ahlâf ve Fehmi adında üç kolu vardı; ikinci kola el-Ahlâf denilmesinin sebebi, onların Şam bölgesindeki bir yerde ikamet etmeye yemin etmeleridir. Bu kabile mensupları Melek b. Nuheyr nb. Amr b. Fehîm b. Temullâh b. Eses b. Vebere b. Tağlib b. Hulvân ile Mâlik b. Nasr'ın amcası Mâlik b. Fehm'in yanında kalmaya karar verdiler. İbn Sai'd'e göre bazı kimseler Tenuh ismini Bahreyn'de ikamet eden ez-Zacâ'ime ve Devs kabilelerine vermektedirler. el-Hamdanî ise Suriye'de bulunan el-Ma'arre şehrinin, Tenûh kabilesinin yoğun bir şekilde yaşadığı bir yerleşim merkezi olduğunu belirtmektedir. Bkz. el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Beyrut, 1984, s. 178.

³² Yemen'de Hint denizi sahilinde meşhur bir liman şehir olup, suyu ve merası bulunmamaktadır. Buranın halkı şehirden bir günlük uzaklıkta yer alan bir pınardan suyunu temin eder; buna rağmen içtikleri su kalitesizdir. Burası aynı zamanda Hindistan dan gelen gemilerin önemli bir limanı durumundadır ve her şeyden önce bir ticaret şehridir; Arapların en eski panayurları burada kurulurdu. Halkı Hârûn'un oğullarından oldukları söylenen el-Mürebûn ve el-Cemâcimiyyûn gruplarından oluşmaktadır. Adımın, Aden b. Sinân b. Neфіşân b. İbrahim'den geldiği ileri sürülmektedir. Ancak başka bir rivayete göre, Habeşistanlılar gemileriyle buraya çıkarma yapmışlar, dolayısıyla da çıktık anlamına gelen “Adevnâ” kelimesine dayanarak buraya Aden adını vermişlerdir. Aden ile Yemenin başşehri San'a arasında 64 fersahlık bir mesafe olduğu bildirilmektedir. Bkz. Yakut *el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldân*, c. IV, s. 100.

³³ Kahtan'a dayanan Sebe' oğullarına bağlı bir kabile olup, Kabilenin atası Himyer b. Sebe'in, Zeyd, Arîb, Mesrûh, Vâil, Umeyrkerib, Ersâ', Mürre, Dermâ adlarında sekiz erkek çocuğu vardı. Yemen'de hüküm süren et-Tebâbi'a kralları Himyer kabilesinden idiler. Bkz. el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, s. 222.

Sonunda el-Hîre'de, Mezhic³⁵, Himyer, Tayy³⁶, Kelb³⁷ ve Temîm³⁸ kabilelerinden insanlar yaşamaya başladı. Bu arada el-Enbâr ve el-Hîre'deki Tenûh kabilesinden birçok insan Fırat'ın Taff³⁹ bölgesine ve buranın batısında topraklara yerleştiler. Fakat onlar bedevîdiler ve gölgelik ve kıldan çadırlarda ikamet ediyorlardı ve çamurdan evlerde oturmuyorlardı; evleri ise el-Enbâr ile el-Hîre arasında idi; ayrıca onlar "Arabu'd-Dâhiye" (Banliyo Arapları) olarak adlandırılıyorlardı. Onlardan Beylikler döneminde hükümdarlık yapan ilk kişi ise Cezîmetü'l-Ebreş'in babası Mâlik b. Fehm'dir; bu şahsın evi Enbâr'dan sonraki yerlerde idi, sonra o ölünce yerine oğlu Cezîmetü'l-Ebreş b. Mâlik b. Fehm hükümdar oldu. Cezîme görüş bakımından Arap krallarının en iyisi, saldırganlıktan en uzağı, düşmanı yenmek açısından en şiddetlisi ve akıllılığı göstermede en iyisi idi. Ayrıca o Arap topraklarında iktidarın elinde toplandığı ilk hükümdardır, ordularla savaşlar yaptı. Ancak onda abraş hastalığı vardı; Araplar ona olan

³⁴ Bkz. et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, c. I, s. 397-398, 438-439. Ayrıca bkz. İbnu'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. I, s.271-271-340-342; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 377-379.

³⁵ Kehlân'a dayalı bir kabiledir; kabile kurucusunun tam adı ise şöyledir: Mezhic b. Yahâmir b. Mâlik b. Üded b. Zeyd b. Kehlân. Bkz. el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, s. 372.

³⁶ Kahtan'a dayanan Kehlân'a bağlı bir kabile olup, kurucusu Tayy b. Üded b. Zeyd b. Yeşcüb b. Arîb b. Zey b. Kehlân'dır. Kabile kurucusu Tayy'ın Katre ve el-Gavs adında iki erkek çocuğu vardı, eşinin adı ise Adiye b. el-Âmirî idi ve o Mehre kabilesindendi. Hz. Peygamber'in sahabisi Zeydü'l-Hayl b. Mühelhil bu kabile mensubu olup, Tayy heyeti ile Medine'ye gelmiş ve Müslüman olunca da Zeydü'l-Hayr adını almıştır. Kabile Yemen'de yaşıyordu, fakat daha sonra buradan göç ederek çeşitli bölgelere dağıldılar ve İslam fetihlerinde önemli görevler ifa ettiler; bu nedenle de onların torunları Irak, Suriye ve Mısır'da yaşamaya devam ettiler. Bkz. el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, s. 297-298.

³⁷ Kudâ'a kabilesine bağlı bir koldur. Bkz. el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, s. 365.

³⁸ Adnan'a dayanan Tâbiha'ya bağlı bir kabiledir. Kabilenin kurucusu Temîm b. Mürr b. Ed b. Tabiha'nın Zeydü Menât ve Amr b. el-Hâris adında iki erkek çocuğu dünyaya gelmiştir. Anılan kabile mensuplarının ikamet yeri Necid bölgesi idi; ancak daha sonra onlar Basra ve el-Yemâme'ye göç ettiler, onlardan bir kısmı da Kûfe'ye yerleşti. Ancak onlar burada da kalmayarak başka şehirlere gittiler. Bkz. el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, s. 177-178.

³⁹ Bâyiye yolu üzerinde Kûfe'nin dış yörelerinden biri olup, es-Sayd, el-Kutkutâne, er-Rüheyme ve Aynu Cemel adında akar sulara sahip pınarları bulunmaktadır. Aslında bu pınarlar Sasanî hükümdarı Sâbü'r'un kendi memleketi ile Araplar arasında kazdırdığı hendeğin arkasında yer alıyordu ve anılan hükümdar haraç almadan buraları çalıştırmaları için yerli halka bırakmıştı. Ancak Araplarla Farslar arasında meydana gelen Zikâr savaşından ve Hz. Peygamber döneminden sonra bu pınarların bir kısmı Arapların diğer bir kısmı da Farsların elinde kaldı. Müslümanlar el-Hîre'yi fethedince, Arapların elinde olanlar öşür vergisine bağlandı. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. IV, s. 40-41.

saygılarından dolayı bu hastalığa nispet etmiyorlardı, dolayısıyla da onu “Cezîmetü'l-Vezzâh” ve “Cezîmetü'l-Ebreş” olarak adlandırıyorlardı. İdaresindeki devletin sınırları el-Hîre, el-Enbâr, Bakke⁴⁰, Hît⁴¹, Aynü't-Temr⁴² ve el-Gumeyr⁴³, oradan da el-Kutkutâne⁴⁴ ve oradan ötede bulunan yerlere kadar uzanıyordu. Anılan şehirlerden kendisine vergiler geliyor ve elçilik heyetleri gönderiliyordu. Ancak o öldükten sonra iktidarı kız kardeşinin oğlu Amr b. Adiyy b. Nasr el-Lahmî'ye geçti. Bu hükümdar ise krallar arasında el-Hîre'yi ilk defa başşehir yapan kişidir. Anılan hükümdar aynı zamanda Nasr ailesinden ilk kraldır. İşte bu nedenle İbn Romans el-Kelbî şu dizeleri söylemektedir:

“el-Hîre'deki Amr ailesinden sonra iflah olmam mümkün değildir. Zira onlardan kimsenin kaldığını görmüyorum. Bir zamanlar Necid'den Irak topraklarına kadar ticaret kervanı çalıştıran herkes onların idi”⁴⁵.

Amr b. Adiyy yüz yirmi yaşında ölünce, Sasanî hükümdarı Erdeşîr b. Babek'in baskısı sonucunda Tenûh kabilesinin büyük bir kısmı Şam'a gitti

⁴⁰ Hît şehriden iki fersah uzaklıkta yer alan bir kale olup, el-Hîre kralı Cezîmetü'l-Ebreş burada dinlenmeye çekilirdi. Bkz. Yakut el-Hamevî, *el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldân*, c. I, s. 559.

⁴¹ Bağdat dolaylarında el-Enbâr şehrinin yukarısında Fırat nehri üzerinde yer alan ve bol hurma ağaçları ve geniş gelire sahip olan bir şehirdir. Hît b. el-Belendâ b. Mâlik b. Du'r b. Buveyb b. Ankâ b. Meyden b. İbrahim tarafından kurulduğu söylenen şehir, hicretin 16 yılında Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından gönderilen Amr b. Mâlik'in çetin gayretleri sonucunda fethedildi. Anlatılanlara göre Abduulah b. Mubarek'in mezarı buradadır. Bkz. Yakut el-Hamevî, *el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldân*, c. V, s. 483.

⁴² Kufe'nin batısında, Enbâr şehrine yakın bir yerde bulunan bir kasabadır. Yakınında Şefâsâ denilen bir yer vardır, her ikisind de bol miktarda taze ve kuru hurma üretilerek diğer bölgelere ihraç edilir. Müslümanlar burayı, H. 12 yılında Hz. Ebu Bekr döneminde Halid b. el-Velid'in komutasındaki bir orduyla fethettiler. Bkz. Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. IV, s. 199.

⁴³ Zâtü 'İrk ve el-Büstân arasında bir yerdir; buradan iki mil ötede Ebu Ruğâl'in mezarı bulunmaktadır. Arapça'da “el-Gumeyr” bol su anlamına gelmektedir; ancak buranın adı bu anlamın aksine az su alan yer manasına gelmektedir. Bkz. Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. IV, s. 241.

⁴⁴ Kufe yakınında çöl yönünde yer alan bir bölgedir. İslam öncesi dönemde el-Menâzire emirliği kralı en-Nu'man b. el-Münzir'in hapisanesinin burada olduğu bildirilmektedir. Bkz. Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. IV, s. 424-425.

⁴⁵ et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, c. I, s. 439. Ayrıca bkz. el-Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, Beyrut, 1992, c. I, s. 208-209; ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, (Thk. Ömer Faruk et-Tabb'a'), Beyrut, (Trz.), s. 53; el-Me'udî, *Murûcu'z-Zehab ve Ma'âdini'l-Cevher*, c. II, s. 94, 98-104; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. I, s. 342; el-Belhî, *Kitâbu'l-Bedi ve't-Târih*, Beyrut, 1997, c. I, s. 307-308; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 379; Mahmud Şukri el-Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, c. II, s. 175-183; Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 268-269; Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, Beyrut, 1975, s. 16; Tevfik Berro, *Tarihu'l-Arab el-Kadîm*, s. 125.

ve orada bulunan Kudâ'alılar'a katıldı. Bundan sonra Araplardan her kim bir olay çıkardığında, Irak köylerine çekiliyordu ve el-Hîre'ye iniyordu. Böylece buranın büyük kısmı melezeleşti. Aslında Hîreliler üç kısımdan meydana geliyordu: Şehir nüfusunun üçte biri Tenûh'tan oluşmaktaydı. Onlar daha çok gölgelik ve kıldan çadırların sahibiydiler ve el-Hîre ile el-Enbâr arasındaki Fırat'ın batısında ve buranın üst kısımlarında ikamet ediyorlardı. İkinci üçte biri ise el-İbâd'dan oluşuyordu ve onlar el-Hîre'ye yerleşip burada evler yapan insanlardan meydana geliyordu. el-İbâd topluluğu aynı zamanda çeşitli kabilelerden oluşan ve krallarına ibadet edenlerle orada ikamet edenlerden meydana geliyordu. Öbür üçte biri de el-Ahlaftan oluşuyordu; onlar da Hîrelilere katılıp buraya yerleşen bir topluluktu. Tenûh ve el-İbâd kesiminden olanlar Erdeşîr b. Babek'in buyruğu altına girmediler. Kısacası el-Hîre ilk defa Babil kralı Buhtunassar zamanında kuruldu, ancak burası onun ölümünden sonra terk edilerek harabeye döndü; el-Enbâr ise beş yüz elli yıl boyunca ayakta kaldı; ardından da Amr b. Adiy zamanında, burayı mesken yapması sonucunda el-Hîre inşa edildi. Böylece el-Hîre, Kûfe şehri yapılp Müslümanlar buraya indiği güne kadar aşağı yukarı beş yüz otuz kusur yıl boyunca canlılığını devam ettirdi⁴⁶.

Klasik İslam kaynaklarında el-Hîre'nin uzun tarihi boyunca değişik Arap kabilelerin uğrağı ve ikametgâhı durumuna geldiğini gösteren bilgiler de yer almaktadır. Örneğin bir habere göre, Ömer b. Âmir Yemen'deki Sebe' topraklarında el-Arim selinin meydana geleceğini hissedince, kavmini etrafına topladı ve durumlarına göre memleketleri onlar arasında taksim etti; bunun sonucunda da Lahm⁴⁷ kabilesi Irak'a yerleşti⁴⁸.

Bu arada el-Belazurî'nin konuyla ilgili açıklamalarına göre, Eyâd⁴⁹ kabilesinin tümü Irak'ı hedef seçerek yola çıktılar. Onların bir kısmı Aynu

⁴⁶ et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, c. I, s. 480-481; İbnu'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. I, s. 351; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 379. Ayrıca bkz. Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 267; Sa'd Zağlul Abdulhamid, *Fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, s. 215;

⁴⁷ Kehlân'a dayanan bir kabiledir. Aslında anılan Lahm, Kinde'nin amcası Cüzâm'ın kardeşidir. Bilindiği gibi, Lahmîlerin Irak'taki el-Hîre şehrinde devletleri vardı. Aynı zamanda onların neslinden Endülüs'deki İşbiliyye'de bir devletleri bulunmaktaydı; o da Abbâd oğulları devletidir. Onlardan ilk kral ise Kadı Muhammed b. İsmail b. Kureyş b. Abbâd'dır. el-Kudâ'î Hitatu Mısır adlı eserinde, onların (Abbâd oğulları) Mısır fethine katıldıklarını ve burada kendilerine katılan Cüzâm kabilesi mensuplarıyla birlikte evler yaptıklarını bildirmektedir. Bkz. el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, s. 367.

⁴⁸ Şeyhü'r-Rebve, *Nuhbetü'd-Dehr fi Acâibi'l-Berr ve'l-Bahr*, Beyrut, 1988, s. 38-39.

⁴⁹ Kahtan'a dayanan el-Ezd'e bağlı Mezikiyâ oğullarından bir koldur. Kabile kurucusunun tam adı Eyâd b. Sûd b. el-Hucr b. İmrân b. Mezikiyâ'dır. Aslında Eyâd kelimesi,

Ubâğ⁵⁰'a indi. Diğerleri ise Basra ile Kûfe arasındaki Sindâd⁵¹'a indiler ve orada buyruk olup çoğaldılar. Sindâd'da Kâbe'ye benzeterek bir ev yaptılar; sonra da buradan ayrılarak el-Hîre etrafını ele geçirdiler ve burada el-Havernak⁵² ve es-Sedîr⁵³'i inşa ettiler. "Aksâsu Mâlik⁵⁴" de onlarındır. Onun tam ismi Mâlik b. Kays b. Ebî Hind b. Ebî Necm b. Me'a b. Bürcân b. Devs b. ed-Dîl b. Ümeyye b. Huzâfe b. Zühr b. Eyâd'dır. Deyru'l-A'ver⁵⁵, Deyru's-Sevâ⁵⁶, Deyru Kurre⁵⁷ ve Deyru'l-Cemâcim⁵⁸ de onlara ait yerlerdir⁵⁹.

bir havuzu güçlendirmek ve onu yağmur suyundan alıkoymak için etrafına verilen toprak anlamına gelmektedir. Ebu Ubeyde'nin bildirdiğine göre, Şair Ebu Sühâd bu kabileye mensuptur. Bkz. el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, s. 95-96.

⁵⁰ Şam'a giden Fırat yolu üzerinde ve el-Enbâr şehrinin ötesinde yer alan bir vadidir. Anlatılanlara göre Eyâd b. Nizâr kabilesinin yurdu burada idi. Burası bu adını, buraya inen Amalika'dan bir kişinin ismine nispet edilerek almıştır. Bkz. Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. IV, s. 198.

⁵¹ Eyâd kabilesi mensuplarının, Lesâf, Şerc ve Nâdire'den sonra yerleştikleri topraklarıdır. Mevkii olarak Kûfe Necrânî'nin ötesindeki Kûfe Sevâdî'nin aşağı kısımlarında yer almaktadır. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 302.

⁵² el-Hîre'nin dışında bulunan bir köşk olup, burayı inşa eden kişi hakkında çelişkili rivayetler bulunmaktadır. el-Heysem b. Adıyy'e göre, bu köşkün yapılmasını en-Nu'mân b. İmri'i'l-Kays b. Amr b. Adıyy emir vermiş, böylece Sinimmâr adında Rum asıllı bir mimar tarafından bina almış yılda tamamlanmıştır. Ancak köşkün mimarı ödüllendirilmek yerine binanın üzerinden aşağıya atılmak suretiyle cezalandırılmış ve bu olay sonucunda da anılan mimar bir darb-ı mesele konu olmuştur. İbnu'l-Kelb'ye göre ise de anılan köşkün inşa edilmesini Sasanî kralı Behrâmgûr b. Yezdicerd emir vermiştir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 458-460.

⁵³ Yukarıda adı geçen el-Havernak köşkünün yakınında yer alan bir köşktür; burayı el-Hîre krallarından Büyük Nu'mân Sasanî hükümdarlarından birisi için yaptırmıştır. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. III, s. 227.

⁵⁴ Kûfe'de bir köy veya kasaba olup, burayı yapan Eyâd kabilesinden Mâlik b. Abdi Hind b. Nücem'e nispet edilmektedir. Ebu Myhammed Yahya b. Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Yahya b. el-Hüseyin b. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib el-Aksâsî ve bir grup Alevî buraya nispet edilmektedirler. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. I, s. 281.

⁵⁵ Kûfe'nin dışında bulunan bir manastır olup, Eyâd kabilesinden el-A'ver adında bir kişi tarafından inşa edilmiştir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 567.

⁵⁶ el-Hîre'nin dışında yer alan bu manastırda yemin törenleri düzenlendiğinden el-Adl (adalet) manastırı da adı da verilmekteydi. Aslında burası Eyâd kabilesinden bir kişiye nispet edildiği söylenmektedir. Benî Huzâfe'ye nispet edildiği de rivayet edilir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 587.

⁵⁷ el-Hîre'de el-Cemâcim manastırının karşısında yer alan bir manastır olup, el-Münzir b. Mâüssemâ' zamanında el-Hîre'nin kara kısmında Lahm kabilesinden aynı adı taşıyan bir kişi tarafından inşa edilmiştir. Burada el-Haccâc b. Yusuf es-Sakafî ile Emevîlere karşı isyan eden İbnu'l-Eş'as arasında kanlı bir savaş meydana gelmiştir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 596.

Yine el-Belazurî'ye göre, Eyâd, Kısra Anuşirvân b. Kubâz b. Feyruz'un hükümdarlığı döneminde es-Sevâd (Irak'ın güneyi) topraklarına saldırdılar. Bunun üzerine bu hükümdar, üzerlerine sayıca büyük ordular gönderdi; böylece oradan kaçarak uzaklaştılar ve bu esnada da takip edildiler, onlardan bazı kimseler boğuldular, kalanlar ise Tağlib oğullarına⁶⁰ sığındılar ve Hıristiyanlığı kabul ederek onlarla ikamet ettiler, fakat Tağlib oğulları onlara kötü muamelede bulundular. Bu nedenle onlardan bir grubu saklanarak el-Hîre'ye gittiler ve orada yaşamaya başladılar. Onlardan bir kısmı da güvende olacakları bazı bölgelere gittiler, sonra da tümü Şam'daki Gassân kabilesine katıldılar ve onlarla yaşamaya başladılar. İslam ortaya çıkınca, onlardan bir kısmı Bizans topraklarına geçti, diğer bir kısmı da Humus, Antakya, Menbic ve bu şehirlerin dolaylarına yerleşti. Hatta bazıları da Has'am⁶¹ ve Tenûh

⁵⁸ Kûfe'den yedi fersah uzaklıkta bulunan bir manastırdır. Adının nereden kaynaklandığı konusunda birçok rivayet nakledilmektedir. Abu Ubeyde'den gelen bir rivayete göre Arapça'da cümcüme (çoğulu cemâcim'dir, kafatası demektir) ağaçtan bardak demektir; dolayısıyla da buraya el-Cemâcim manastırı denilmiştir; zira burada ağaçtan bardaklar imal ediliyordu. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. II, s. 572. el-Belâzurî ise bu hususta şunları yazmaktadır: "Ona Deyru'l-Cemâcim denildi, çünkü Eyâd ile Behrâu'l-Kayn kabileleri arasında bir savaş vardı; bu savaşta Eyâd'dan bir grup insan öldürüldü. Savaş bitince, onlar ölülerini manastırın yanında gömdüler. Sonra her burayı kazdıklarında kafa tasları ortaya çıkıyordu; bundan dolayı da burayı Deyru'l-Cemâcim olarak adlandırdılar.. Denildiğine göre, Bilalu'r-Remmâh -bazıları da ona Bilalu'r-Rimâh derler, fakat er-Remmâh daha doğrudur- b. Muharriz el-Eyâdî Farslardan bir grup insanı öldürdü ve kafaları manastırın yanında dikti; böylece burası Deyru'l-Cemâcim olarak adlandırıldı. Bir başka rivayete göre de, onlar manastırı inşa etmek istediklerinde, binanın temeli kazıldı ve burada kafa tasları bulundu; bu nedenle de buraya Deyru'l-Cemâcim denildi. Ancak er-Remmâh ve Farsları öldürmesi konusu el-Kelbî tarafından daha da doğru kabul edilmektedir. el-Hîre'de, el-Hîre krallarının ordularında Eyâd kabilesinden askerler bulunuyordu. Bkz. el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, c. I, s. 26.

⁵⁹ el-Belazurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, c. I, s. 26.

⁶⁰ Adnan'a dayanan Vâil b. Rabi'den bir kabiledir. Kabilen'in kurucusu Tağlib'in Ganm, Eys ve İmrân adlarında üç erkek çocuğu dünyaya gelmiştir. Kabilenin ana vatanı el-Cezîre bölgesinin Sincâr ve Nusaybîn yakınlarında idi. Onların bu yurdu Diyâru Rabi'a olarak da adlandırılmaktaydı. Kabilenin Bizans'a yakın olması sebebiyle mensupları din olarak Hıristiyanlığı seçmişlerdir. Cahiliye şairlerinden olan ve bin beyitlik mu'allekât'ı (Kâbe'ye asılan Kasîse) bulunan Amr b. Kelsûm bu kabile mensuplarından idi. Bkz. el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, s. 176.

⁶¹ Kahtan'a dayanan Erâş kabilesine bağlı Enmâr'dan bir koldur. Has'am'ın Halef adında bir oğlu dünyaya gelmiştir, annesi ise Atike bint Rabi'a b. Nizâr'dır. Has'am kabilesinin kardeşleri Becîle ile birlikte yurtları, Yemen ve Hicâz bölgelerine ait Serâvât'tan Kubâle'ye kadar olan topraklardan oluşmaktaydı. Ancak İslam fetihlerinden sonra çeşitli ülkelere dağıldılar ve yurtlarında onlardan çok az kimse kaldı. Bkz. el-Kalkaşandî, s. 227. Ancak el-Bekrî, onların yurtlarından sürülüşü ile ilgili farklı bilgiler vermektedir. Yazar, Efsâ b. Nezîr b. Kasr oğullarından Süveyd b. Cüd'a, onları yurtlarından çıkararak Yemâne ve Hayfu'l-Hayl'e kovmaları olayını şöyle anlatır: "... Biz Has'amlıları topraklarından sürdük.

kabilelerine dahil oldu. Bu gün el-Hîre’de, onlardan olan ve Abdulhayâr oğulları, Huzâfe oğulları ve “Aksâsu Mâlik” adındaki binanın veya köyün sahibi Mâlik b. Kays oğulları olarak adlandırılan bazı topluluklar bulunmaktadır. el-Esved b. Ya’fur şöyle dedi:

“Evlerini bırakıp giden el-Havernak, es-Sedîr, Bârik⁶² ve Sindad’daki balkonları bulunan kasr (köşk-saray) sahibi olan Muharrık ailesinden ve Eyâd kabilesinden sonra ne ümit ederim. Şehirlerinin yerinde rüzgârlar esti; sanki onlar bir sonu bekliyorlardı.”⁶³

Bu arada Sa’lebe ve el-Ez kabilelerinin, yerlerini hastalıklı bulduklarını ve orada yaşamının zor olduğunu görüp sonunda dağıldıklarını; bunun üzerine onlardan bir kısmının Uman’a, diğer bir kısmın da es-Serât’a; Enbar ve Hîre’ye, üçüncü bir grubun Şam’a, dördüncüsünün ise Mekke’ye yerleştiğini yine el-Belazurî’den öğreniyoruz⁶⁴.

el-Hîre’nin kuruluşu konusunda, et-Taberî ve diğer tarihçiler tarafından sunulan ve Babil kralı Bahtunassar’ın Arap tüccarları ve civar bölgelerdeki Arap kökenli toplulukları bir araya toplayarak sonradan el-Hîre olarak adlandırılan yere yerleşmesi bilgisinden başka bir bilgiye sahip olmadığımız halde, bazı araştırmacıların, bu rivayetin efsanevî veya hayal ürünü olduğunu kabul etmeleri ve bu şehrin ilk defa 240 yılında Sasanîlerin verdiği kral unvanıyla burada bir devlet kuran Lahmîlerin (Hîre kralları Menâzire, Nasr Ailesi, Lahm Ailesi, Tenûh ailesi) III-VII. yüzyıllar arasında başşehri ve büyük bir ticaret merkezi olarak tarih sahnesine çıktığını ileri sürmeleri bilimsel bir tespit olmasa gerektir⁶⁵. Zira bu tespit, ancak el-Hîre’nin, düzenli ve teşkilatlı bir şehir devleti olarak ortaya çıktığını kanıtlamak için bir yere kadar kabul edilebilir. Oysa el-Hîre’nin kozmopolit dinsel, sosyal ve kültürel yapısı dikkate alındığında, buranın anılan tarihten çok önce bir yerleşim merkezi olarak faaliyet halinde olduğu görülecektir.

Ortaçağ İslam kaynaklarının, el-Hîre’nin Arap kabileler tarafından iskanı hakkında vermiş oldukları bilgiler iyice incelendiğinde, buraya önce kabile adları belli olmayan Arapların, daha sonra da sırasıyla Güney Arabistan veya Yemen kökenli Tenûh, Himyer, Mezhic, Tayy, Kelb, Temîm,

O toprakların sürgünleri köle oluncaya dek savaşılır, iki topluluktur onlar peşpeşe... Yemâme’de onlardan birisi, diğeri ise Hayfu’l-Hayl’de.” Bkz. Abdülhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 177, not, 310.

⁶² Anlatılan şiirden Kûfe dolayısıyla da el-Hîre dışında inşa edilmiş bir köşk olduğu anlaşılmaktadır.

⁶³ el-Belazurî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, c. I, s. 27-28.

⁶⁴ el-Belazurî, *Fütuhu’l-Büldan*, s. 21-22.

⁶⁵ Hüseyin Ali ed-Dakûkî, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Hîre Maddesi, c. XVIII, s. 122.

Lahm, Eyâd, Behrâu'l-Kayn, Sa'lebe, el-Ez, Abdulhayâr oğulları, Huzâfe oğulları ve Mâlik b. Kays oğulları gibi Arap kabilelerinin yerleştiğini öğreniyoruz. Hatta şehirde, Şam topraklarının kuzey bölgelerinde kurulan ve Bizans'a tabi bir beylik sıfatıyla yaşamını sürdüren ve zaman zaman da Lahmîlerle siyasî çekişmelere ve çetin savaflara girişen Gassânîler'e (diğer adıyla da Gasâsine) mensup insanlar da bulunmaktaydı⁶⁶. Ayrıca burada ne zamandan beri yaşadıkları belli olmayan, ancak kaynaklarda el-Hîre'nin yerli halkı olarak nitelenen ve Nestûri mezhebine mensup Hıristiyanlar olarak tanıtılan el-İbâd⁶⁷, Arap kökenli oldukları anlaşılan el-Ahlâf, İnan halkından Fars kökenliler⁶⁸, sayıları az da olsa Nabatîlar⁶⁹, Süryânîler⁷⁰ ve Yahudiler⁷¹ de yaşamaktaydı.

III. el-Hîre'nin Coğrafi Özellikleri

Ortaçağ tarihçileri ile coğrafyacıları el-Hîre'nin coğrafi özellikleri hakkında kısa ancak bazen birbiriyle örtüşen bazen de örtüşmeyen bilgiler nakletmişlerdir. Bu konuda en erken bilgi veren yazarın el-Câhız olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. el-Câhız, daha önce de el-Hîre'nin adları konusunda değindiğimiz gibi, bir sözünde, Beyaz Hîre'yi gördüğünü ve ancak orada Avn en-Nasranî el-İbâdî'nin evinden başka bir evin zikredildiği duymadığını, bu şehirle (el-Hîre), Kûfe kasabası arasındaki toprağı da, hatta oradaki yerin rengini de müşahede ettiğini, buranın toprağının siyahımsıtrak,

⁶⁶ Bkz. el-Câhız, el-Beyân ve't-tebyîn, c. II, s. 508; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve Sinâ'atü'l-Kitâbe*, (Thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebidî, Bağdat, 1981, s. 224. el-Hîre'de anılan Arap kabilelerinin dışında başka kabileler de yaşıyordu. el-Belazurî bir haberinde şöyle diyor: Hıyârü Beni'l-Ka'kâ', İslâm'dan önce tanınmış bir yerd. el-Hîre emiri el-Münzir b. Mâi's-Semâ' el-Lahmî, burada öğle uykusuna yatardı. Beni'l-Ka'kâ' b. Huleyd b. Zübeyr b. Cezîme b. Revfâha b. Rabi'a b. el-Hâris b. Kutay'a b. Abs b. Bağîd kabilesi buraya yerleştiler; bundan dolayı burası onlara nispet edildi. Bkz. el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 208.

⁶⁷ Bu sosyal ve dinsel topluluk hakkında geniş bilgi için bkz. Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 267; M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 172-173.

⁶⁸ Tefvik Berro, *Tarihu'l-Arab el-Kadîm*, s. 125; Hüseyin Ali ed-Dakûkî, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Hîre Maddesi, c. XVIII, s. 122.

⁶⁹ Tefvik Berro, *Tarihu'l-Arab el-Kadîm*, s. 125; M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 173. İslâm öncesi dönemde kurulmuş Arap kökenli uygar bir devletin mensuplarıdır. Bu devletin en meşhur şehri ise Filistin ile Sina yarım adası arasında bulunan Petra şehri idi. Bir zamanlar anılan devletin sınırları Sina yarım adasından Hicâz bölgesine kadar uzanıyordu. Nabatîler aynı zamanda doğu ile batı arasında yapılan kara ticaretinde söz sahibiydiler. Roma imparatorluğu ile müttefik halinde bulunan Nebatî devletin hükümdarı III. el-Hâris döneminde anılan imparatorluğun hakimi ile ortaklaşa sikke kestirilmiştir. Bkz. Corci Zeydan, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâmi*, Beyrut, (Trz.), c. I, s. 21.

⁷⁰ M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, s. 174.

⁷¹ Tefvik Berro, *Tarihu'l-Arab el-Kadîm*, s. 125.

taşının ise bol ve dokunulması sert ve kaba olduğunu ayrıca el-Hîre'nin, kışının soğuk, yazının ise sam yelinin yakmasından korktuklarından, evlerinin perdelerini topladıklarını bildirmektedir.⁷²

el-Câhız başka bir eserinde de, Müslümanların el-Hîre'yi fethi esnasında yaşlı bir adam (Bir rivayete göre bu kişi bu esnada 350, diğer bir rivayete göre ise 53 yaşında idi)⁷³ olan el-Ezd kabilesi mensubu Bukayle el-Hâris olan Abdulmesih b. Ömer b. Kays b. Hayan b. Bukayle ile Halid b. el-Velîd arasında geçen konuşmayı verdikten sonra şunları eklemektedir:

“O (Halid) şöyle dedi: Ne gördün? O da şöyle cevap verdi: Deniz gemilerinin bu sel suyunun kazdığı yerden bize doğru geldiğini, Hîre halkından bir kadının zembilini kafasında taşıdığını ve içinde hiçbir şey olmayan aç karından başka azık bulmadığını gördüm; bu ise Allah'ın kullar ve memleketler için yazdığı bir durumdur.”⁷⁴

el-Mes'dî ise aşağı yukarı 100 yıl sonra el-Câhız'ın olayla ilgili nakletmiş olduğu bilgileri az bir değişikliklerle anlatmış ve ona bir de yorum eklemiştir. el-Mes'udî'nin anlattığına göre, Halid b. el-Velîd yaşlı adama, “... Bugüne kadar ne gördün?” diye sormuş, oda “Bize şu Necef'e kadar Sind ve Hint malları taşıyan gemiler gördüm. Ayaklarının altında bulunan toprağı döven dalgalar gördüm. Bugün bizimle deniz arasında ne kadar mesafe olduğuna bir bak. Hîre kadınlarını başlarına geniş sepetlerini koyup, yanlarına sadece bir pide alarak, Fiam'⁷⁵ kadar birbirine ulanıp giden mamur köyler, birbirine bitişik evler, meyve yüklü ağaçlar, gürül gürül akan nehirler ve kaynaklar arasında yürüyüp gittiklerini gördüm. Bu güne gördüğüm gibi buralar harabe bir halde. Allah'ın ülkeler ve insanlara takdiri budur.” şeklinde cevap vermiştir.⁷⁶

el-Mes'udî konuyla ilgili yorumunda ise şöyle der:

“Bu olayı burada anlatmaktan maksadımız, asırlar geçtikçe denizlerin yer değiştirmesi, suların ve nehirlerin yön değiştirmesi konusunda söylediklerimizi teyit etmek ve belgelendirmektir. Demek ki, burada nehir

⁷² el-Câhız, “Yurtlar ve Ülkeler”, (Çev. Abdülhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, s. 231.

⁷³ Bkz. el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (Thk. Hasan es-Sendübi), Beyrut, 1993, c. II, s. 509.

⁷⁴ el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (Thk. Hasan es-Sendübi), c. II, s. 509;

⁷⁵ Kaynaklarda bu yer ismini bulamadık; ancak İbn Manzûr, bu kelimenin çuvala benzeyen heybe ve bir grup insan manalarına geldiğini belirtmektedir. Beklide anılan yerin adıda buradan gelmekteydi. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. XII, s. 447.

⁷⁶ el-Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul, 2004, s. 34-35.

artık denize dökülmez olunca, deniz karaya dönüşmüş ve böylece günümüzde Hîre ile deniz arasındaki mesafe günler çekmeye başlamıştır. Necef'i görüp de onu şöyle bir inceleyenler bu anlattıklarımızı daha iyi anlarlar.”⁷⁷.

Ortaçağ coğrafyacılarından el-Hemdânî de “Sıfatu Cezîrei'l-Arab” adlı eserinde el-Hîre'nin coğrafi özelliklerine yer vermiş ve şöyle demiştir:

“el-Hîre'nin yeri memleketlerin en güzeli idi, aynı zamanda burası, memleketlerin havası en ince, suyu en hafif, toprağı sağlığa en elverişli, göğü en saf, en açık olanıydı. Mezraların derinliğinin yükseğinde yer alıyordu, toprağın sertliğinden uzakta kurulmuştu ve tarlalarla, bahçelerle ve büyük ticarethanelerle bağlantılı idi; çünkü burası düzlüğün sırtında Çin ve Hindistan'dan gelen deniz gemilerinin limanı üzerindeydi. el-Hîre nehri ise Fırat'tan en-Necef'e kadar akmaktadır”⁷⁸.

İbnu'l-Fakîh de el-Hîre'nin coğrafi yapısıyla yakından ilgilenmiş ve burayı şöyle tanıtmıştır:

“Kûfe'de el-Hîretü'l-Beyzâ' bulunur, Kûfe şehri yapılmadan önce, krallar, havasının güzelliği ve diğer yörelerden daha iyi bir yer olması sebebiyle burada otururlardı. Araplardan burada ikamet eden ilk kişinin Cezîmetü'l-Ebreş olduğu söylenir. Aksine onların (Lahmîlerin) ilk krallarının el-Ezd kabilesinden Mâlik b. Fehm b. Ganm b. Devs olduğu da rivayet edilmektedir. İbn Uyeyne şöyle dedi: İbn Şübrüme'nin şunu söylediğini duydum:

“el-Hîre'de bir gün ve bir gece kalmak bir yıllık ilaçtan daha iyidir.”.

İbn Künnâse ise şöyle söylerdi:

“Bir bilerseniz ki onda asiller ve burdenin kenarı gibi ince geceler vardır.”⁷⁹.

XIII. yüzyıl coğrafyacılarından Yakut el-Hamevî el-Hîre'yi şu satırlarla tanıtır:

“el-Hîre; kesre, sonra sükûn ve râ harfleriyle yazılır. Kûfe'den üç mil uzaklıkta yer alan ve en-Necef denilen bir yerde kurulmuş olan bir şehirdir. İddia edilenlere göre, Fars Denizi bu şehirle bitişik durumdaydı.”⁸⁰.

⁷⁷ el-Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 34-35.

⁷⁸ el-Hemdânî, *Sıfatu Cezîrei'l-Arab*, (Thk. David Heinrich Müller, ed: Fuat Sezgin), Frankfurt, 1993, s. 211; el-Bekrî, *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi'*, c. II, s. 479; Mahmud Şükrî el-Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb fi Ma'rîfeti Ahvâli'l-Arab*, c. II, s. 175.

⁷⁹ İbnu'l-Fakîh, *Mutasaru Kitâbu'l-Büldân*, s. 181.

Yine XIII. yüzyıl coğrafyacılarından el-Kazvinî'nin el-Hîre'nin coğrafi yapısı ile ilgili sözleri ise şöyledir:

“Burası, Kûfe topraklarına yakın deniz sahilinde eski bir şehir idi. Orada eski zamanlarda bir deniz vardı. Şimdi ise ne denizin ne de şehrin bir izi bulunmaktadır. Burası ancak Dicle nehri ile toprak altında kalmış kalıntılardan ibaret bir yerdir.”⁸¹

Ünlü araştırmacı ve yazarlardan Corci Zeydan ise el-Hîre'nin anılan yönünü şöyle dile getirir:

“el-Hîre şehri, Kûfe'nin bulunduğu yerden üç mil uzaklıkta, Fırat'ın batı kıyısında ve en-Necef” denilen bir mevkide yer alıyordu. Burası aynı zamanda Bâdiye'nin sınırında ve anılan en-Necef mevkii ile Irak arasındaki bir yerde bulunuyordu. Şimdi ise burası Hz. Ali mezarının güneydoğusunda bulunmaktadır. el-Hîre şehri, temiz çöl havasına yakınlığından dolayı, sağlıklı havası ile şöhret kazanmıştır. Bu nedenle de şöyle denilmiştir: “el-Hîre'de bir gün bir gece kalmak bir yıllık ilaçtan daha iyidir”⁸².

Ortaçağ coğrafyacılarının, el-Hîre'nin coğrafi özellikleri hakkında vermiş oldukları bilgilerin çelişkili ve bir o kadar da karmaşık olduğu açıkça görülmektedir. Her şeyden önce şehrin mevkii konusunda bir belirsizlik göze çarpıyor bunun bir sonucu olarak da karşımıza iki farklı şehir manzarası çıkmaktadır. Bunlardan birisi deniz üzerinde bir liman şehir olan el-Hîre, diğeri ise çöl ikliminin hakim olduğu el-Hîre. Ancak el-Câhız, el-Mes'udî, el-Hemdanî ve el-Kazvinî'nin, nakletmiş oldukları Abdulmesih b. Ömer b. Kays b. Hayan b. Bukayle'nin sözlerine ve el-Mes'udî'nin olayla ilgili yorumuna bakıldığında, bir insanın 53 yıllık kısa ömrü esnasında böyle bir iklim değişikliğinin, yani bir denizin yerinin değişmesi veya bir nehrin bir süre sonra denize dökülmemesi, sonucunda, denizin karaya dönüşmesinin gerçekleşmesi fazlaca mantıklı görülmemektedir. Zira böyle bir olayın gerçekleşmesi için yüzyıllar veya binlerce yıl geçmesi gerekmektedir. Bu durumda coğrafyacılar tarafından aktarılan rivayetin (ya ravi ya da yazarlar tarafından) ya eksik ya da yanlış nakledilmiş olacağı akla gelmektedir. Nitekim Yakut el-Hamevî de bu haberin bir iddia olduğunu açıklamaktadır. Yalnız medeniyetin beşikleri olan şehirlerin, çeşitli savaflara veya tabii afetlere (sel, deprem vs. gibi) maruz kalması sonucunda büyük yıkımlara uğraması ve hatta kullanılamaz bir duruma gelmesi, bunun neticesinde de, yerlerinin değiştirilmesi de olasıdır. Örneğin Basra ve Amid (Eski

⁸⁰ Yakut el-Hamevî, *Mucemu'l-Büldân*, c. II, s. 376.

⁸¹ el-Kazvinî, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, s. 186.

⁸² Corci Zeydân, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 266.

Diyarbakır) gibi şehirler böyle bir yer değişikliğine maruz kalmışlardır⁸³. Bilindiği gibi, İslam öncesi dönemde, özellikle de Lahmî (Menâzire) kralları zamanında el-Hîre, bazen yarı bağımlı oldukları Sasanî devletiyle bazen de rekabet halinde oldukları Bizans imparatorluğuna yarı bağımlı Gassâniler (Gasâsine) krallığıyla siyasî sürtüşmeler sahne olmuştur⁸⁴. Nitekim bu şehir, VI. yüzyılda Gassânilerle yapılan savaşlar sonucunda iki defa yıkıma uğramıştır⁸⁵. Böyle bir yıkımın arkasından el-Hîre'nin yerinin değiştirildiği de uzak bir ihtimal olmasa gerektir.

Coğrafyacıların sözlerinden, el-Hîre'nin, daha ziyade çöl ikliminin hakim olduğu el-Hîre'nin havasının ve toprağının insan sağlığına gayet elverişli, gecelerinin bir burdenin kenarı kadar ince ve latif ve hatta burada bir gün ve bir gece kalmanın bir yıllık ilaca eş değer olduğunu, ancak bunun yanında kışının çok soğuk, yazının ise çok sıcak geçtiğini de öğreniyoruz. Bütün bu özellikler ise çöl iklimine özgü tabiatın görüntüleridir.

Sonuç

Erken Ortaçağ'ın ve Irak'ın önemli şehirlerinden olan el-Hîre'nin daracık bir çalışma çerçevesinde, adlarını ve bu adların kökenini, kuruluşunu, gelişimini, etnik özelliklerini ve coğrafi yapısını ele almaya ve değerlendirmeye çalıştık. Elbette ki biz bu konuyu yazarken ve değerlendirirken, ana kaynakların, sonra da batıda ve doğuda şehirle ilgili yapılan çalışmaların sunmuş olduğu bilgileri esas aldık. Ancak birçok Orta Doğu şehirlerinde olduğu gibi, el-Hîre'nin de kapalı veya net olmayan birçok yönün bulunduğunu burada söylemek durumundayız; bir defa şehrin tam olarak kim tarafından ve hangi tarihte kurulduğu konusunda açık bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte şehrin gelişimi bazında görsel yapısı veya fizikî özellikleri hakkında fazla detaya rastlanmıyor. Ayrıca buranın etnik özelliği ve karakteri ile ilgili verilen bilgiler çok karmaşık ve kopukluk arz etmektedir; örneğin, devamlı hareket halinde olan Arap kabilelerinin dışında şehrin demografik yapısını meydana getiren diğer etnik gruplar veya sosyal kitleler hakkında çok az bilgi verilmektedir. Şehrin

⁸³ Bkz. Abdulhalik Bakır, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Basra Maddesi, İstanbul, 1992, c. V, s. 109; Abdulhalik Bakır, *Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi, I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 842.

⁸⁴ Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 272; Sa'd Zağlul Abdulhamid, *Fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, s. 220-221; Tefkik Berro, *Tarihu'l-Arab el-Kadîm*, s. 130-132, 137.

⁸⁵ Bkz. Sa'd Zağlul Abdulhamid, *Fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, s. 221, 223-225; Tefkik Berro, *Tarihu'l-Arab el-Kadîm*, s. 132; Hüseyin Ali ed-Dakûki, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Hîre Maddesi, c. XVIII, s. 123.

coğrafi özellikleri ile ilgili verilen bilgilere gelince, bunlarda az da olsa bir netlik gözlenmektedir. Aslında bütün bu olumsuzlukların kaynağı, muhtemelen el-Hîre'nin diğer Eski ve Antik şehirler kadar, arkeolojik kalıntılar ve de buluntular yönünden fazlaca şanslı olmaması ve şehirle ilgili bilgilerin klasik bir yöntem olan dilden dile nakletmek suretiyle rivayetler yoluyla toplanmasıdır. Burada elbette ki, İslam öncesi dönemde, konu ile ilgili yazılmış birinci elden bir kaynağın bulunmaması ve o devirde yaşamış ve gördüklerini yazmış herhangi bir seyyahın veya coğrafyacının kaleminden bir eserin zamanımıza intikal etmemesi de bu olumsuz tablonun ortaya çıkmasına sebep teşkil etmektedir. Yine de bütün bu olumsuzluklara rağmen, dönemin şairlerinin, el-Hîre'in bütün alanları ile ilgili yazmış oldukları şiirler, o dönemde söylenen darb-ı meseller bir nebze de olsa birçok olayın aydınlanmasına katkı sağlamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

Abdulhamid, Sa'd Zağlul, *Fi Târih 'il-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut, (Trz.).

Ağırakça, Ahmet, T. D. V. *İslâm Ansiklopedisi*, Gassâniler Maddesi, İstanbul, 1996, c. XIII, s. 397-398.

el-Âlûsî, Mahmud Şükri, *Bülûğu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Beyrut, (Trz.).

Aytekin, Ülker, Hz. Osman Zamanında Küfe, M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1995.

Bâbân, Cemal, *Usûlu Esmâ'i'l-Müdüin ve'l-Mevâki' el-İrâkiyye*, Bağdat, 1989, c. I, s. 101.

Bakır, Abdulhalik T. D. V. *İslâm Ansiklopedisi*, Basra Maddesi, İstanbul, 1992, c. V, s. 109.

Bakır, Abdulhalik, Hz. Ali ve Dönemi, Ankara, 2004.

Bakır, Abdulhalik, Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi, 1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler, Diyarbakır, 2004, s. 842.

Bakır, Abdulhalik, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008.

el-Batâiyine, Muhammed Dayfallah "Arap Kökenli Hıristiyanlar ve İslam Fetihleri ile Olan İlişkileri", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 277.

- el-Bekrî, *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi*, (Thk. Mustafa es-Sakka), Beyrut, 1983..
- el-Belazurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, (Thk. Muhammed hamidullah), Kahire, 1959.
- el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çec. Mustafa Fayda), Ankara, 1987
- el-Belhî, *Farsnâme*, (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altıngök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 71-74.
- el-Berâkî, Hasan b. Ahmed, *Tarihu'l-Kûfe*, en-Necef, 1356;
- Berro, Tavfik, *Târihu'l-Arap el-Kadîm*, Beyrut, 1996.
- Ca'ît, Hişam, *el-Kûfe Neş'tü'l-Mediniyeti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1993
- el-Câhız, "Yurtlar ve Ülkeler", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 231.
- el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (Thk. Hasan es-Sendûbî), Beyrut, 1993, c. II, s. 509.
- el-Cenâbî, Kâzım, *Tahtitu'l-Kûfe ani'l-Masaduri't-Târihiyye ve'l-Eseriyye*, Bağdat, 1967.
- Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara, 1982.
- ed-Dakûkî, Hüseyin Ali, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Hîre Maddesi, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 122.
- Günaltay, Şemseddin, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara, 1997.
- el-Hamevî, Yakut *Mucemu'l-Büldân*, (Thk. Ferîd Abdulaziz el-Cündî), Beyrut, (Trz.).
- el-Hasenî, Seyyid Abdurrezzak *el-İrâk Kadimen ve Hadisen*, Beyrut, 1971.
- Havan, Ali, *XIII. Yüzyılda Musul*, F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Elazığ, 2004.
- el-Hemdânî, *Sıfatu Cezîrei'l-Arab*, (Thk. David Heinrich Müler, ed: Fuat Sezgin), Frankfurt, 1993.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. IV, s. 179, 223-225.
- İbnu'l-Fakîh, *Mutasaru Kitâbu'l-Büldân*, Leiden, 1302.
- el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Beyrut, 1984.
- el-Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd, ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1998.
- Kister, M. J., "al-Hira. Some notes on its relations with Arabia" in *Arabica*, XV, Laiden, 1968, 1.

Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve Sınâ'atu'l-Kitâbe*, (Thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebidî), Bağdat, 1981.

Lammens, Henri, "el-Bâdiye ve'l-Hîre fi Ahdi Beni Ümeyye", *el-Meşrik*, XI, Beyrut, 1908, s. 765-773.

Lassner, J., *The Topography of Baghdad in the early Middle Ages*, Detroit, 1970.

Massignon, L., "Explication du plan de Basara", in *Westlöstidhe Abhandlungen Taschudi*, Wiesbaden, 1954, reporduit dans *Opera Minora*, III.;

Massignon, L., "Explication du plan de Kufa", *Melanges Maspera, Le Caire*, 1935-40, vol. 3.

el-Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul, 2004.

Nacî, A. J., *Basrah Study on its Political Social Economic Situation From 295-447/907-1055*, London 1970.

Nacî, J.-Ali, Y. N., "The Sugs of Basrah Commercial Organization and Activity in a Medieval İslamic City", *JESHO*, XXIV/3 (1981), s. 298-309 (A. C. Naci ve Y. Ali, *Basra Çarşıları Bir Ortaçağ İslam Şehrinde Ticarî Örgütlenme ve Faaliyeti*, (Çev. Abdülhalik Bakır-Aliye Aslan), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 639-660.).

Öz, Mustafa, T. D. V. *İslâm Ansiklopedisi*, Necef Maddesi, İstanbul, 2006, c. XXXII, s. 486.

Pamukçu, Ekrem, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara, 1994.

Rice, D. Talbot, "Hira", *Journal of the Royal Central Asian Society*, XIX, 1932, s. 143-169.;

Rice, D. Talbot, "The Oxford Excavations at Hira", *AI*, I/1 (1934) s. 51-73.

Rothstein, G., *Die Dynastie der Lakhmiden in al-Hira*, Berlin 1899.

Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara, 2001.

Strange, G. Le, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, Oxford, 1924.

Strange, Guy. Le., *Büldânu'l-Hilâfeti 'ş-Şarkıyye*, (Thk. Beşîr Fransis-Gorgis Avvâd), Beyrut, 1985

et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, İran, (Trz.).

Tellioglu, İbrahim, *Hicrî Birinci Yüzyılda Musul*, F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Elazığ, 1996.

ez-Zâbit, Şakir Sabır *Tarihu'l-Münâza'ât ve'l-Hurûb Beyne'l-Irak ve İran*, Bağdat, 1984.

Zeydân, Cırci (Corci), *el-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut, (Trz.).

Zeydân, Cırci, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâmi*, Beyrut, (Trz.).

FATİMİLERİN HİCAZ POLİTİKASI

Politics of Fatimids on Hejaz

Aydın ÇELİK*

ÖZET

Bu makalede, Fatimiler devleti ile Abbasiler devleti arasındaki hilafet mücadelesi çerçevesinde Hicaz'a hakim olmanın önemini çalışmak istedik. Bu bölgenin kutsal sıfatlara sahip olan Mekke ve Medine şehirleri, dinî kimlikleri sayesinde Arap ve İslam siyasi tarihinde önemli bir saygınlığa sahipti. Bu yüzden Fatimiler Mısır'ı merkez edinmeden önce, kutsal Mekke ve Medine şehirlerini korumak suretiyle, nüfuzlarını İslamiyetin anavatanına kadar uzatmak istediler.

Fatimiler Hicaz üzerindeki hakimiyetlerini sürdürmek için ekonomik destekle birlikte, bazen diplomasiye ve kuvvete de başvurdular. Ancak el-Mustansır döneminden itibaren baş gösteren ekonomik buhranlarla birlikte Fatimilerin Hicaz bölgesindeki nüfuzları zayıflamaya başladı. Zira, Hicaz'ı elde tutmanın en önemli yollarından biri buraya sağlanan ekonomik destek idi.

Fatimilerin Hicaz'a yönelik politikalarının farkında olan Abbasiler de Hicaz'daki nüfuzlarını devam ettirebilmek için benzer yöntemlere başvurdu. Neticede, tarafların bu mücadelesinden yararlanmaya çalışan Hicaz emirleri her iki tarafla olan ilişkilerini siyasi ve ekonomik güçlerine göre ayarladılar.

Anahtar Kelimeler: Hicaz, Fatimiler, Mısır, Mekke, Medine.

ABSTRACT

In this article, we study the importance of control of Hejaz within the struggle of Caliphate between Fatimid and Abbasid. Because of their religious identity, in Hejaz region, the holy cities Mecca and Medina were very important and significant two cities in the Arab and Islamic historical and political landscape. Thus, before the Fatimids made Egypt their centre, they tried even to extend their control into the homelands of Islam, securing control over the holy cities of Mecca and Medina.

In order for Fatimids to maintain their dominance over Hejaz, in addition to economic support, they were sometimes using physical force or diplomacy. However, with the economic crisis which influenced the Hijaz region during the period of Mustansir, the Fatimid has begun to weaken. Because providing the economic support was one of the most important way of holding the Hejaz.

Abbasids were aware of the plans and policies of Fatimids toward Hejaz. In order to continue their influence in the Hijaz, they were using the similar methods

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü/ELAZIĞ

which Fatimids were using. Finally, The Emirates of Hicaz are trying to take advantage of this struggle and they set relationship with both parties according to their political and economic benefits.

Key Words: Hejaz, Fatimids, Egypt, Mecca, Medina.

Giriş

Ortaçağda Hicaz bölgesinin ulaştığı sınırlar konusunda İslam coğrafyacıları arasında farklı değerlendirmeler yapılmakla birlikte¹ genel olarak Hicaz denildiğinde daha çok Mekke Medine ve Taif şehirleri ile bir kısım toprakları Kızıldeniz sahiline paralel uzanan bölge kastedilmektedir. Hicaz ismi dinî kimliği ile bütünleştirildiğinde ise daha çok “Haremeyn” adıyla bilinen Mekke ve Medine şehirleri anlaşılmaktadır. Bizim de konu edindiğimiz bu çalışmanın esasını, ağırlıklı olarak Mekke ve Medine’yi içerisine alan ve Haremeyn olarak da isimlendirilen bölgenin, Fatımîlerle olan münasebetleri ve Fatımîlerin buraya yönelik takip ettiği politikalar, teşkil etmektedir.

Bilindiği üzere Fatımîler devleti 296/909 yılında Kuzey Afrika’da kuruldu ve yaklaşık altmış yıl sonra da Mısır’ı ele geçirdi (358/969). Hz. Fatıma’nın soyundan geldiklerini, bu nedenle de İslam dünyasındaki hilafet makamının gerçek varisleri olduklarına, Abbasîlerin ise hilafet makamını gasp ettiklerine inanan Fatımîler, özellikle Mısır ve Suriye topraklarına sahip olduktan sonra Abbasîlerin İslam dünyasındaki en büyük siyâsî rakipleri oldular. Bu tarihten itibaren Bilâdu’ş-Şam (Suriye) yanında Hicaz ile olan alakaları bu rekabetin önemli bir parçasını oluşturacaktı.

Devletler ve coğrafyalar arasındaki münasebetlerin, her ne şekilde olursa olsun, maziden gelen temel bazı dayanakları mevcuttur. Bu bakımdan Mısır ile Hicaz bölgesinin Fatımîler öncesindeki ilişkilerine kısaca göz atmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Mısır’ın Hicaz’la olan münasebetleri tarihin en eski dönemlerine kadar uzanmaktadır. Bunun böyle olmasının en önemli etkilerinden biri coğrafi yakınlık ve bu yakınlığın doğurduğu çeşitli alanlardaki münasebetlerdir. Mısır karadan Arap Yarımadası’na kuzeydoğudaki Sina Yarımadası vasıtasıyla komşu iken, güneydoğudaki Ayzâb ve Kus limanları ile de karşı

¹ Bkz., İbn Havkal, *Suretu'l-'Arz*, (ed: M.J. De Goeje), Leiden, 1938, s. 19, 21; el-İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden, 1938, s. 14-15; el-Kazvîni, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1998, s. 84; Zekeriya Kurşun, “Hicaz Maddesi”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.17, İstanbul, 1998, s. 432-433.

kıyısında bulunan el-Câr, Cidde ve Yenbu'², limanlarıyla denizden Hicaz bölgesine komşudur. Dolayısıyla bu coğrafi yakınlık, genelde Arap Yarımadası özelde de Hicaz bölgesi arasındaki ilişkilere yansımaktadır.

Başta Mekke şehri olmak üzere Hicaz bölgesinin genel anlamda engebeli ve çorak topraklara sahip olması, daima akan akarsulara sahip olmaması, eski dönemlerden beri, bölgede ciddi bir tarımın yapılmasına imkân tanımadı. Bundan dolayı, başta Mekkeliler olmak üzere, buradaki sakinlerin geçim kaynağında ticaretle uğraşı ön plana çıktı. Dolayısıyla Hicaz bölgesi başta Yemen ve Suriye olmak üzere Mısır ve diğer ülkelerle ticari faaliyetlerde önemli mesafe kat etti. Mısır'ın Arap Yarımadası'yla olan ticarî münasebetleri Eski Mısır İmparatorluk dönemine (m.ö. 2778-2065) kadar uzandığı belirtilmektedir³.

Her iki bölgenin Eski çağlardaki ilişkilerine bakıldığında iktisadî ilişkiler yanında bir diğer etmenin de dini ilişkiler olduğu görülmektedir. Nitekim bu dönemlere yakın bir zamanda, Hicaz'ın dinî karakterinde ve soy teşekkülünde önemli bir yeri olan Hz. İbrahim'in, Mısırlı eşi Hacer ile birlikte Mısır'dan buraya geldiği bilinen bir husustur.

Öte yandan her iki coğrafya arasında beşeri yakınlığın da mevcudiyeti söz konusudur. Arap Yarımadası'nda yaşayan insanların Milattan önce bu bölgede meydana gelen kuraklık ve gıda yetersizliğinden dolayı, birkaç kez ciddi göçlere maruz kaldıkları ve bu göçlerden⁴ dolayı Mısır'ın doğu bölgelerinin kültürel yapısının birbirine benzediği Herodot⁵ ve Strabon⁶ tarafından dile getirilmektedir.

Mısır, sahip olduğu bereketli Nil nehri sayesinde, bu günkü Orta Doğu'nun sınırlarını oldukça aşan geniş bir coğrafyanın tahıl ambarı ve aynı zamanda endüstri merkezi konumundaydı. Bu yüzden Hicazlı tacirlerin alış-

² el-Câr: Kızıldeniz sahilinde bir liman şehirdir. Medine şehrine bir günlük mesafededir. Buraya Habeşistan, Mısır, Aden, Çin ve sair Hind memleketlerden gemiler yanaşır. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. 2, Beyrut, 1995, s. 92-93.

Cidde (Cudde): Yemen (Kızıldeniz) denizi sahilinde bir liman beldesidir. Mekke'nin limanı olan bu belde Mekke'ye üç gece veya bir tam günlük mesafededir. *Aynı eser*, C. 2, s. 114.

Yenbu': Burası Medine'den Kızıldeniz sahil gitmek isteyenler için bir liman olup, Medine'ye yedi merhale uzaklığındadır. *Aynı eser*, C. 5, s. 449-450.

³ Afetinan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara, 1992, s. 64-77.

⁴ Hitti, *İslam Tarihi*, (Çev, s. Tuğ), İstanbul, 1989, C.1, s. 26-27; W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Çev, F. Köprülü), Ankara, (Tarihsiz) s. 20.

⁵ George Ravlinson, *Herodot Tarihi* (Çev, Ö. Rıza Doğrul), İstanbul, 1941, s. 143.

⁶ Barthold, s. 20; Becker "Kıptiler Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, c. VI, s. 719.

veriş yaptığı önemli yerlerden biriydi⁷. Ancak ticarî münasebetlerde yol alan tarafın Hicazlılar olduğu söylenebilir.

Hicaz'ın Mısır'la olan ticari münasebetleri Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesinden kısa bir müddet öncesine kadar devam etti⁸. Mısır Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Hicaz'dan Mısır'a tüccar olarak gidenler bu kez askerî ve siyasî kimlikleri ile gittiler. Hicaz'ın iki önemli şehri olan Mekke ve Medine İslamiyetin yayılmasıyla birlikte daha önce hiç ulaşamadıkları farklı bir statüye kavuştular. Biri hilafet merkezi oldu, diğeri ise her yıl hac için gelen inananların buluştuğu kutsal bir şehir. Mısır'ın gıda ürünleri ve endüstri malları yine Hicaz'a gelmeye devam etti. Fakat bu kez farklı bir sıfatla yani haraç ve vergi olarak⁹, Mısır'ın Müslüman olanları ise Mekke ve Medine'ye farz olan hac ibadeti için gelmeye başladılar.

Hicaz'ın gıda yetersizliği çektiği zamanlarda, Mısır ülkesi buranın zahiresini ve gıdasını temin etmeye devam etti. Nitekim fetihten kısa bir müddet sonra Hicaz'da meydana gelen meşhur kıtlık yılında "Ramade Yılı" (m. 640)¹⁰ Mısır hububatı Hicaz'ın imdadına yetişti.

Emevîlerin iktidarı ile Medine'nin hilafet merkezi olmaktan çıkması, Hicaz'ın iktisadi vaziyetini olumsuz etkiledi. Zira Medine'ye gelen vergi ve diğ er mallar Şam'a gönderilmeye başlandı. Emevîlerle uzlaşmayan

⁷ Hitti, C. 1, s. 58,60; M. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, İstanbul, 1993, C.1, s. 325; Corci Zeydan, *İslam Uygurlukları Tarihi* (Çev, N. Gök), C.1, s. 38.

⁸ Mısır'ı fetheden Amr b. el-Âs Müslüman olmadan önce Arabistan'ın buhurunu Taif'in deri ve sahtiyânlarını satmak için buraya gittiği rivayet edilmektedir. Benzeri bilgiler Muğire b. Şu'be' için de zikredilmektedir. Bkz. İbn Abdilhakem, *Futuhu Mısır ve Ahbaruha*, Kahire, 1920, s. 53 vd.; Hitti, C.1, s. 243, Hamidullah, C. 1, s. 313; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ fi Sınâ'ati'l-İnşâ* (Neşr. M. H. Şemseddin) - Beyrut, 1987, C.3, s. 357.

Mısır'la olan ticaretin Mekkeliler için önemi Hudeybiyye (6/628) barış antlaşmasındaki "...Kureyş'ten her kim Mısır veya Şam'a doğru yol aldığında Medine'den geçerse canı ve malı emniyette olacaktı..." maddesinde kendisini göstermektedir. Bkz., Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye li'l-'Ahdî'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Raşıde*, Beyrut, 1985, s. 77; C. Zeydan, C. 1, s. 86-87.

⁹ Belâzurî'nin verdiği bilgilere göre Mısırlılarla yapılan antlaşmada; Mısırlılar her yıl (İslama göre durumu cizye vermeye elverişli olanlar) iki dinar vergi ile birlikte üç irdebb buğday, iki kıst zeytinyağı, iki kıst bal ve iki kıst sirke, yünden bir cübbe, pelerin veya sarık, şalvar ve bir çift ayakkabı veya yünden cübbe yerine Kıpti kaftanı... vereceklerdi. Bkz., el-Belâzurî, *Futuhu'l-Bıldan* (Çev, M. Fayda), Ankara, 2002, s. 306-308; İbn Abdilhakem, s. 69.

¹⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi Târih* (çev, B. Eryarsoy), İstanbul, 1985, c. 2, s. 507; İbn Abdilhakem, s. 162-165.

Hicazlılar aynı şekilde Abbasîlerle de uzlaşma içerisinde olmadılar. Hilafetin bu topraklardan uzaklaşmasını pek hazmedemeyen Hicazlılar bundan dolayı siyasi iktidarlara problem çıkarttıkları vakidir. Abbasîlerin yıkılmasında katkı sağlayan Hicazlılar, Abbasîler döneminde de baskıya maruz kaldılar. Çünkü onlar hilafetin yeniden evlâd-ı resule geçmesini desteklediler. Nitekim bu tepkilerini zaman zaman çıkardıkları isyanlarla gösterdiler. Ancak her halükârda Fatımîler Afrika'da devlet kuruncaya kadar Abbasîler buraya nüfuz etmek bakımından ciddi bir sıkıntı yaşamaksızın Mekke ve Medine'de hutbeyi kendi adlarına okuttular.

Kuzey Afrika'da halifeliğini ilan eden Ubeydullah el-Mehdî ve ondan sonra gelen halifeler, Abbasî iktidarını bertaraf etmek amacıyla takip ettikleri doğu politikasında, öncelikleri arasında Mısır ve Suriye'yi ele geçirmek, ve Hicaz bölgesini kendi nüfuz altına almak vardı. İlk Fatımî halifesi Ubeydullah'ın bu konuda teşebbüsleri söz konusudur. Bu maksatla Mekkelilere mektup yazarak onları kendisine itaat etmeye ve bu olduğu takdirde onlara güzel davranılacağına dair söz verdi. Ancak Mekkeliler o zamanlar onun bu teklifini olumsuz yanıtladılar. Zira Fatımîler henüz güçlü bir devlet değildi ve onlardan uzakta idiler¹¹.

Nihayetinde Fatımîler dördüncü halife el-Muizz zamanında Mısır'ı ve Şam'ın büyük bir kısmını ele geçirdiler. Fatımîler Mısır'ı istila edince en eski dönemlerden beri siyasi ve coğrafi temasa sahip olan iki ülke arasındaki irtibattan ve dini konumundan dolayı Hicaz'ı kendi egemenliği altına almak fikrini yürürlüğe koymak bakımından daha elverişli bir konuma geldiler. Böylece siyasi olarak İslam âleminde güç kazanmak ve Abbasîleri, hilafetin temsilcisi olması yönünden zayıflatmak amacıyla, dikkatlerini bu kutsal topraklara yönelttiler. Abbasîler Mekke ve Medine'yi idaresi altında bulundurmanın, hilafete sahip olmanın bir hakkı olarak Müslümanların güvenini kazanmak açısından ne kadar önem arz ettiğinin pek de bilincinde değillerdi. Buna mukabil Fatımîler bu iki şehrin idaresini ele geçirmeye tamah ettiklerinde ikisi arasında, yeni bir nazariye ortaya çıktı. Bu nazariye şuydu; gerçek Emîru'l-mü'minîn Hameyn üzerinde nüfuz kurabildi. Dolayısıyla Mekke ve Medine hutbelerinde ismi okunan kimselerin İslam aleminin gerçek idarecileri olacaktır, düşüncesinde olmaları, onları Mekke

¹¹ M. Süheyl Takûş *Târihu'l-Fatımiyyîn fi Şimâli İfrikiyye ve Mısır ve Bilâdi's-Şam*, s. 109-110.

ve Medine eşrafına yakınlaştırmaktaydı. Bu teori, Osmanlı sultanlarının hilafeti için de gerekçe olarak kullanılmaktaydı¹².

Mukaddes şehirlere hakim olma noktasındaki bu sürtüşmeden faydalanan üçüncü taraf ise Hz Ali'nin soyundan gelen Hicazlı alevilerdi. Bunlardan Hasan Oğulları eşrafı Medine'de müstakil, Hüseyin Oğulları eşrafı ise Mekke'de müstakil idi¹³.

el-Muizz henüz Kuzey Afrika'dan Mısır'a gelmeden önce 348/958 yılında Mekke ve Medine'de iktidarda olan Hasan b. Ali b. Ebî Talib Oğulları ile Ca'fer b. Ebi Talib Oğulları arasında çatışma çıktı ve birbirlerinden adam öldürdüler. Taraflar arasındaki bu problem el-Muizz'in Hicaz'a yönelik hedefini gerçekleştirme imkânı tanıdı. el-Muizz bu kesimleri barıştırmak üzere buraya gizlice mal ve elçiler gönderdi. Onun elçileri tarafları Mescid-i Haram'da bir barış antlaşmasına ikna ettiler. Yapılan görüşmelerde Halifenin elçisi Hasan Oğulları'ndan öldürülenlerin diyetini karşıladı. Bu teşebbüs Hicaz eşrafının Fatımilerin sempatisini kazanmasına vesile oldu. el-Muizz'in komutanı Cevher es-Sıkillî Mısır'ın fethini tamamlayınca, Hasan b. Ca'fer harekete geçti ve Mekke'yi istila etmek suretiyle hutbeyi el-Muizz adına okuttu. el-Muizz Kuzey Kuzey Afrika'dan kendisine, harem ve buraya bağlı yerleşim birimlerine atandığına dair resmi belge gönderdi¹⁴.

Anlaşıldığı kadarıyla Hicazlılar Fatımilerin artan gücünü kendileri için daha iyi bir seçenek olarak gördüler. Karmatî tehlikesini bertaraf etmekte güçsüz kalan Abbasilere mukabil Fatımilere dayanmayı tercih ettiler. Özellikle de Fatımiler, insan ve maddî kaynaklar yönünden zengin olan, Mısır'ı istila ettikten sonra¹⁵.

el-Muizz Mekke ve Medine'de hutbenin kendi adına okunduğunu öğrendiğinde, bir memnuniyet ifadesi olarak, Mısır valisi Cevher es-Sıkillî'ye, Hicaz'a mal ve eşya göndermesini emretti. Makrizî'nin

¹² Muhamed Cemaluddin Surûr, *Siyâsetu'l-Fatımıyyîn el-Hariciyye*, s. 23, M. Süheyl Takûş, s. 231; Hasan Ahmed Mahmud-Münâ Hasan Ahmed Mahmud, *Mısru'l-İslamiyye*, Beyrut, Kahire, 1990, s. 229.

¹³ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti* (Çev, Salih Şaban), İstanbul, 2000, s. 13; Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 23.

¹⁴ el-Makrizî, *İtti'azu'l-Hunefâ bi Ahbari'l-Eimmeti'l-Fatımıyyîn el-Hulefâ* (Thk. Cemaluddin Şeyyal), C. I, Kahire, 1948, s. 145-146; Hasan İ.Hasan, *Târihu'd-Devleti'l-Fatımıyyîn fi'l-Mağrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdu'l-Arab*, Kahire, 1981, s. 238; M. Süheyl Takûş, s. 231-232; Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 23-24, Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fatımiler Devleti*, Ankara, 2007, s. 219-220.

¹⁵ M. Süheyl Takûş, s. 232.

belirttiğine göre, 359/ yılında asker ve 20 yük miktarında mal ve birkaç yük eşya gönderdi. Bu hediye ve malların dağıtımı için bir de komutan gönderdi Bu sayede buradaki nüfuzunu kolaylıkla yaydı.¹⁶

Ancak Fatımilerin Hicaz nüfuzu birkaç yıl sonra sona erdi. Zira Abbasiler Karmatilerin desteği ile Mekke'de yeniden nüfuz sahibi oldular. Çünkü Karmatiler Fatımileri Suriye'de yenip hutbeyi Abbasi halifesi el-Muti' ve el-Hasan el-Karmatî adına döndürmüşlerdi. Hacılar 359/970 yılında Iraklı hac emîri Bağdat Nakîbu't-Talibîn'i olan Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Musa'nın liderliğinde hac farızasını yerine getirdiler. Ahmed b. Musa, Abbasilerin yeniden Mekke'de nüfuz sahibi olduğunu ilan etti ve Abbasi halifesinin isminin yer aldığı bayraklar taşıdı. Fakat Medineliler hutbeyi el-Muizz adına okumaya devam ettiler¹⁷.

Ancak el-Muizz Mekke şehrinde hutbenin yeniden Abbasiler adına okunmasını kabullenmedi ve 360/971 yılında Fatımi nüfuzunu yeniden tesis etmek için bir ordu gönderdi. Bu orduya Medineliler de katıldı. Fakat Ordu Karmatî ve Mekke'nin Hasan Oğulları eşrafından oluşan ittifaka karşı yenildi. Fatımiler Hicaz işleriyle ilgileninceye kadar Hasan el-A'sam Mısır'a saldırıya geçti (361/ 971). Bu esnada el-Muizz Abbasi nüfuzunu kırmak için siyasi yola başvurdu. Hilal Oğulları ve diğer bedevi Arap kabilelerini kışkırtarak onları 363/974 yılında Hac kabilelerine saldırttı ve bu yılda Harameyn'deki hutbeler el-Muizz adına okundu. Bu tarih Fatımilerin Hicaz'da tam anlamıyla hakim olmalarının başlangıcı olarak sayılmaktadır. Hicaz'daki siyasî kabule sevinen el-Muizz, Kâbe'ye çok değerli bir örtü¹⁸ hediye etti. Daha önce bu örtü Abbasiler tarafından gönderiliyordu¹⁹.

Hicaz eşrafı ile el-Muizz arasındaki ilişkiler git gide derinleşti. Karşılıklı elçi alış-verişi ile ilişkiler daha da pekiştirildi. Bu dostluk, Hicaz idarecilerinin taleplerinin geri çevrilmemesinde kendisini göstermektedir. Nitekim 365/975 yılında Mekke emîri Şerif Ca'fer b. Muhammed el-Hasenî, el Muizz'e gönderdiği mektupta ondan, kız kardeşi Safiyye'nin mal ve

¹⁶ el-Makrîzî, *İtti'azu'l-Hunefâ*, C. I, s. 172, Hasan İ.Hasan, s. 238, Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 24; M. Süheyl Takûş, s. 232. Hasan Ahmed Mahmud-Münâ Hasan Ahmed Mahmud, s. 229

¹⁷ M. Süheyl Takûş, s. 232.

¹⁸ el-Muizz'in Kâbe için yaptırdığı ve sarayın avlusunda teşhir ettiği örtü ile ilgili verilen bilgilerde; kare şeklinde olan bu örtü kırmızı dîbâcdan mamul idi. Kenarlarında 12 adet altın hilal vardı. Her hilalin içinde altın bir turunc ve her turuncun içinde de güvercin yumurtası büyüklüğünde 50 tane inci vardı. Kırmızı, sarı ve mavi yakutlarla süslü olan bu örtünün etrafında zümrütle yazılmış hacla ilgili ayetler yazılıydı... Bkz, el-Makrîzî, *İtti'azu'l-Hunefâ*, c. I, s. 193.

¹⁹ M. Süheyl Takûş, s. 232-233.

mülkünü kendisine iade etmesini talep etti. -Safiyye Mısır'da ikamet etmekteydi ve eşi ise Karmatilere destek vermişti. Mallarını müsadere eden Fatımîlerin intikam alacağı korkusuyla da saklanmaktaydı.- Nitekim el-Muizz bu isteğe olumlu cevap vererek mal ve mülkünün geri verilmesini emretti. Böylece Safiyye gizlenmeye son verdi ve emniyette oldu. Keza başka bir mektupta da Amr b el-Âs'ın oğluna vakfedilen "ahbâs" (halife veya Sultanlar tarafından ihsan yoluyla bazı kimselere verilen ve vergiden muaf olan zirai toprak)'ın, kendilerine iade edilmesini istedi. Fatımîler bu ahbâs malına el koymuştu. el-Muizz bu konuda da onların isteğini yerine getirdi ve bu malın iadesini emretti. Onların bu taleplerini yerine getirmek suretiyle, el-Muizz, Hicaz'a yönelik "iyi ilişkiler" politikasına uygun hareket ediyordu²⁰.

Bu politikalar sonucu el-Muizz vefat edinceye kadar Mekke ve Medine'de hutbe onun adına okundu. Ondan sonra oğlu el-Aziz başa geçti. Ardından Hicaz'da Fatımîler adına okunan hutbe kesildi. Mekke ve Medine eşrafı hutbeyi keserek Abbasî halifesi et-Tâi' adına okuttular. Ancak el-Aziz'in, Abbasî nüfuzunun yeniden Hicaz'da yerleşmesine tahammülü yoktu. Bunun üzerine 366/977'de oraya İdris b. Zirî es-Sinhâcî'yi hac emiri olarak gönderdi. O Hameyn'i istila etmek suretiyle hutbeyi yeniden el-Aziz adına okuttu²¹.

Abbasîler nüfuzlarını yeniden elde etmek için güç kullanmak zorunda idiler. Bu maksatla Adûdu'd-Devle el-Büveyhî 368/978 yılında Mekke'ye bir askeri kuvvet sevk etti. Bunun üzerine Mekke'nin ileri gelenleri Abbasî hilafetine tabiiyetliklerini bildirmeye mecbur kaldılar. Kezâ, el-Büveyhî Mekke ile Bağdat arasındaki yolu ıslah etti. Mekke ve Medine'deki fukaralara yardım dağıttı. Ancak, Halife el-Aziz dönemi boyunca Hicaz bölgesinin ihtiyaç duyduğu, buğday, arpa, un, zeytinyağı, koku ve mum vs. ile birlikte bolca hediye ve Kâbe örtüsü gönderilmesi, Hicaz eşrafına ikramda bulunulması sayesinde, Fatımîler bir yıl sonra bölgede nüfuzlarını yeniden elde ettiler.²²

Buna rağmen Fatımî nüfuzu el-Aziz'in ilk yıllarında Mekke ve Medine'de istikrara kavuşmadı. Zira Adududdevle b. Büveyh, Hicazlılar tarafından Irak'ın hac emiri olarak davet edilmiş olduğundan, el-Aziz 380/990'da Hicaz memleketine bir hamle daha yapmak mecburiyetinde

²⁰ M. Süheyl Takûş, s. 233.

²¹ Hasan İ.Hasan, s.238; Hasan Ahmed Mahmud-Münâ Hasan Ahmed Mahmud, s. 229; Ali Hasan el-Harbutli, *el-Aziz Billah el-Fatimî*, Kahire, 1968, s. 132,

²² M. Süheyl Takûş, s. 254.

kaldı. Buranın halkı sıkı bir muhasaraya tabi tutuldu. Bunun üzerine bu şehirlerde gıda sıkıntısı yaşandı ve fiyatlar arttı. Böylece de iki kutsal şehrin ileri gelenleri Fatımî egemenliğini kabul etmek zorunda kaldılar. Neticede hutbe Mekke ve Medine’de yeniden el-Aziz adına okutuldu. Böylece Fatımîler Hicaz’ın egemenliğinden vazgeçmeyeceklerini ispat ettiler.²³

Tabiatıyla, Fatımîlerin Mekke üzerindeki egemenliği esnasında, hac işler Mısır’dan düzenledi. Iraklıların hacca gidişleri ise 381/991 yılından itibaren Fatımîlerin intikam alma korkusundan dolayı kesintiye uğradı. Mekke emîri İsa b. Ca’fer 384/994 yılında vefat edinceye kadar Mekke’deki hutbe Fatımîler adına okundu. Tarafların iyi ilişkilerinin bir göstergesi olarak, İsa emirliği döneminde Mısır’a gitti ve Halife Aziz tarafından en iyi şekilde karşılandı²⁴.

Öte yandan İslam dünyasının gerçek halifeleri olduğuna inanan Abbasîler, Harameyn’de hutbenin kendileri dışındaki birilerinin adına okunmasına sessiz kalmazdı. Abbasî halifesi el-Kadir (381-422/991/1031) kardeşi İsa’nın ölümüyle Mekke emîrliğine geçen eş-Şerif Ebu’l-Futûh el-Hasan b. Ca’fer’i kendi tarafına çekmek istedi. Bu maksatla ona, bu görevi kendisinden sonra miras olarak sülalesine tevdi edeceği vaadinde bulundu. Ancak o bu teklifi reddederek Fatımîlere bağlı kalacağını bildirdi ve el-Kadir’in kendisine gönderdiği mektubu da el-Aziz’e gönderdi. Buna teşekkür eden el-Aziz, kendisine hil’at, mal ve Kâbe örtüsü gönderdi. Medine’de Hüseyin Oğullarının ilk müstakil emiri sayılan Medine emîri Tahir b. Müslim de 381/991 yılında vefat edinceye kadar hutbeyi Fatımîler adına okuttu. Tahir’den sonra yerine -Mühennâ lakabıyla- oğlu geçti. O da Medine’de babası gibi Fatımî liderliğini kabul etti. Mekke’nin idaresine gelince, bu dönemde İsa b. Ca’fer (Hasan Oğullarındandır) valilik yaptı. O 384/994 yılında vefat edince onun yerine kardeşi Ebu’l-Futûh el Hasan b. Ca’fer geçti. Burada da hutbeyi Fatımîler adına okutunca hem Mekke hem de Medine’de hutbeler Fatımî halifeleri adına okundu²⁵.

Tüm bunların sonucunda Fatımîlerin Hicaz’daki egemenlikleri Halife el-Aziz döneminde kök saldı. el-Aziz’in Karmatîleri yeniden kendi saflarına çektikten ve Abbasîlere karşı onları desteklediği esnada bu egemenlik daha da güçlendi. Nitekim Karmatîlerin elçisi 382/992 yılında Mısır’a gidip el-Aziz’in itaatine girdiklerini ilan etti. Bu siyasetin etkisiyle Karmatîlerin Hicaz saldırıları durdu ve ardından da Abbasî mülkiyetine yöneldiler.

²³ Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 24. M. Süheyl Takûş, s. 253-254.

²⁴ M. Süheyl Takûş,, s. 254.

²⁵ Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 24-25, M. Süheyl Takûş, s. 254-255.

Basra'ya saldırdılar ve Iraklıların hacca gelmeleri önünde engel oluşturdular²⁶.

Abbasî halifesi el-Kadir, Mısır'ın 386/996 yılındaki siyâsi vaziyetini fırsat sayarak Mekke emîri Ebu'l-Futûh'u kendi yanına çekmeye yeniden teşebbüs etti. Lakin o bu teklifi de reddederek Hakim'e itaat etmeye devam etti. Fakat hac farızasını yerine getirmek için gelmek isteyen Iraklı hacılara müsamahalı davrandı. Hakim bu duruma razı olmayıp, Iraklıların hac kafilesine itiraz etti. Onun maksadı Abbasîlerin hacıları himaye etme ve Hameyn üzerindeki etkisini ortadan kaldırmaktı. Bundan dolayı da Remle'deki Cerrâh Oğulları emîri Müferrec b. Dağfel'e kabileye engel olmasını emretti. Cerrâh Oğlu emri yerine getirmek istedi. Lakin kabilede yer alan eş-Şerîf Rızâ ve kardeşi el-Murtazâ'nın mevcudiyeti, kabilenin yoluna devam etmesine yol açtı. Zira onlar İbn Cerrâh'ı, bundan sonraki yıllarda Iraklı kabilenin gitmeyeceğine dair ikna etmeleriyle bu izni kopardılar. Mekke emîri Ebu'l-Futûh, idaresinin ilk yıllarında Fatımî halifesi Hakim Biemrillah'a bağlı kaldı. Hakim, Medine valisi el-Hasan b. Tahir el-Hüseynî ve ailesinin Fatımî nesebini yerdiklerini duyunca, Mekke emîri Ebu'l-Futûh'a, Medine'yi istila edip sahiplerini kovmasını emretti. Bunun üzerine Ebu'l-Futuh 390/1000 yılında Medine'ye bir sefer düzenledi ve Hameyn'i kendi idaresi altına aldı²⁷.

Hicrî beşinci asrın başlarında Fatımî halifesi Hakim ile Hicaz emîri Ebu'l-Futûh'un ilişkileri bozuldu. Hakim'in 395/1003 yılında kendisine tabi olan vilayetlere gönderdiği ve halkın huzurunda okunmasını istediği sicilin içeriğinde sahabelere karşı bazı olumsuzlukların yer alması Ebu'l-Futûh'u kızdırdı. Ancak bu durum onun itaatten çıkmasına sebebiyet vermedi. Zira o, ısyan eden Ebu Rakve²⁸'ye karşı kazandığı zaferden dolayı, halife Hakim'i

²⁶ M. Süheyl Takûş, s. 255.

²⁷ M. Süheyl Takûş, s. 297, Endülüslü coğrafyacı Ebu Ubeyd el-Bekrî (ö. 487/1094)'nin ve onu teyid eden kaynaklara göre halife Hakim Kahire ile Fustat arasında üç meşhed inşa etti. Amacı Medine'den buraya Resulullah, Hz. Ömer ve Ebu Bekr'in cesetlerini nakletmek suretiyle burayı Hac mekânı haline getirmektir. Böylece siyasi, dini ve iktisadi avantajlar elde edecekti. Ancak onun bu teşebbüsü başarısız oldu. Ebu Fahd ise bu teşebbüsün 390/1000 yılında gerçekleştirildiğini belirtmektedir. el-Bekrî devamla, Hakim kendi adamlarına, Resulullah'ın kabrine yakın bir yerden evine açılacak bir tünel kazmak suretiyle u işi gerçekleştirmek için mal verdiğini, ancak Medinelilerin bunları kısa zamanda fark edip bu işe teşebbüs eden adamları öldürdüklerini ve sert bir şekilde cezalandırdıklarını, belirtmektedir. Bu vazifenin Hakim Biemrillah tarafından Mekke emîri Ebu'l-Futûh el-Hasan b. Ca'fer'e verildiği belirtilmektedir. Bkz. Eymen Fuad Seyyid, *Tarîhu'd-Devleti'l-Fatımîyye Tefsî Cedid*, Kahire, 1992, s. 113-114.

²⁸ Asıl ismi Velid b. Hişam b. el-Muğîre b. Abdurrahman olan Ebû Rakve, Endülüslü Emevîleri ailesine mensuptur. Barka'da çocuklara ders vermeye meşgul iken (Sünnî) halkın

tebrik etmek için 396/1006 yılında Kahire'ye gitti. Hakim ona hil'ât giydirip ikramda bulundu ve onu vezir Bercevan'ın evinde misafir etti. Ancak 400/1010 yılına gelindiğinde her ikisi arasındaki ilişkilerde yeniden soğukluk meydana geldi. Bu yılda Hakim Dâî Eftekin el-'Adudî'yi, Ca'fer b. Muhammed b. es-Sadık'ın evini açmak emirnâmesiyle birlikte Medine'ye gönderdi. Hakim emirnâmesinde onun evinde bulunan mushaf, kılıç, kisve, karyola ve mızrağa el koymasını yazıyordu. Dâî görevini tamamladıktan sonra beraberindeki bir grup alevî ileri gelenleriyle birlikte Mısır'a geri döndü. Onlar Kahire'ye geldiklerinde Hakim onlara az bir nafaka verdi ve karyolayı da iade ederek geri kalanları aldıktan sonra onlara: "onlara ben daha layıktım" dedi. Bunun üzerine heyettekiler oradan kızgın ayrıldılar ve aleyhinde propaganda yaptılar²⁹.

Hakim'in bu tasarrufu Hicaz eşrafını etkiledi. Neticede Mekke emiri Ebu'l-Futûh ile Fatimî halifesi Hakim Biemrillah'ın irtibatı koptu. Bunun ana nedeni ise daha önce Mısır'da Vezirlik yapan Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Ali b. el-Mağribî ile Filistin'de bulunan Cerrah Oğulları'nın kendisini Fatimîlere karşı kışkırtmalarıdır.

Bu gelişmenin seyri şu şekilde cereyan etti;

Filistinde bulunan Cerrâh Oğullarının Fatimî devletine bağlılığı zaten pamuk ipliğine bağlı idi. Bu yüzden uygun fırsatı yakaladıklarında harekete geçmeye meyilli idiler. Nitekim halife Hakim'in ilk dönemlerindeki sıkıntılı şartları fırsat addedip bağımsız bir devlet olmak için isyan ettiler. Bu maksatla da Müferrec b. Dağfel b. Cerrâh et-Tâî 388/998 yılında Remle şehrini istila etti. Ardından da Askalan'a yürüdü. Ancak bu teşebbüs Fatimî komutanı Ceyş b. es-Samsâme'nin karşı hareketi ile bastırıldı. Müferrec b. Dağfel ve kuvvetleri ondan sulh ve eman istediler. Ceyş onları affetti ve emân verdi. Onu yeniden Remle'ye vali olarak atadı³⁰.

Bu vezir, yani Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Ali b. el-Mağribî'nin ailesi ayan ve vezirler sülalesinden olup güçlü bir aileydi. Ancak Hakim Biemrillah'ın babasına ve amcasına yaptığı haksızlıklardan dolayı, el-Mağribî, Hakim'den hem hoşlanmıyordu hem de korkuyordu. Bundan dolayı onun konumunu zayıflatmak istiyordu. Hakim Biemrillah'ın kendisine kızdığını anlayan el-

idareye olan tepkisinden yararlanmak suretiyle etrafına topladığı kalabalık yandaşlarıyla 395/1005 yılında Fatimî halifesi Hakim Biemrillah'a karşı bölgesinde isyan başlattı. Bir yıl süren bu isyan zorluklarla bastırılabilirdi. Bkz., Muhammed Cemaluddin Surûr, *ed-Devletü'l-Fatimiyye fî Mısır*, C. 2, s. 223-224; Ahmed Muhtâr el-'Abbâdî, *fî't-Târihi'l-'Abbâsî ve'l-Fatimî*, Beyrut, Tarihsiz, s. 288.

²⁹ M. Süheyl Takûş s. 297-298, Eymen Fuad Seyyid, s. 115.

³⁰ M. Süheyl Takûş, s. 289,

Mağribî başına bir iş gelebilir korkusuyla Mısır'dan kaçtı ve Filistin'deki Hassân b. Müferrec'e sığındı. Hassân'ı, Hakim'in itaatinden çıkması için kışkırtmaya başladı.³¹.

Bir yıl sonra Cerrâh Oğulları Filistin'de eski Mısır veziri el-Mağribî'nin teşvikiyle bağımsızlık teşebbüslerini yinelediler. Daha sonra da kabile reisi bu eski veziri, Hakim'in aleyhinde propaganda yapmak ve Mekke emiri Ebu'l-Futûh'u hilafete davet etmek üzere Mekke'ye gönderdi. Ebu'l-Kasım b. el-Mağribî'nin oraya gitmesinden sonra Mekke emiri Ebu'l-Futûh, onun önerilerini uygun buldu. Daha önce Fatımîlere bağlı iken Mekke'de hutbeyi kendisi için okuttu ve er-Raşîd Billâh (er-Raşîd Lidinillah) lakabını aldı. Ardından biatlarını almak üzere Mekke'den ayrılıp Remle'deki Cerrâhoğullarına gitti. el-Mağribî, Süleym, Hilal ve 'Avf b. 'Amîr kabileleriyle temasa geçip onları da bu yeni ittifak içine kattı. Böylece Bilâdu'ş-Şam'ın çoğu yerinde hutbe Ebu'l-Futûh adına okunmaya başlandı. Öte yandan, Ebu'l-Futûh halife lakabını alınca, Kâbe'de bulunan altın ve gümüş eşyaları söktü ve kendi adına sikke bastırdı. Hakim'in Hicaz halkı için gönderdiği malları da Şam (Suriye) Araplarının desteğini almak için kullandı.³².

Ebu'l-Futûh'un hilafet kastıyla ortaya çıktığı ve Hassân b. Müferrec ve vezir Ebu'l-Kasım'ın da kendisine destek verdiği haberi Hakim Biemrillah'a ulaştığında, 401/1011 yılında Remle'de isyan için birleşenlerin üzerine Ali b. Ca'fer b. Felâh komutanlığında ayrı bir askeri sefer düzenledi. Ancak Fatımî kuvvetleri rakiplerine yenildiler.³³.

Bu askerî seferden netice alamayan Hakim, zaman kaybetmeden, bir dizi siyasî tedbirler almak suretiyle bu işi halletme yoluna gitti. Bu maksatla deniz ve karadan Mekke'ye mal ve gıda girişini yasakladı. Hatta buraya giden insanları yoldan geri çevirdi. Ebu'l-Futûh'un amcası oğlu Ebu't-Tayyib'e Harameyn'e valilik teklifinde bulunmak üzere mektup gönderdi. Aynı zamanda Ebu'l-Kasım'ı etkisizleştirmek için ona ve Hasan Oğullarının ileri gelenlerine mal gönderdi. Gönderdiği hediyeler ve elbiseler hariç olmak üzere ona ve kardeşlerinin her birine 50.000 dinar aynı olarak ödeyeceğine

³¹ M. Süheyl Takûş, s. 289-290, Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 25.

³² Antâkî, Yahya b. Saïd, *Tarih* (Ed., L. Cheikho, B. C. Carra De Vaux, H. Zayyat), La Durbeco, 1954, s. 201; el-Makrîzî, *el-Mevâ'izu ve'l-İ'tibaru fî Zikri'l- Hitati ve'l-Âsâr*, II, Kahire, 1270, s. 157, el-Makrîzî, *İtti'azu'l-Hunefâ bi Ahbari'l-Eimmeti'l-Fatımîyyîn el-Hulefâ*, (Thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed), C. 2, Kahire, 1996 s. 95; M. Süheyl Takûş., s. 290, Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 25-26, Hasan İ.Hasan, s. 238.

³³ el-Makrîzî, *İtti'azu'l-Hunefâ*, C. 2, s. 87; M. Süheyl Takûş, s. 290,

dair söz verdi. Bunun üzerine kardeşleri Ebu'l-Kasım'dan ayrıldılar ve Hakim'in itaatine girdiler³⁴.

Aynı şekilde Fatımî halifesi, Hassân'a, babası Müferrec b. el-Cerrâh'a ve bu ikisinin dışındakilere verdiği mal ile yakınlık gösterdi. Bu şekilde onlar da Ebu'l-Futûh'dan yüz çevirdiler. Ebu'l-Futûh, Cerrâh Oğullarının kendisinden ayrıldıklarını ve fikir değiştirdiklerini anladığında, vezir Ebu'l-Kasım el-Mağribî'nin yanına giderek ona şöyle dedi: "Sen beni bir işe soktun ve memleketimden çıkarttın, beni öyle insanların eline bıraktın ki gelirlerini Hakim'in lehine ve aleyhine harcıyorlar, beni dirhemlerle bir meta olarak satıyorlar. O halde sana düşen beni nasıl bu işe bulaştırdıysan, aynı şekilde kurtarmandır. Hicaz'a geri gitme yolunu bana kolaylaştır. Artık ben dönüştüğüme razıyım". Ardından Müferrec b. Cerrâh'ın yanına gitti ve onun çocuklarının kendisine karşı olan tutumunu haber verdikten sonra ona şöyle dedi: "Beni Mekke'ye götürecek ve zorda koymayacak adamlar istiyorum". Bunun üzerine Müferrec kendi kabilesinden bir grupla birlikte onu Mekke'ye gönderdi (1012-13/403). Adamları tarafından karşılanan Ebu'l-Futûh Hakim Biemrilah'la mektuplaşarak ondan özür diledi. Övrünü kabul eden Hakim, onu yeniden Mekke idarene atadı. Hakim'e bağlı kalan bu zat kendi adına sikke bastırıldı. Vezir el-Mağribî ise halifenin emânı kendisine ulaşmadan Bağdat'a gitti³⁵.

Emîr Ebu'l-Futûh el-Hasan b. Ca'fer, Mekke emirliğine döndükten sonra Fatımîlerin itaatinden hiç çıkmadığı gibi aksine onların bu kutsal beldedeki egemenliklerini hep muhafaza etti. Hutbeyi, onun vefatından sonra da oğlu halife Zahir adına, ondan sonra da halife Mustansır adına okuttu. Ebu'l-Futuh 427/1036 yılında vefat edinceye kadar hutbeyi Fatımîlere bağlı kalarak onlar adına okutmayı sürdürdü. Kendisinden sonra yerine geçen oğlu Şükr nüfuzunu Medine'ye de yaydı ve Haremeyn'de hutbeyi el-Mustansır adına okuttu. Bu durum onun 453/1061 yılında ölümüne kadar devam etti³⁶.

Şükr b. Ebu'l-Futûh çocuk sahibi olmadığından kendisinden sonra yerine başa geçecek evladı yoktu. Onun ölümüyle Süleymanoğullarının Mekke'deki nüfuzu sone erdi. Buranın idaresine o dönemde Haşimîlerin reisi olan Muhammed b. Ca'fer b. Ebî Haşim Muhammed geçti. 454/1062 yılında bu yüzden çıkan savaşta Süleymanoğulları yenildiler ve Hicaz'dan

³⁴ el-Makrîzî, *İtti'azu'l-Hunefâ*, C. 2 s. 90; Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 26; Hasan İ. Hasan, s. 239; M. Süheyl Takûş,, s. 290-291; Hasan Ahmed Mahmud-Münâ Hasan Ahmed Mahmud, s. 230.

³⁵ Antâkî, s. 201; el-Makrîzî, *Hutat*, C. II, s.157-158, Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 26-27. Hasan İ.Hasan, s. 238-239, M. Süheyl Takûş, s. 291,

³⁶ Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 27.

çıkarıldılar. Onların Yemen'e gitmesiyle Mekke idaresi müstakil oldu ve hutbe Fatimî halifesi el-Mustansır Billah adına okundu³⁷.

Emir Muhammed b. Ca'fer Mekke'de Fatımîlerin egemenliğini uzun süre devam ettirmedi. Bir müddet sonra onlardan vazgeçerek hutbeyi Abbasî halifesi el-Kâim Biemrillah adına okunmasını emretti. Bu durumdan haberdar olan Fatimî halifesi Mustansır, yeniden egemenliğini tesis etmek amacıyla, 455/1063 yılında Yemen'de bulunan Ali b. Muhammed es-Suleyhî'yi, kan akıtmamak şartıyla, Mekke üzerine bir hamle yapmak üzere görevlendirdi. Bunun üzerine es-Suleyhî Yemen'den hareket ederek yanında götürdüğü mal ile Mekke ahalisini kendi yanına çekti. Ardından Mekke'de emniyet sağlandı, fiyatlar düştü ve barış ortamı oluştu. es-Suleyhî Kâbe'yi beyaz bir örtü ile örttü. Eski vali Muhammed b. Ca'fer'i görevine iade etti. Hutbe yeniden Fatımîler adına okunduktan sonra Yemen'e geri döndü.³⁸ Es-Suleyhî San'a'ya döndükten sonra halife el-Mustansır kendisine teşekkürlerini bildirdi³⁹.

Mısır'daki siyasi ve iktisadi durumdaki gelişmelere paralel olarak, Hicaz eşrafi ile Fatımîler arasındaki ilişkiler hızlı değişmelere sahne oldu. Sahnenin diğer ucunda da Hicaz'a egemen olabilmek için Abbasî-Fatimî mücadelesinin gölgesinde işler yürümekte idi. Her iki taraf Mekke emîri Ebû Haşim Muhammed b. Ca'fer'i memnun etmek için nöbetleşe biçiminde kendisine hediyeler ve mal gönderiyordu. Bu emîr onların bu rekabetini kâr sayarak her iki taraftan da bolca mal edindi⁴⁰.

el-Mustansır döneminde Mısır'ın şahit olduğu ekonomik kriz, Fatımîlerin her yıl Hicaz'a gönderdiği gıda desteğini etkiledi. Bundan dolayı miktarında indirim oldu. Bunu fırsat addeden Abbasîler Mekke eşrafına yakınlık kurdular. Mekke emîri, Ebu Haşim'e bol miktarda mal yağdırdılar. Amaç Hicaz'ın egemenliğini geri almaktı. Nitekim Mekke emîri 458/1066 yılında hutbeyi Fatımîlerden keserek Abbasî halifesi adına okuttu. Fatimî halifesi el-Mustansır bunu duyunca, Ali b. Muhammed es-Suleyhî'ye adam

³⁷ Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 27-28.

³⁸ Tağriberdî, Cemaluddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf el-Atâbekî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, Beyrut, 1992, C. 5, s. 73; Hüseyin b. Feyzullah el-Hemedânî, *es-Suleyhiyyûn fi'l-Hareketi'l-Fatimiyye fi'l-Yemen*, Dımaşk, (Tarihsiz), s. 90-92; Arif Tamir, *el-Müstansır Billah el-Fatimî*, Beyrut, 1990, s. 103-105.

Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 28. Hasan İ.Hasan, s. 239.

³⁹ el-Hemedânî, s. 93

⁴⁰ M. Süheyl Takûş, s. 374,

göndererek Mekke'ye sefer düzenlemesini ve işleri daha önce olduğu üzere yoluna koymasını emretti⁴¹.

el-Mustansır'ın emrine uyan Ali b. Muhammed 1000 kişilik bir askeri kuvvetin başında Mekke'ye doğru harekete geçti. Ancak Hicaz'a ulaşmadan yolda Saïdu'l-Ehvel b. Necâh'ın kuvvetleri tarafında hezimete uğradı. Bu savaşta Ali b. Muhammed öldürüldü. Anlaşıldığı kadarıyla davranışı Eşraf tarafından kınanan Ebu Haşim, hutbeyi yeniden Fatımîler adına okuttu. Bu durum 462/1070 yılına kadar devam etti⁴².

Onun böyle davranması iktisadi sıkıntıyla alakalıdır. Şiddetü'l-'Uzmâ⁴³ olarak Mısır tarihinde meşhur olan iktisadî buhran yüzünden, el-Mustansır her yıl hac mevsiminde hac kafilesiyle birlikte gönderdiği⁴⁴ destekleri Hicaz'dan kesti. Bundan dolayı Ebu Haşim zorda kaldı. Öyle ki Kâbe'nin örtüsündeki altınları sökecek, Kâbe kapısının plakalarını ve oluğunu sökecek kadar. Kâbe'den söktüğü altın ve gümüş madenlerini dirhem ve dinar olarak darbetti. Bununla da yetinmeyip, Mekkelilerin mallarını müsadere etti ve el-Mustansır'ın isminin hutbeden kaldırılmasını emretti. Ve hutbeyi Abbasî halifesi Kaim Biemrillah adına okuttu. Medine emîri de peygamberin odasında bulunan kandilleri sökerek aynı şeyi yaptı⁴⁵. Ardından 464/1069 yılında Selçuklu Sultanı Alparslan'a bir elçi göndererek, Mekke'de, Fatımîler adına okunan hutbenin kaldırdığını, yerine Abbasî halifesi ve sultanın adının okunduğunu, yine (Şiilerin ezanında yer alan) ezandaki "hayya 'alâ hayri'l-'amel" ifadesinin de çıkarıldığını⁴⁶, bildirdi. Bunun

⁴¹ M. Süheyl Takûş, s. 374,

⁴² Hasan İ.Hasan, s. 238-239; M. Süheyl Takûş, s. 374-375.

⁴³ Adına "Şiddetü'l-Mustansırıyye" de denen bu kıtlık, Halife el-Mustansır döneminde 1065-1071 yılları arasında yedi yıl sürdü. Fatımîler devletinin en büyük ekonomik krizi olan bu felaket başta Hicaz, Irak, Diyarbakır, Musul, Suriye ve Horasan olmak üzere, Azerbayacan ve Ahvaz'da etkileri görülmüştür. Bkz., Aydın Çelik, *Fatımîler Döneminde Kahire Şehri*, Fırat Ün. Orta Doğu Araştırma Merkezi Yay. Elazığ, 2008, s. 264-266.

⁴⁴ el-Makrîzî'nin belirttiğine göre, el-Mustansır döneminde her yıl Mekke'ye giden hac kafilesine toplam 120.000 dinar masraf yapılmaktaydı. Bu giderlerin içerisinde, gelen heyete verilen 40.000 dinar dışında buraya gönderilen değerli eşyalar, kokular, mumlar, hediyeler, yol, güvenlik, su kuyularının açılması ve fakir fukaraya dağıtılan sadakalar dahildir. Hatta vezir el-Yâzûrî döneminde harcamaların 200.000 dinara kadar ulaştığını ve daha önce hiçbir İslam devleti döneminde bu miktara ulaşılmadığını, belirtmektedir. Bkz. el-Makrîzî, *İtti'azu'l-Hunefâ*, C. 2, s. 303-304.

⁴⁵ M. Süheyl Takûş, s. 375, Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 29.

⁴⁶ Tağrıberdî'nin aktardıklarına göre, Mekke emiri Abbasî halifesinin adına hutbeyi okutmasına rağmen, ezandaki şia mezhebinin şiarlarından sayılan "hayya 'alâ hayri'l-'amel" ifadesinin kaldırılmadığı yönündedir. Nitekim 464/1069 yılında Abbasî halifesi Kaim Biemrillah kendisine eş-Şerîf Ebû Talib el-Hasan'ı mal ve hil'atla göndererek Mekke'de okunan ezandaki bu ifadenin ilğâ edilmesini istedi. Elçi ile uzun bir münazaraya giren emîr,

üzerine Selçuklu Sultanı Alp Arslan kendisine 30.000 dinar ve değerli bir hil'at gönderdi. Ayrıca ona her yıl 10.000 dinar para tahsis etti ve: “Eğer Medine emîri Muhennâ da aynı şeyi yaparsa ona da 20.000 dinarı verir ve her sene için de 5000 dinar tahsis ederim”⁴⁷. dedi

Emîr Muhammed b. Ca'fer Medine-i Münevvere'yi de kendi havzasına katmak suretiyle Hicaz'ın tamamının yöneticisi olmak arzusunda idi. Hutbeyi onlar adına okutarak Abbasî halifesi ve Selçuklu sultanları yönünden işi garantiye aldıktan ve Fatımî halifesinin de dahili meseleleri çözmekle meşgul olduğunu anlayınca, Türklerden oluşan bir ordu ile Medine üzerine yürüdü. Ca'fer, idarede bulunan Muhennâ oğullarına galip gelip onları buradan çıkarttı. Böylece Harameyn'in yegâne yöneticisi oldu⁴⁸.

Şüphesiz emîr Muhammed b. Ca'fer Hicaz'daki egemenlik hedeflerini Abbasî halifesi veya Fatımî halifesinin pozisyonlarına göre şekillendirmekte idi. Kendisini maddi olarak destekleyen halife için hutbeyi okutmaktaydı. Bundan dolayı Halife Kâim Biemrillah 467/1074 yılında vefat ettiğinden dolayı kendisine gönderilen maddi destek kesilince, hutbeden adını kaldırdı ve Fatımî halifesi el-Mustansır Billah adına okuttu. Abbasî halifesi el-Muktedî Biemrillah kendisine mal gönderince, bu kez Fatımî halifesi yerine onun adını okuttu. 487/1094 yılında el-Muktedî Biemrillah'ın vefatına kadar hutbe onun adına okunmaya devam etti. Ondan sonra yerine geçen oğlu Emîr Kasım da babasının yolunu takip etti. Abbasî halifesi el-Mustazhir ve oğlu el-Müstershid kendisine hil'at ve mallar gönderdi⁴⁹.

Hem Abbasî halifesi ve hem de Fatımî halifesi tarafından kendisine mali destek gönderilmesine rağmen, idari dönemi boyunca Muhammed b. Ca'fer bu mukaddes topraklarda ne emniyeti sağlayabildi ve ne de işleri düzene sokabildi. Sadece kendi maslahatını gözetti. Onun döneminde aksine işler kötüleşti. Hacılar onun idaresinin son dönemlerinde can güvenliklerinden bile emin olamadılar⁵⁰. Muhammed b. Ca'fer'in Fatımîlere mi yoksa Abbasîlere mi rağbet ettiğine dair net bir tavır sergilemedi. Birbirine yakın

bu görüşmede: “Bu, emîru'l-mü'minîn Ali b. Ebi Talib'in ezanıdır” dedi. Bunun üzerine eş-Şerif ona: “Bu doğru değil, Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb rivayet etmiştir ki, Hz. Ali sadece bazı yolculuklarında bu şekilde ezan okurdu. Bundan, sana ve İbn Ömer'e ne” dedi. Bunun üzerine o ifadeyi ezandan çıkardı. Bkz, Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 29-30.

⁴⁷ İbnu'l-Esîr, C. 10, s. 68, Tağriberdî, C. 5, s. 22-23; Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 29; M. Süheyl Takûş, s. 375. Hasan İ. Hasan, s. 239.

⁴⁸ Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 30.

⁴⁹ Tağriberdî, C. 5, s. 98; Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 30-31, M. Süheyl Takûş, s. 376

⁵⁰ Arif Tamir, s. 105-106; Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 30-31,

dönemde dahi her ikisine birden itaat ediyordu. Bu nedenle de Tağriberdî onun politikasını çok şiddetli ifadelerle yermektedir⁵¹.

Emîr Kasım döneminde Mekke huzur ve istikrarı tatmadı. Onun başta kaldığı dönem boyunca yani otuz yıl müddetle, genel vaziyet sıkıntılı geçti. Ancak 518/1124 yılında Emîr Kasım b. Muhammed vefat edip yerine oğlu Fuleyte geçince adaletli ve halkı memnun eden bir idari yaşam başladı. Onun döneminde huzur ve zenginlik oldu ve 527/1133'de ölünceye kadar da hutbeyi Abbasî halifesi el-Müsterşid adına okuttu. Ondan sonra Mekke emîrliğine oğlu Haşim geçti. O Abbasî halifesinin hutbelerde adının okunmasını devam ettirmedi ve hutbeyi Fatımî halifesi el-Hafız adına çevirdi. Fakat bu dönemde Abbasîlerin ismi nihai olarak kesilmedi, aynı dönemde hutbe Abbasî halifesi el-Muktefi adına da okunmuştur. Aynı şekilde 549/1154 yılında yerine geçen oğlu Kasım da Abbasî halifesi el-Müstencid Billâh adına hutbeyi okutmakla birlikte Fatımî halifesi ile de iyi ilişkiler kurdu. Nitekim bu dönemde Mekke'den Mısır'a elçi olarak giden 'Ammâretu'l-Yemenî adlı şair Halife ve vezir tarafından iltifatla karşılanmış ve bu husus, şairin dizelerine, onların methedilmesi ile yansımıştır. Daha sonra ikinci kez Mısır'a Hameyn emîrinin elçisi olarak Kahire'ye giden şair birlikte götürdüğü mektupta Mısırlı hacıların askerler tarafından karşılaştıkları haksızlık ve mal kayıpları için halifeden özür dilenmiştir. Buraya yerleşen şair Fatımîlerin meşhur saray şairleri arasında yer almıştır Fatımîlerin gönlünü almakla birlikte 556/1161 yılında ölünceye kadar Kasım b. Hişam hutbeyi Abbasî halifesi el-Müstencid Billâh adına okuttu. Ondan sonra başa oğlu İsa b. Fuleyte geçti. Onun zamanında Mısır'da Fatımîlerin durumu zayıfladı ve çökmeye doğru yol aldı⁵².

Mısır'daki istikrarsızlık ve vezirlerin iktidardaki hâkimiyeti, Abbasî halifelerinin Mekke ve Medine'de nüfuzlarını yaymada kolaylık sağladı. Fatımîlerin ikinci asrı olarak adlandırılan bu dönemde, idareciler zorda kalmalarına rağmen yine de Hicaz'da davalarını yaymaktan geri kalmamışlardır. Zira Arap Yarımadası'ndaki Fatımî dâileri vasıtasıyla şîâ düşüncesinin muhafazası nispeten de olsa kendisini muhafaza etmeye devam etti. Abbasî ve Fatımî halifeleri egemenliklerini Kutsal topraklarda kurmak için azami gayret göstermelerine rağmen bunun tahakkuku için genel olarak şiddete başvurmayıp barışçıl yöntemlerle bunu halletme yoluna gittiler. Belki de bunu sebebi her ikisinin de bu kutsal toprakları mücadele alanları içerisine sokmak istememelerindendi.

⁵¹ Bkz, Tağriberdî, C. 5, s.137; Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 31,

⁵² Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 31-34,

Öte yandan Fatımîler Mekke'yi Karmatîler tehlikesini uzaklaştırması ve böylece kutsal toprakları himaye etmek suretiyle buraya önem verdiğini, bu topraklara gelen Müslümanların can ve mal güvenliğini temin etmek suretiyle İslam âleminde saygınlığını artırmak istedi.

Mekke ve Medine ümerâsının ellerinde, Hicaz'ı dış tehlikelere karşı koruyacak güçleri yoktu. Aynı zamanda buranın gelirleri ahalisinin ihtiyacını karşılayacak miktarda değildi. Bundan dolayı da kendilerine iltifat eden Fatımîlerin hukuklarını muhafaza ettikleri ve mal ve gıda gönderdikleri müddetçe onlara olan bağılıklarını itiraf ettiler. Bu anlamda Abbasîlerle Fatımîlerin rekabetinden azami ölçüde yararlandıkları açıktır. Dördüncü hicri yüzyılda burayı ziyaret eden Mukaddesî burayı, Fukaralık ve az ilimle vasıflandırmakta, bir diğer seyyâh Nâsır-ı Hüsrev ise Mekke ziyaretinde beşinci yüzyılda da az iskânı, 2000 kadar bir nüfusa sahip olduğunu belirtmekte ve devamla, bunlardan bir grubun açlıktan dolayı buradan göç etmek zorunda kaldığını ifade etmektedir⁵³.

Sonuç olarak, İslam âleminde dinî saygınlığa sahip olan Hicaz bölgesi başta gıda yetersizliği olmak üzere ekonomik yeterliliğe sahip olmadığından dolayı, dışa açık bir siyaset takip etmek zorunda kaldığı, buna mukabil, İslam âleminin siyasi hakimi olmak isteyen devletler ise Hicaz'a yönelik gıda ve para yardımlarıyla bu toprakları kendi nüfuzlarında tutmak istedikleri anlaşılmaktadır.

⁵³ Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 34-36,

ÇİVİ YAZILI HUKUKTA KÖLE SATIŞ BEDELLERİ

Slave Prices In Cuneiform Written Law

Yusuf KILIÇ*

Suzan AKKUŞ*

ÖZET

Sumerliler M.Ö. 3500 yıllarında Güney Mezopotamya’da görülmüşlerdir. Sumerlilerin M.Ö. 3200 yıllarında çivi yazısını icat etmeleriyle birlikte örf-adet hukuku yazı ile tespit edilmiştir. Dünya tarihinde ilk defa Sumerler tarafından oluşturulan hukuk metinleri sonraki zamanlarda Mezopotamya bölgesine gelen Sami kavimlerini ve Anadolu’daki Hititleri de etkilemiştir. Büyük oranda bir etkileşimin sonucunda oluşturulan Eski Ön Asya çivi yazılı hukuk metinlerinin tümünde köle ifadesi işlenmektedir. Bu hukuk metinlerine göre toplumun en alt tabakasını oluşturan köleler hiçbir hakka sahip değildir. Onlar bir efendiye bağlıdır ve onun izni olmadan hareket edemezler, buldukları şehrin dışına dahi çıkamazlardı.

Elbette ki efendisine büyük bir iş gücü sağlayan kölenin ekonomik bir değeri vardır. Bir mal konumunda olan ve alınıp satılan kölelerin yaş, eğitim, meslek, fiziksel yapı, ırk ve hatta renklerine göre fiyatları da değişmektedir. Ayrıca köle pazarlarında satılık kölelerin azlık veya çokluk durumlarına göre de ücretin değişeceğini düşünmemiz gerekir. Özel yetenekleri olan kölelere büyük paralar ödenmektedir. Bu durum Eski Ön Asya toplumlarının dışında ve daha sonraki zamanlarda hayat süren toplumlarda da görülmektedir. Tüm bu nedenlerden toplumların hukukunda efendisi için ekonomik değeri olan köleler hakkında bilgiler mevcuttur. Bu bilgilerden kölelerin satış bedelleri hakkında kesin olmamakla beraber bir fikir edinilebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çivi Yazısı, Hukuk, Köle Satış Bedelleri

ABSTRACT

Sumerians were seen in Mesopotamia around 3500 B.C. When the Sumerians began to use cuneiform writing in 3200 B.C. the law of custom and tradition was detected with writing. The law texts, used by the Sumerians for the first time in history, affected the Semitic people, who came to Mesopotamia in later times, and the Hittites in Anatolia. The concept of “slave” was mentioned in almost all of the cuneiform written law texts of Ancient Near East formed by the interaction mostly. According to these laws, the slaves constituting the lowest layer of the public had no right. They were dependent on a master and they could never act without his permission and even could not go out of the city borders.

* Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

* Öğr. Gör., Nevşehir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Of course, the slaves, providing a work power to their masters, had an economic value. The prices of the slaves, sold and bought as a commodity, changed according to their age, education, job, physical appearance, race and even their colours. Additionally, we should consider that the price would change depending on the quantity of the slaves for sale on the slave market. The slaves with special skills were paid a lot. This was also seen in the societies out of Ancient Near East and in societies of later times. For all these reasons, there are information about the slaves having an economic value for their masters in laws of such societies. It is possible to have an insight about the sales prices of the slaves from such information in spite of not being sure of it.

Key Words: Cuneiform Writing, Law, Slave Prices

GİRİŞ

İlk hukuki kaidelerin neler oldukları, nasıl ortaya çıktıkları ve geliştikleri konusunda en erken bilgileri çivi yazılı metinlerden elde etmekteyiz. Bu yazılı kayıtlar ilk kez Mezopotamya toplumları, hususiyile Sumerliler tarafından ve Sumer dili ile tutuldukları için, bu konuda müracaat edeceğimiz ilk toplum Sumerliler olmaktadır. Bu cümleden olmak üzere, çivi yazılı metinlerden elde edilen bilgiler ışığında Eskiçağ Mezopotamya toplumlarının sosyal, siyasi ve hukuki bünyeleri incelendiğinde, halkın LÚ (awilum) hür adam yani hürler, MAŞ.EN.GAG.(muškenum) miskin yani yarı hürler ve İR (wardum) erkek köle, GÉME (amtum) kadın köle olmak üzere üç farklı zümreden oluştuğu açıkça görülmektedir. Burada saray ve tapınak çevresindeki yönetici insanlar hürler sınıfını oluşturmakta ve mülk sahibi olup devlet veya şehir idaresinde yer almayanlar yani devlet yönetimiyle iştilal etmeyenler yarı hür insan sınıfını teşkil etmektedir. Genellikle özel kişilerin veya saray ve tapınağın işçi başları denetiminde çalıştırılan aynı zamanda bir çeşit mal konumunda olanlar ise, en alt sınıfa yani köle sınıfına dâhil edilmektedir. Eldeki mevcut bilgiler saray ve tapınak kölelerinin ağır işlerde kullanıldıkları ve saray halkının önemli bir kısmını oluşturduklarını göstermektedir¹. Nitekim saray ve tapınakların köleleri kral ve kraliçenin hizmetinde yün eğirme, tahıl öğütme, hayvanlara bakma, bira mayalama ve mutfak işleri gibi ev ekonomisinin çeşitli dallarında çalışan bir grup olarak saray halkının önemli bir kesimini teşkil etmekteydi.

Çalışmamızın esasını oluşturan köleliğin, ilk defa ne zaman ve ne şekilde ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemekle beraber, genel olarak, kölelerin savaş esirleri, yabancı ülkelerden kaçırılarak getirilen ya da parayla satın alınarak getirilen kimselerden veya borçlarını ödeyemediklerinden

¹Recep Yıldırım, *Uygarlık Tarihi (Ders Notları)*, İzmir 2000, s.59.

dolayı satılan yoksullar ve yoksul ana-babaların sattıkları çocuklarından oluştukları kabul görmektedir. Diğer taraftan kölelerle hür insanlar arasında ayrılığın ne kadar belirgin olduğu da birçok hukuk hükmünden ve müesseselerden açıkça anlaşılmaktadır. Bu noktada Mezopotamya’da oturan tarım toplumlarında bir çeşit mal konumunda olduğu anlaşılan ve aileden evlatlarına miras olarak bırakılan kölelere iş gücü olarak, çok fazla önem verildiği M.Ö 3. binyılın ortalarından itibaren kaleme alınmış olan hukuk metinlerinden ve köle satış belgelerinde belirtilen köle bedellerinden anlaşılmaktadır². Bütün bunlara rağmen yine çivi yazılı hukuk metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla Mezopotamya toplumlarının sosyal yapısı, Hindistan’daki “Kast Düzeni”nde olduğu gibi kesin çizgilerle birbirinden ayrılan farklı sınıflardan ibaret değildir³. Buna paralel olarak toplumu hücrelere bölen kurallarda çok sert ve katı değildi. Zira bedelini ödeyen veya bedeli ödenen kölelerin özgürlüklerini elde ettikleri görülmektedir.

M.Ö. 2. bin yılın başlarına gelindiğinde ise, Orta Anadolu’ya ticaret yapmak amacıyla gelen Eski Asur Devleti’nin tüccarlarının bırakmış oldukları, çoğunlukla ticari ve hukuki içerikli olan çivi yazılı vesikaların içerisinde sınırlı sayıda da olsa kölelerin varlığı ve satış değerleri hakkında bilgi verenleri vardır. Genellikle “Kültepe Tabletleri” olarak isimlendirilen bu vesikalar, Eski Asur lehçesi ve çivi yazısı ile yazılmışlardır. İfade ettiğimiz üzere, “Kültepe Tabletleri” genellikle ticari ve hukuki niteliklidir. Ancak Eski Asur ve Hitit Öncesi Anadolu halklarının siyasal, sosyal, hukuki ve ekonomik durumları hakkında da önemli bilgi vermektedirler⁴. Bu tür vesikalarda özgür ve köle insanların toplum içerisindeki konumları konusunda bilgilerin var olması, dönemin kölelik müessesesi ve kölelerin toplumdaki statülerinin tespiti açısından son derece önemlidir⁵. Zira bu belgelerde, kölelik müessesesi ve köle satışları hakkında bizi teferruatlı bir şekilde aydınlatan ifadeler rastlanmaktadır⁶. Bu hususta bilgi veren vesikalar şimdiye kadar birçok ayrı çalışmaya konu edilmişlerdir. Vesikaların kopya, transkripsiyon ve tercümelerinin de verilmiş olduğu, bu çalışmalardan elde edilen neticelere göre, Anadolu’da önemli bir devreyi

² Füzuran Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, A.Ü. D.T.C.F. Basımevi, Ankara 1983, s.152.

³ Kınal , a.g.e., s.134.

⁴Ekrem Memiş, *Genel Tarih Genişletilmiş 2. Baskı*, Konya 1999, s.180.

⁵Füzuran Kınal, Eski Anadolu’da Kadının Mevkii, *Belleten*, C.XX, S. 79, T. T. K. Yayını, Ankara 1956, s. 356.

⁶ Sebahattin Bayram- Salih Çeçen, Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu’da Kölelik Müessesesi, *Belleten*, C.LX, S. 229, Ankara 1996, s.579.

teşkil eden “Asur Ticaret Kolonileri Dönem”inde (M.Ö. 1974–1719)⁷, Asurlu tüccarların kendi aralarında veya Asurlular ile yerli halk arasında diğer ticari emtiada olduğu gibi köle satışları da yapılmaktadır. Ayrıca bu satışların çoğunlukla bir ticari senetle sağlanıldığı görülmektedir. Hatta bazen de bu alış verişin çıkan sorunlardan dolayı mahkemeye intikal ettiği anlaşılmaktadır. Buna dair mahkeme zabıtları ele geçmiştir.

Hitit toplumuna gelince; yine çivi yazılı ve Hitit dili ile yazılmış vesikalardan edinilen bilgiler göre, Hitit halkı, köleler ve köle olmayanlar olmak üzere iki ana sınıfa ayrılmaktadır. Köle olmayanların en üst kademesinde kral soyunu içeren soylular gelmektedir. Bu sınıfın çoğu kral tarafından arazi bağışlanan zengin toprak sahipleriydi. Bunlar savaş zamanlarında, Hitit ordusunun gücünün büyük ölçüde dayandığı savaş arabalarını sağlamaktadırlar⁸. Ayrıca kralın yanında dini ayinlere ve bayram kutlamalarına katılmaktadırlar. Hititlerde rahipler sınıfının ise çok fazla ayrıcalıkları yoktu. Bunlar mütevazi bir yaşantıya sahip insanlardı. Açıkçası Mezopotamya’da ruhban zümresi hayli zengin bir yaşam sürerken, Hitit rahipleri tapınaklarda değil, kendi evlerinde çocuklarıyla birlikte yaşarlardı⁹. Bunların dışında kalan sade vatandaşlar ise büyük çoğunluğu tarlada çalışan köylülerdi. Bunun yanında kasabalarda bulunan zanaatkârlar sınıfı vardı. En alt sınıfı oluşturan varlıklı ailelerin sahip oldukları köleler ticari mallar gibi satın alınabilir, satılabilir ve mirasçılara tereke olarak bırakılabilirdi¹⁰. Ayrıca metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla, Hitit toplumunda bir de *NAM.RA* denilen sınıf bulunmaktadır. *NAM.RA* kelimesi bir Sami dil olan Akkadça’da *šallatu* “ganimet” anlamına gelirken, Hititçe’de bu kelime ile, yalnızca “ganimet olarak alınıp götürülen insan” kastedilmektedir¹¹. *NAM.RA*’lar yabancı memleketlerden getirildikten sonra Hitit idarecileri tarafından zorunlu olarak belirli toprak parçalarına iskan ettirilip üretici konumuna getirilirlerdi. Böylece bunlara küçük timar arazisi verilerek¹² üretime katkı yapmaları sağlanırdı.

⁷ Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nin son tarihlemesi için bakınız. Cahit Günbattı, An Eponym List (KEL) from Kültepe, *Altöentalissche Forschungen Band XXXV, Heft 1*, 2008, s.111-116.

⁸ Oliver Robert Gurney, *Hititler*, (Çev. Pınar Arpaçay), Dost Kitabevi, 1. Baskı, Ankara 2001, s. 65.

⁹ Kürşat Başdemir, *Eski Anadolu Tarihsel ve Kültürel Süreklilik*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999, s.18.

¹⁰ Gurney, a.g.e., s. 65-66.

¹¹ Sedat Alp, Hitit Kanunları Hakkında, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, V/5’ten Ayrıbasım, T.T.K., Ankara 1947, s.249.

¹² Ekrem MemişEskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar), 6. Baskı Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s.240.

Eskiçağ Mezopotamya ve Anadolu toplumlarının bu sınıfsal yapıları hakkındaki bilgilerimizi çivi yazılı ve çoğunluğunu kanun maddeleri oluşturan hukuk metinlerinden elde ettiğimizi belirtmiştik. Sosyal ve ekonomik yaşamın bir parçası durumunda olan, mal gibi alınıp satılabilen veya bir efendiye bağlı olarak yaşayan kölelerin fiyatları hakkındaki bilgiler de yine bu kanun maddelerinde yerini almaktadır¹³. Ayrıca ticari kontratlar, evlatlık alma metinleri, mahkeme zabıtları vb. hukuk belgeleri köleler hakkında bize önemli bilgiler verirler¹⁴. Yukarıda ifade edildiği üzere, hukuk bakımından köle doğal olarak efendisinin malı idi. Bu itibarla köle sahipleri mümkün olduğu kadar onları kazanç getirecek şekilde kullanmak temayülünde idiler. Bu husus herhangi bir malı imal ettirmek ve sattırmak veya tüccar sıfatıyla dolaşarak her türlü malı satışı arz ettirmek suretiyle yaptırılırdı. Her iki halde de köle elde ettiği parayı efendisine vermek zorundaydı. Bununla birlikte efendileri tarafından kiraya verilerek gelir getiren kölelerin varlığı da bilinmektedir. Bu duruma daha çok eski batı toplumlarında rastlanmaktadır. Örneğin Yunanlılarda kadın kölelerin flütçü veya umumi fahişe sıfatıyla, erkek kölelerin ise daha çok maden yataklarında çalıştırılmak üzere kiraya verildikleri görülmektedir¹⁵.

1-MEZOPOTAMYA TOPLUMLARINDA KÖLELERİN SATIŞ BEDELLERİ

Çivi yazılı kanunlarda kölelere ilişkin pek çok kanun hükmüne rastlanmaktadır. Ancak burada kölelerden ziyade onun efendisinin haklarının korunması fikri hâkimdir. Açıkçası, efendisi için bir ekonomik değeri olan kölenin sahibine iadesi ya da kölenin bir başkası tarafından sahiplenilmemesi kanunlarla korunmaya çalışılmaktadır. Fakat direkt olarak kölenin satış fiyatı ile ilgili herhangi bir bedel miktarı belirtilmemiştir. Buna karşın bir kölenin efendisinin evinden kaçması ve başka kimseler tarafından sahiplenmesi durumunda ikinci efendinin birinci sahibe kölenin bedeli olarak ödeyeceği miktar, ayrıca herhangi bir sebepten ölümü gerçekleşen köleye ödenen tanzim parası göz önüne alındığında kölelerin satış fiyatı ile ilgili bazı önemli ipuçları elde edilmektedir. Bu bilgiler bir araya getirilip yorumlandığında kölelerin muhtemel fiyatları ortaya konulabilmektedir. Mezopotamya'da kölelik müessesesi, köle bedelleri ve kölelerin konumları

¹³Turgut Yiğit , Çivi Yazılı Kanunlarda Kölelik, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S.2, Ankara 1999, s.54.

¹⁴ Marta T.Roth, Reading Mesopotamian Law cases PBS 5 100: Question of Filiation, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vo. 44, No. 3, 2001, s.248.

¹⁵Helmut Berve, *Eskiçağ Tarihine Dair Altı Konferans (Greklerde Kölelik Müessesesi)* (Çev. Afif Erzen), Yenilik Basımevi, İstanbul 1958, s.6.

arasındaki ayrımın daha iyi anlaşılabilmesi için toplumların sosyal yapısını ayrı ayrı incelemek gerekmektedir.

1.1. Sumerlerde Kölelerin Satış Bedelleri

Köle sınıfının varlığı ve kölelerin bedelleri hakkında ilk bilgiyi veren kaynak Sumerli III. Ur Sülalesinin ilk kralı Ur-Nammu'nun kendi adıyla bilinen kanunudur. Bu kanunun 1. maddesinde bir kadın kölenin işgal edilmesi halinde failin 5 sheqel gümüş ödeyeceği belirtilmiştir. Aynı kanunun 14. maddesinde ise şehirden kaçan kadın köleyi yakalayıp sahibine getiren adama ödenecek bedelden söz edilmektedir. Maalesef burada ödenecek miktarın ne kadar olduğunu belirten kısım kırıktır. Buna rağmen ilk kanun formuna sahip hukuk metni durumunda olan Ur-Nammu Kanununda, Sumer toplumunun sosyal yapısında kölelerin varlığı açıktır. Ayrıca kölelerin bedelleriyle ilgili bilgilere rastlanmaktadır.

Ancak kölelerin bedelleriyle ilgili ilk detaylı bilgi ise, İsin şehri kralı Lipit- İstar'ın kendi adıyla bilinen kanunundan öğrenilmektedir. Bir Sami asıllı kral olan Lipit İstar tarafından Sumerce yazılmış olan bu kanunun 12 ve 13. maddeleri söz konusu durumun en güzel örneğini teşkil etmektedir. Burada evden kaçan kadın veya erkek kölenin başka bir adamın evinde bir ay kalması ve bu durumun ispatı sonucunda ev sahibinin kölenin efendisine köle vermesi, eğer kölesi yoksa bunu 15 sheqel gümüş olarak ödemesi belirtilerek kölenin efendisinin hakları korunmaya çalışılmaktadır¹⁶. Kanun maddelerinin muhtevalarından da anlaşıldığı gibi kölenin yerine ödenen meblağ kölelerin o dönemdeki bedelleri hakkında bize önemli bir fikir vermektedir. Kaçak köleyi barındıran kişinin kendi kölesinin olmaması durumunda kölenin yerine verdiği 15 sheqel gümüş muhtemelen bir kölenin bedelidir. Ancak burada kölenin iş ve meslek eğitimi veya yaşı ayrıca fiziki gücü konusunda açıklayıcı bilgi yoktur. Ayrıca aynı kanunun 14. maddesinde ise, bir adamın kölesinin efendisine köleliğinin bedelini iki misli ödediğini ispatlaması durumunda serbest bırakılacağı ifade edilmektedir¹⁷. Kölelerin kendi bedellerini ödedikleri takdirde özgürlüklerine kavuşmaları Sumerler'de sınıfsal farklılığın servet durumuna göre şekillendiğinin göstergesidir. Ayrıca sınıfların çok katı ve kesin çizgilerle birbirinden ayrıldığını,

¹⁶ Marta T.Roth, *Law Collections From Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta 1997, s.28.

¹⁷ Kanun maddesi için bakınız. Mevrure Tosun –Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı*, T.T.K. Yayını, Ankara 1975, s.65.

servetin artması veya bunun tersine olarak azalıp yok olmasına göre sınıfsal statünün de değiştiğini göstermektedir.

Diğer taraftan Eski Mezopotamya toplumlarında köleyi satın alan kişinin bu alım-satımı işini belge ile ispat etme zorunluluğu vardır. Nitekim erken dönemlerden itibaren köle satışının gerçekleştiğini gösteren hukuki bir belgenin düzenlenmiş olduğu kuvvetle muhtemeldir¹⁸. Aksi takdirde köleyi satın aldığı iddia eden kişi hırsız durumuna düşmektedir.

1.2. Akatlarda Kölelerin Satış Bedelleri

Elimizdeki ilk Akatça kanun olan Eşnunna Kanununda köle sınıfının varlığı ve kölelerin efendilerin servetinin bir parçası olarak muamele gördüklerine dair bilgilere rastlanmaktadır. Burada hırsızlıkla ilgili özellikle de köle hırsızlığı ile ilgili hükümlere yer verilmiştir. Nitekim bir adamın köle satın aldığı veya herhangi bir şeyi satın aldığı ispat etmek zorunda olduğu, çalınmış bir köle ile birlikte yakalanması durumunda ise kölenin hırsız olarak itham edileceği belirtilmiştir. Eşnunna kanununun 40. maddesi bu durumu şöyle izah etmektedir. “*Eğer bir adam, bir erkek köle, bir kadın köle, bir öküz veya (maddi) değeri olan ne varsa satın alırsa, (fakat) satanı ispat edemezse o hırsızdır.*”¹⁹. Burada bir diğer önemli nokta ise kadın veya erkek kölenin diğer maddi değeri olan emtia ile birlikte zikredilmeleridir.

Aynı kanununun 54 ve 55. maddeleri bir kölenin satış fiyatı hakkında daha açıklayıcı bilgi vermektedir. Burada başkasının hayvanları tarafından zarar verilen özgür ve köle insanların ölüm ve yaralanmalarına karşı tanzim miktarı ifade edilmektedir. Buna göre, bir adam sahip olduğu öküzün boynuzunu köreltmesi gerekirken, uyarılara rağmen köreltmediyse ve öküz bir adamı süsüp ölümüne sebep olduysa sahibi bunun bedelini ödemek zorundadır. Ölen bir özgür adam için 2/3 mina²⁰ yani yaklaşık 40 şeşel

¹⁸ Eski Asur Devleti zamanında Anadolu'nun orta bölümünde ticaret yapan Asurlu tüccarların kendi aralarında veya yerli halk ile yapmış oldukları köle alım satımını bir senetle ibraz ettikleri bilinen bir gerçektir. Aynı uygulamanın Asur öncesi Mezopotamya toplumlarında da olması kuvvetle muhtemeldir. Eski Asur Devleti zamanında Anadolu'da yapılan köle Ticareti senetleri için bakınız. Hüseyin Sever, Köle Satışı Hakkında Yeni Kültepe Metinleri, XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi / XXXIV International Assyriology Congress 6-10/VII/ 1987 İstanbul, T. T.K. Yayını, Ankara 1998, s.485-494. Ayrıca Bayram- Çeçen, a.g.m., s.579-604. Burada köle satış bedelleriyle ilgili ayrıntılı bir tablo verilmiştir.

¹⁹ Tosun -Yalvaç(1975), 83.

²⁰ 1 mina/mana yaklaşık ½ kg. olup, 60 şeşel karşılığında kullanılmaktadır.

gümüş öderken, bir kölenin ölümü durumunda 15 şeşel gümüş ödeyecektir²¹. Bu kanun maddeleri aynı zamanda özgür insan ile kölelerin kan bedelleri arasındaki farkı göstermesi bakımından önemlidir. 1 mina 60 şeşel'e eşit olduğuna göre köle için ödenen bedel özgür insan için ödenen bedelin yaklaşık 1/3 kadardır.

Ayrıca kanun maddelerinden anlaşıldığı üzere, kanunen her kişi sahip olduğu hayvandan sorumludur. Hayvanın sahibi, hayvanın çevreye ve kişilere zarar vermesini engellemek zorundadır. Eğer hayvan sahibi, uyarılara rağmen önlem almadıysa bu durumda ortaya çıkan zararı telafi etmek mecburiyetindedir. Eşnunna Kanununun 56 ve 57. maddelerinde de benzer bir durum söz konusu edilmektedir; burada bir köpek sahibi, çevre halkı tarafından uyarılmasına rağmen köpeğini kontrol altına almaz ise ve bu köpek bir kişinin ölümüne sebep olursa köpeğin sahibi 2/3 mina gümüş ödeyecektir denilmektedir. Ancak ölen kişi köle ise 15 şeşel gümüş tartacaktır şeklinde ifade edilmektedir. Kanun maddelerinde belirtilen miktar kölenin bedelinin 15 şeşel gümüş olabileceği düşüncesini kuvvetli kılmaktadır²².

1.3.Babililerde Kölelerin Satış Bedelleri

Eski Babil Devleti'nin 6. kralı olan Hammurabi'nin kısasa kısas esasına dayanan kanununda da kölelerin herhangi bir sebeple öldürülmeleri halinde faile bedel olarak para cezasının uygulandığı görülmektedir. Kölenin bedeli cezalı tarafından kölenin sahibine ödenmektedir. Ancak burada öldürenin bir özgür adamın ya da *muşkenum*'un oğlu olup olmadığı dikkate alınmamaktadır. Kanunun 251 ve 252. maddelerinde²³ bu durumla ilgili hükümler yer almaktadır. Buna göre; öldürülen bir köle ise, kölenin efendisinin aldığı 20 şeşel gümüş ile kölenin bedelinin karşılığını almış sayılmaktadır²⁴.

Hammurabi Kanununun 116. maddesinde ise durum biraz daha farklıdır. Burada daha çok özgür insanların kölelerini veya aile efradından bazı kişileri borçları karşılığında alacaklıya rehin olarak vermeleriyle ilgili bir durum söz konusudur. Maddenin muhtevasına göre, eğer bir kişi kendisini rehin alan kişinin evinde kötü muameleden dolayı ölürse, rehin kişinin efendisi bu durumu kanıtlayacaktır. Eğer ölen kişi borçlu olan kişinin oğluyrsa bu

²¹ Roth , a.g.e., s 67.

²² Tosun-Yalvaç, a.g.e., s 84-85.

²³ Tosun- Yalvaç, a.g.e., s.209.

²⁴ Horst Klengel, *Kral Hammurabi ve Babil'in Günlüğü*, (Çev. Nesrin Oral), Telos Yayıncılık, İstanbul 2001, s.255.

durumda alacaklının oğlu da öldürülecektir. Ancak ölen kişi köle ise alacaklı 1/3 mina ödediği gibi ödünç olarak verdiği her şeyi de yitirecektir. Yani borçlunun oğlunun öldürülmesi durumunda kısassa kısas ilkesi uygulanmaktayken kölenin ölmesi durumunda 20 şeşel gümüş ödenerek bedeli karşılanmaktadır²⁵.

Kanunlarda belirtilen bedellerin bir kölenin gerçek fiyatı olduğunu varsayarsak, Eski Babil Devleti'nin meşhur kralı Hammurabi Dönem'inde kölelerin daha önceki dönemlere nazaran daha değerli olduklarını iddia edebiliriz. Yani kölelerin bedelinin Hammurabi Kanununda, daha önceki kanunlara göre 5 şeşel gümüş kadar arttığı sonucuna ulaşabiliriz. Köle bedellerinde böyle bir artış olmasının birçok sebebi olmakla birlikte, esas nedenin bu dönemde iktisadi hayatın güçlü olmasıyla açıklayabiliriz. Dolayısıyla tarım tolu mu olan Babil'de zirai faaliyetlerin artması daha çok köle gücüne ihtiyaç duyulmasını beraberinde getirmiştir. Bu da kölelerin fiyatlarının artmasına neden olmuştur.

Kanunun 199. maddesi ise farklı bir hüküm içermektedir. Burada herhangi bir özgür adamın başkasının kölesini yaralaması halinde cereme olarak kölenin fiyatının yarısını ödemesi vurgulanmaktadır. Bu durum kölelerin insan olarak kabul edilmekten ziyade bir maddi varlık olarak değerlendirildiği ve hukuki tüm yaptırımların ise kölenin sahibinin olası zararının telafisine yönelik olduğunu göstermektedir²⁶. Ayrıca kanun maddesinin muhtevasından da anlaşıldığı gibi kölelerin değeri sağlıklı olup olmadıklarına göre değişmektedir. Yani köleye iş gücü olarak bakıldığından sağlam bir köle ile sakatlanmış bir köle aynı değerdedir. Köleler maddi bir varlık olarak görüldüklerinden bir başkasının onlara zarar vermesi halinde bu zararın bedelini de efendiye ödemesi gerekmektedir. Nitekim Hammurabi Kanununun 213 ve 214. maddelerinde kölelerin vücudunun yaralanması ile ilgili hükümler vardır. Burada bir beyin kadın kölesine vurup çocuğunu düşürmesinin cezası 2 şeşel gümüşdür. Kadın kölenin ölmesi durumunda ise 1/3 mina gümüş ödeyecektir. Bu da kölenin hayatının ne kadar ucuz olduğunu ortaya koymaktadır²⁷. Bununla birlikte kölelerin bedelleri hakkında da bize önemli bir fikir vermektedir.

İzah edildiği üzere, toplumda en alt sınıfı oluşturan kölelerin durumu kanunlarda açıktır. Ayrıca kişilerin hayatlarına verilen değer buldukları statülere göre değişiklik göstermektedir. Bu oluşum kişinin tedavi gördüğü

²⁵ H. Klengel, a.g.e., s. 231. <http://www.wsu.edu/MESO/CODE.HTM>,14.

²⁶ P. Brians, *The Code of Hammurabi (18. th. Century B.C.E.)*, Washington 1915, s.2.

²⁷ Roth, a.g.e., s. 123.

sırada uğramış olduğu olumsuzluklar da dâhil olmak üzere net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Yani hekimin yanlış tedavi uygulaması veya suiistimali halinde ödeyeceği ceza miktarı kişinin sosyal konumuna paralel olarak azalma veya artış göstermektedir. Hammurabi Kanununun 219 ve 220. maddelerinde bu durumla ilgili hükümler yer almaktadır. Buna göre; bir hekim *muškenum* sınıfından bir kişinin kölesinin ölümüne sebep olursa, o köleye karşı köle ödeyecektir. Eğer hekim kölenin gözünü kör ederse fiyatının yarısını ödeyecektir. Tabii ki bu ücret köleye değil efendiye verilmektedir. Yani kölenin gözünün kör olması bir eşya gibi değer kaybetmesine buna paralel olarak da efendisinin zarar görmesi anlamına gelmektedir²⁸. Burada dikkat edilmesi gereken bir başka husus ise daha öncede ifade ettiğimiz gibi kölelerin yaş, eğitim, meslek, fiziksel yapı, ırk ve hatta renklerine göre fiyatlarının da değişmesidir. Bu durum Eski Ön Asya'nın toplumlarının dışında kalan ve daha sonraki zamanlarda hayat süren toplumlarda da görülmektedir. Örneğin; eskiçağın en çok bilinen toplumu olan Romalılarda da özel yetenekleri olan kölelere büyük paralar ödenmektedir. Maddi değeri yüksek olan kölelerin başında da hadımlar gelmektedir²⁹.

Yeniden Babil toplumuna dönersek, Hammurabi Kanununun 229, 230 ve 231. maddeleri çeşitli şekillerde zarara uğramış özgürler ve kölelerin durumu ile ilgilidir. Özgürlere ve kölelere verilen cezalar ile zarara uğramış bir özgüre ve köleye yapılan muameledeki fark, kölelerin sahip oldukları sosyal statüden kaynaklanmaktadır. Bir mimar işini sağlam yapmazsa ve onun inşa ettiği ev çökerek sahibinin ölümüne sebep olursa, o mimar da öldürülecektir. Ev sahibinin oğlunun ölümüne sebep olursa, o mimarın oğlu da öldürülecektir. Fakat ölen ev sahibinin kölesi ise bu durumda mimar sadece kölenin değerini karşılayacaktır³⁰. Kanun maddelerinde efendinin zararının karşılanmaya çalışılmakla birlikte burada herhangi bir bedelin belirtilmemesi de dikkat çekmektedir. Bunun sebebi muhtemelen kölelerin özelliklerine göre bedellerinin de değişmesinden kaynaklanmaktadır.

Kanunun 278. maddesi ise köle satışına dair hükümler içermektedir. Maddenin genel yorumundan kölenin sahibinin kölesini sattıktan sonra da belirli bir süre onun sorumluluğunu taşıdığı sonucu çıkmaktadır. Buna göre; köle satıldıktan sonra bir ay içerisinde herhangi bir hastalığa tutulursa satın

²⁸ King- Horne, 2500 B.C. The Code of Hammurabi, Ph.D, 1915. www.skepticalfiles.org/atheist2/hammurabi.htm ,Erişim 21.10.2009,17.

²⁹Hasan Malay, *Çağlar Boyu Kölelik (Eski Yunan ve Roma)*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1990, s. 55-57.

³⁰ Roth, a.g.e., s. 125.

alan köleyi iade ederek satışı geçersiz kılma hakkına sahip olabilmektedir. Diğer taraftan bir kişi satın aldığı kölenin bedel karşılığı serbest bırakılmasını onaylamak mecburiyetinde değildir³¹. 279. maddede bir adamın bir erkek veya bir kadın köle satın alması ve bir iddia ortaya çıkması durumunda satıcının bu iddiayı açıklaması istenmektedir³². Yani kölenin herhangi bir sakatlığı, hastalığı var ise satıcı alıcıya bu durumu izah etmek zorundadır. Köle bir ticaret eşyası olarak görüldüğü için satın alınan malda çıkan kusurdan satıcı sorumlu tutulmaktadır³³. Maddelerin muhtevassından da anlaşıldığı gibi burada köleyi satın alan kişinin zarara uğramamasına yönelik tedbir alınmaya çalışılmaktadır.

Hammurabi Kanununun 280. maddesinde daha farklı bir durum görülmektedir. Burada başka bir memlekette köle olarak satılan kişinin, kendi memleketine döndüğü zaman herhangi bir bedel ödmeden özgürlüğüne kavuşabileceği belirtilmektedir. Bu tür bir kişi bulunduğu yerde muhtemelen kölelik bedelini belirli bir emek harcama karşılığında telafi etmiştir³⁴. Diğer taraftan 281. madde de ifade edildiği üzere başka bir memleketten köle satın alan kişi, satın aldığını ispat etmek zorundadır. Ayrıca eğer kölenin sahibi isterse, tüccarın ödediği bedeli karşılıyarak kölesini serbest bırakabilmektedir³⁵.

Kanunlar alacaklıya alacağından dolayı rehin almış olduğu kişi üzerinde hak vermektedirler. Yani alacaklı ona istediği şekilde muamele edebilirdi. Ancak alacaklı hiçbir şekilde sahip olduğu rehineyi bir başkasına satamazdı. Rehineyi satması halinde alacaklının hiçbir hakkı kalmadığı gibi suçlu konumuna düşmekteydi. Bu durum ispat edildiği takdirde rehinenin karşılığını sahibine vermek mecburiyetindeydi.

Diğer taraftan hür bir kişi borcu karşılığında alacaklısına evinde doğmuş olan kölesini vermekte ya da bizzat kendisi diğer hür insanların himayesine girerek hizmet etmektedir. Fakat böyle bir durumda borcun ödenmesi halinde hür insanlar tekrar özgürlüklerini elde ederlerken, hizmete verilmiş veya satılmış olan kölelerin özgür olmaları hususunda herhangi bir şansları yoktur. Yeni Babil Devleti Döneminde (M.Ö. 1000-539)³⁶ yazılmış olan meşhur Ammi-Saduqqa Fermanı'nın 19. maddesi bu duruma güzel bir

³¹ Klengel, a.g.e., s. 259.

³² Tosun – Yalvaç, a.g.e., s. 211.

³³ <http://www.wsu.edu/MESO/CODE.HTM>, 36.

³⁴ Roth, a.g.e., s.125.

³⁵ King- Horne, a.g.e., s. 20.

³⁶ Tarihleme için bakınız. Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi, Bursa 2006, s.36.

örmektir. Burada satılan veya başkasına hizmetkârlığa bırakılan kadın veya erkek kölenin özgürlüğünün verilmeyeceği açıkça ifade edilmektedir³⁷.

1.4. Asurlularda Kölelerin Satış Bedelleri

Eski Asur Devleti zamanında köleliğin varlığı ve kölelerin satış bedelleriyle ilgili ayrıntılı bilgi Hitit öncesi Anadolu toplumlarında kölelerin satış bedelleri başlıklı kısımda verilecektir. Çünkü Eski Asur Devleti çağında söz konusu husus hakkındaki bilgilerimizin çoğu Asurlu tüccarlar tarafından yazılan ve Anadolu'da yapılan kazılarda ortaya çıkarılan ve aynı zamanda Hitit öncesi Anadolu toplumlarının sosyal ve ekonomik yapısı hakkında da önemli bilgiler veren çivi yazılı Asurca vesikalardan elde edilmektedir. Dolayısıyla bu vesikalarda Asur ve Anadolu toplumlarının söz konusu unsurları iç içe anlattıkları için bunu Anadolu toplumlarında kölelik sistemi içerisinde vermeyi uygun bulduk. Bu yüzden burada sadece Orta Asur Dönemi köle satış bedellerini mevzu-bahis ettik. Burada ise daha çok insanların borç karşılığında rehine olarak bırakılmaları durumu ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır.

Orta Asur Kanununun C+G serisinin 2 ve 3. maddeleri insanların borç karşılığında rehine olarak alacaklıya belirli bir süre bırakılmaları daha doğrusu alacaklının hizmetine verilmeleriyle ilgili durumu ifade etmektedir³⁸. Özellikle 3. maddenin muhtevasından Orta Asur Devleti Döneminde (M.Ö. 1500-1000)³⁹ rehine konumunun Babililer'dekinden biraz daha farklı olduğu anlaşılmaktadır. Buradaki en açık farklılık, Asurlu adam veya kadının bedelinin ödenmesi takdirde başka bir memlekete satılabilir olmasıdır. Madenin ilgili kısmının tercümesi şöyledir. “ *Tam fiyatı (parası) alınmış (ödenmiş) Asurlu bir adam veya kadın, başka memlekete verilebilir.*”⁴⁰.

2. ANADOLU TOPLUMLARINDA KÖLELERİN SATIŞ BEDELLERİ

Çivi yazısı, Anadolu'da M.Ö. II. binyılın başlarından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Mevcut bilgilere göre Asurlu tüccarlar tarafından Anadolu'ya getirilen bu ilkyazı çeşidi, daha sonraları Asur kaynağından değil, Kuzey Suriye ve Anadolu'nun güneyinde oturan Huriler aracılığıyla

³⁷ Maddenin transkripsiyon ve tercümesi için bakınız. Tosun-Yalvaç, s. 270.

³⁸ Roth, a.g.e., s. 182.

³⁹ Asur siyasi tarihinin kronolojisi için bakınız. Hüseyin Sever, Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi (Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Armağanı)*, Ankara 1987, s.421.

⁴⁰ Tosun-Yalvaç, a.g.e., s. 259.

Hititlere geçmiştir⁴¹. Hitit öncesi Anadolu toplumları ve Hititler zamanında bu yazıyla tutulan hukuki belgelerde köle sınıfı ve kölelerin bedelleri konusunda önemli bilgiler vardır. Aynı yazı çeşidini kullanan diğer bir Anadolu toplumu ise Urartulardır. M.Ö. 9-6. yüzyıllar arasında Van Toprakkale (Tuşpa) merkez olmak üzere Doğu Anadolu’da hüküm süren Urartu toplumundan kalan ve şimdiye kadar keşfedilen çivi yazılı vesikalar arasında kölelik müessesesi hakkında bilgi veren herhangi bir yazılı kayda rastlanmamıştır. Bu durum çalışmamızın esasını oluşturan köle satış bedelleri meselesini Anadolu toplumları için, sadece Hitit öncesi Anadolu toplumları ve Hititler olmak üzere iki başlık altında incelemeyi zorunlu kılmıştır.

2.1. Hitit Öncesi Anadolu Toplumlarında Kölelerin Satış Bedelleri

M.Ö II. Bin yılın başlarında Orta Anadolu’ya gelen Asurlu tüccarların burada çivi yazısını kullanmaları ile birlikte Anadolu tarihi devirlere girmiştir. Asurlular burada binlerce çivi yazılı vesika oluşturmuşlardır. Büyük bir bölümü Kayseri’nin 22 km kuzeydoğusunda yer alan Kültepe (Kaniş Karum’u) şehrinde yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan bu vesikalar Mezopotamya ve Anadolu’nun siyasi, sosyal ve ekonomik durumları hakkında bilgiler vermektedir⁴². Eskiçağ Anadolu tarihinde “Asur Ticaret Kolonileri Devri” olarak bilinen ve (M.Ö. 1974–1719) tarihlenen bu dönemde Anadolu’ya gelen Asurlu tüccarlar Asur’dan getirdikleri kalay, kumaş, baharat ve çeşitli süs eşyalarını yerli halka satarken karşılığında altın, gümüş gibi değerli madenleri ve deriyi alarak Asur’a götürmüşlerdir⁴³. Böylece Asurlularla Anadolu’nun yerli halkları arasında canlı bir ticaret başlamıştır.

Yaklaşık 255 yıl süren bu ticari ilişkiler esnasında çivi yazısı ve Eski Asur lehçesiyle yazılmış belgelerden şimdiye kadar yaklaşık 25 000 kadarı gün yüzüne çıkarılmıştır. Umumiyetle ticari senet mahiyetinde olan bu vesikalar arasında sınırlı sayıda kölelerin alım satımları hakkında bilgi verenleri bulunmaktadır⁴⁴. Bu vesikaların verdikleri bilgilerden, iş gücü

⁴¹ Bu hususta geniş bilgi için bakınız. Yusuf Kılıç, Eski Ön Asya Toplumları Arasında Yazı Ve Dil Etkileşimi, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.4, Denizli 2009, s.122-151.

⁴²Hasan Ali Şahin, *Asur Ticaret Kolonileri Devri (M.Ö. 1975-1725)*, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayını No: 7, Kayseri 2004, s.11.

⁴³ L.Gürkan Gökçek, Kültepe Vesikalarında Geçen Nesnelere Fiyatları, *II Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16–17 Nisan 1998)*, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yay., No:3, Kayseri 1998, s.155.

⁴⁴ Anadolu’da Kölelik Müessesesi ile ilgili önemli bir çalışma için bakınız: Bayram-Çeçen , a.g.m., s.579-604.

olarak ekonomik bir değeri olan kölelerden erkek kölelerin kadın kölelere göre daha pahalı oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum kölelerin fiziki güçleri ile orantılı olarak değerlendirilmektedir. Zira erkek köleler iş gücü olarak fiziksel bakımdan daha güçlüdürler.

Kölelerin bedellerine gelince, son zamanlarda yapılan çalışmalar sonucunda köle fiyatlarının 4 şeşel gümüş ile 63 şeşel gümüş arasında değiştiği tespit etmiştir⁴⁵. KUG 3⁴⁶ numaralı metinde bir kadın kölenin 5 şeşel gümüş karşılığında satıldığı NBC 4014⁴⁷ numaralı metinde yine bir kadın kölenin 6 şeşel gümüş karşılığında satıldığı ve ayrıca satışa herhangi bir itiraz olduğunda satıcıların (tarafının) 30 şeşel gümüş ceza ödeyecekleri belirtilmektedir.

NBC 4014 no'lu metnin tercümesi şöyledir:

“Balhušia adlı kadın kölenin Kuken tarafından 6 şeşel gümüş karşılığında Anašu ve Šaliatta'ya satıldığı görülmektedir. Bu belgede hukuki itiraz durumunda köleyi satanların 30 şeşel gümüş ceza olarak ödeyecekleri kayda geçirilmiştir”.

Belgenin muhtevassından da anlaşıldığı gibi köleyi satan kişiler satıştan sonra da belirli bir süre kölenin sorumluluğunu taşımaktadır. Hatta satışa hukuki itirazın olması durumunda belirli bir meblağda ceza ödemektedirler. İlgili belgeden anlaşıldığı üzere kadın kölenin fiyatı 6 şeşel gümüş iken hukuki bir itiraz durumunda ödenecek ceza kadın kölenin fiyatının 5 katıdır. Buradan satışta herhangi bir olası suiistimali önlemek için ağır cezalar uygulandığı sonucuna ulaşabiliriz.

1952 yılında Kültepe kazılarında ortaya çıkarılan ve Šarnikan isimli kefile ait birkaç belgeden de köle satışı hakkında bilgiler edinebilmekteyiz. Bunlardan Kt. e/k 154 numaralı tablet yerli şahıslar arasında yapılan bir köle satışının belgesidir⁴⁸. Burada Šesur isimli kişinin kölesi Kazu'yu 1 1/3 minaya Beruwa'ya sattığı ve Šarnikan'ın da bu satışa kefil olduğu kaydedilmiştir. Belgenin devamında bağ bozumu zamanında köle Kazu'nun

⁴⁵ Gökçek, a.g.m., s.156.

⁴⁶ Asurca metnindeki geçişin transkripsiyonu aynen şöyledir. Ha-hu-a am-tam Ka-ti- da A-ši-mi-im i-di-in-ma a-na 5 GİN KÜ. BABBAR Ka-ka-ri-a i- ša-a-am- ši (*Hahua kadın köle Katida'nın bedeli için bana 5 şeşel gümüş verdi. (Ve) Kakaria onun satışını yaptı.*) Geniş bilgi için bakınız. Karl Hecker, Die Keilschrifttexte der Universitätsbibliothek Giessenunter Benetzung nachgelanesser yorarbeiten von J. Lewy, Giessen 1966.

⁴⁷ Am-tum Ba-al-ha- ša a-na ši-mi-im i-di-in-ma a-na 6 GİN KU. BABBAR Ka-ka-ri-a i- ša-a-am- ši- (*Balhušia adlı kadın kölenin bedeli olarak bana 6 şeşel gümüş verdi. (Ve) Kakaria onun satışını yaptı.*) denilmektedir.

Beruwa'ya varır varmaz Beruwa'nın kölenin bedeli olan 1 1/3 mina gümüşü Şesur'a vereceği ve Şarnikan'ın kefil olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca Şupiahşu ve Elali'nin oğlu İkunum isimli 2 kişi de belgenin şahidi olarak bulunmaktadır.

Yine 1952 yılı kazısında ortaya çıkarılan Kt. e/k 158 numaralı belgede Şarnikan'ın 1 mina gümüş ve 2 çuval arpayı Şumiuman'a ödeyerek Adudu isimli köleyi satın aldığı kaydedilmektedir. Bununla beraber 3 tane şahidi bulunan belgede taraflardan birinin satışa itirazı sonucunda belirli bir miktar gümüşü karşı tarafa ödeyeceği de belirtilmektedir⁴⁹.

Ayrıca çivi yazılı hukuk metinlerinden kölelerin bazen biriktirdikleri ürün ve ücretlerden sonra bedellerini ödeyerek azat edilebildiklerini, yani bir kölenin zaman içinde özgürlüğünü kazandığı gibi, bunun tersine toplum içinde özgür fakat yoksul olanın borcunu ödeyememesi ya da herhangi bir felakete uğraması sonunda köle durumuna geldiğini anlamaktayız⁵⁰. Kt. a/k 898/b numaralı belge, bir kölenin bedelini ödeyerek özgür olabileceğini gösteren güzel bir örnektir. Bu belgede Subuli'nin kölesi Şukuwa'yı 2/3 mina 5 şeqel gümüş karşılığında İstar-başti'ye verdiği, ancak bu bedeli İstar-başti'ye Subuli'nin tartması (ödemesi) halinde kölesini geri alabileceği ifade edilmektedir. Belgede eğer kölesi kendisini kölelikten kurtarmak isterse 1/2 mina (30 şeqel) gümüş ödeyerek özgürlüğünü elde edebileceği de belgede belirtilmektedir. Burada dikkati çeken husus ise kölenin kendisini kölelikten kurtarmak için ödemesi gereken miktarın satış bedelinden daha düşük olmasıdır.

Kt. a/k 933/b numaralı metinde köle satışı hakkında bilgi vermektedir. Bu belgede Enlil-bani kölesi İstar-malak'ı 1 mina tasfiye edilmiş gümüş karşılığında İmdulum'a verdiği yazılıdır. Ancak iki seneye kadar bu bedeli ödemesi halinde kölesini geri alabilecektir. 2 seneye kadar bu bedeli ödeyememesi durumunda ise köle İmdulum'un olacaktır.

Kt. a/k 952 numaralı belgede Barullum I-UK-KU-LU' ya kölesi Aşşur-malik'i 1/2 mina gümüş karşılığında vermiştir. Eğer köle herhangi bir yere giderse herhangi bir Asurlu'ya dönerse bu durumda I-UK-KU-LU Barullum'un parasını geri ödeyecektir. Belgeden anlaşıldığı üzere kölenin bedeli karşılığında kiralanabildiği ve kölenin kaçması durumunda veya herhangi bir Asurlu'ya gitmesi halinde kiralayan kişinin kölenin bedelini sahibine ödemesi gerekmektedir.

⁴⁹ Murat Çayır, Kültepe'den Yerli Bir Tüccara Ait Beş Tablet, *Archivum Anatolicum*, 7/1, Ankara 2004, s. 46-47.

⁵⁰ Yıldırım, a.g.e., s.59.

Kt. a/k 1277 numaralı belgede Aşşur-iştikla'nın Pilah-Iştar'dan kölesi Rabiāt-ša-Raza'yı ½ mina gümüş karşılığında satın aldığı ifade edilmektedir. Herhangi bir kişinin köle için hukuki bir talepte bulunması halinde ise kölenin satıcısı durumu Pilah-Iştar'a açıklayacaktır. Satışın 2 de şahidi bulunmaktadır.

Kt. t/k 32 numaralı belgede Huişnuman'ın kölesini Şupahşu bedeli karşılığında Ennum-Aşşur'a satmıştır. Bu metinde kölenin satış fiyatı açık bir şekilde belirtilmemiştir. Köle satışına herhangi bir itiraz olursa satıcı belirli bir miktar gümüşü alıcıya verecektir. Yine burada da ödenecek miktar tam olarak belli değildir.

Kt. v/k 65 numaralı belgede Tarmana, Inar'ın büyük kardeşi ve annesine ½ mina 7.5 şeqel gümüşü tartarak Inar'ı satın almıştır. Ancak Tarmana ona iyi muamele etmezse Inar bedelini ödeyerek serbest kalacaktır. Tarmana Inar'a karşı iyi muamele ederse Inar onun kölesidir. Metinde görüldüğü üzere köleye iyi muamele edilmesi şartı bulunmaktadır. Aksi durumda ise köle bedeli olarak ödenen parayı kendisi iade edip özgürlüğüne kavuşabilmektedir.

Kt. v/k 125 numaralı metinde Labarša, Habia'nın karısı Şupianeka ve kızı Şarika'yı bedelleri karşılığında Aşşur-Belavatim'e satmıştır. Onlar satışa itiraz da bulunacak olurlarsa Labarša'ya 1 mina gümüş ödeyeceklerdir⁵¹.

Aynı şekilde 53 Kt n/k 567 numaralı belgede de, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Asur toplumunda köle satışının olduğuna dair önemli ipuçları verilmektedir. Bu belgede bir kadın kölenin satışı ile ilgili ifadeler söz konusudur. Belge, Mannu-kī- Aşşur'un bayan Azuwa'ya gönderdiği mektuptur. Bu mektupta kâtibin kadın kölenin fiyatı olan 6 şeqel gümüşü Karum dairesine götürdüğü belirtilmektedir. Maalesef daha sonraki satırların büyük bir kısmı kırıktır⁵².

Kt. o/k 32 numaralı belgede İnar ve Tuthiliya adlı yerli iki tüccar, Babala isimli bir yerliden ona bıraktıkları 1 1/2 mina'lık orakları iade etmesini ve kölesini de geri almasını istemektedirler⁵³. Muhtemelen burada köle oraklar karşılığında rehine olarak hizmete verilmiştir.

Kt. o/k 59 numaralı belge İddi(n)-Su'en'in vekiline ve Al-tāb'a yazdığı bir mektuptur. İddi(n)-Su'en 20 yıldan beri sürekli yazdığını ancak ne bir

⁵¹ Sever, a.g.m., s. 485-494.

⁵² Emin Bilgiç-Sebahattin Bayram, *Ankara Kültepe Tabletleri II*, T.T.K. Yayını, Ankara 1995, s.94.

⁵³ İrfan Albayrak, *Kültepe Tabletleri IV*, T.T.K.Yayını, Ankara 2006, s.99.

cevap ne de bir gümüş aldığını belirterek vekiline 10 şeşel takdis gümüşün ve faizinin ödettirilmesi talimatını vermektedir. Al-tāb'ın borcunu ödemek konusunda saldırgan bir tutum takınması durumunda onun eteğinin tutulmasını yani oyalanmasını ve evinin, bayan hizmetlilerinin erkek kölelerinin satılmasını istemektedir⁵⁴. Alacaklı borçlunun emtiasını sattırarak bu şekilde alacağını tahsil etme yoluna gitmektedir.

66 Kt. o/k 97 numaralı metinde bir tüccar Atāya'dan ve Aşşur-malik'den babasının saray tarafından tutuklanmasının ciddi bir mesele olup olmadığı hakkında bilgi istemektedir. Tüccar konu ne olursa olsun babasıyla ilgilenilmesini ve kendisinin bu hususta bilgilendirilmesini talep etmektedir. Babasının kölesine güvenmediğini dile getiren tüccar, kendisinin de zarar görmek istemediğini ve kimseye zorluk çıkartmayacağını ifade etmektedir⁵⁵.

Ayrıca Asurlu tüccarların kendi aralarında veya yerli halk ile olan ihtilafli konuların *karum* veya *wabartum* mahkemelerinde karara bağlandığını gösteren mahkeme tutanaklarında da kölelerin borç karşılığında verildiği veya alınıp satıldığına dair ifadeler vardır. Kt.91/k 410 nolu belge Turhimit Karum mahkemesinde onaylanmıştır. Belgede Asurlu tüccarlar arasında gerçekleşen bir yerli cariye satışını mahkeme tarafından karara bağlanmıştır⁵⁶. Yine CCT 1 46 B de ise Anama-ili isimli şahıs İştār-tulişu'yı dava ederek ondan cariye bedelini istemektedir⁵⁷.

2.2. Hititlerde Kölelerin Satış Bedelleri

Bütün Eski Doğu memleketlerinde olduğu gibi, Hitit toplumunda da köle sınıfının bulunduğu ve bunların çoğunlukla kentlerde oturarak, asillere hizmet ettikleri Hititçe çivi yazılı hukuk metinlerden anlaşılmaktadır⁵⁸. Ancak Hitit Kanunları Mezopotamya kanunlarından etkilenmelerine rağmen kendine has özellikler göstermektedir⁵⁹. Zira burada köleler de mal mülk sahibi olabiliyorlar, hatta zenginleşen köleler, bedelini ödeyerek "hür"ler sınıfına geçebiliyorlardı. Üstelik bir erkek köle, "kušata" vermek şartıyla hür bir kadınla evlenebilmektedir⁶⁰. Ayrıca ceza hukukunda müşteki ve sanık sıfatıyla davalarda hak ehliyetine sahiptirler. Dolayısıyla Hitit Kanunlarında kölelere sağlanan hak ve şartlar, çoğu zaman özgür insanlara sağlanan hak ve koşullarla eşit durumdadır Bu nedenle Hitit uygarlığında kölelerin statüsü

⁵⁴ Albayrak, a.g.e., s.106–108.

⁵⁵ Albayrak, a.g.e., s.130–132.

⁵⁶ Şahin (2006), 127.

⁵⁷ Şahin, a.g.e., s. 135.

⁵⁸ Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, s. 239.

⁵⁹ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, Ankara 1998, s.114.

⁶⁰ Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, s. 239.

sorunlu bir konu olarak görülmektedir. Hititologlar arasında bu konuda tam bir fikir birliği yoktur. Zira Hitit toplumunda köle olarak tabir edilen insanların konumları bilinen “köle” statüsünden farklıdır⁶¹. Bu durumda tartışma yaratmaktadır.

Diğer taraftan Hitit Kanunlarında öldürülen kişi ister özgür bir insan veya ister bir köle olsun suçun bedeli olarak insan yerine insan verilmektedir. Aradaki tek fark özgür insanın ölümüne sebep olan kişi buna karşılık cereme olarak 4 insan verirken, bir kölenin ölümüne yol açan kişi 2 insan vererek suçunun bedelini ödemektedir. Cezalarda insan ve köle ölümü halinde cereme olarak insan verilmesi ilginçtir. Bir diğer ilgi çekici uygulama ise, ölen kişinin kasten mi? Yoksa kaza sonucu mu? Öldüğü meselesidir. Burada ölüm kaza sonucu olmuşsa buna bağlı olarak verilen ceza da hafiflemektedir. Buna göre; eğer bir kişi kaza sonucu bir kölenin ölümüne sebep olursa bu kişi günah işlemiş sayılmaktadır. Bu nedenle suçu işleyen kişi onu teslim edip, karşılığında 1 insan vermesi gerekmektedir. Böylece günahından kurtulmaktadır. Aynı şekilde eğer bir kişi kaza sonucu özgür bir insanın ölümüne sebep olursa, suçlu 2 insan vererek günahının bedelini ödemektedir⁶².

Hitit Kanunlarında kölenin bedelini karşılamak için kölenin yerine insan verilmesi bir kölenin bedelinin tespiti açısından yetersiz kalmaktadır. Ancak kölenin, özgür bir insana biçilen değer yarısı kadar bir değer taşıdığı da aşikârdır.

Daha önce Mezopotamya toplumlarında köle bedellerini izah ederken ifade ettiğimiz gibi, satılan bir kölenin fiziki özelliklerine göre fiyatı da değişmektedir. Bu sebeple başkası tarafından sakatlanan bir köle için efendinin zararı tanzim etmeye yönelik hukuki tedbir alınmıştır. Nitekim Hitit Kanun (. Maddesinin muhtevasına göre, eğer bir kimse bir kadın ya da bir erkek kölenin dişini kırarsa 6 sheqel, eğer köleyi kör ederse 20 sheqel gümüş verecektir. Eğer kaza sonucu köleyi kör ederse 10 sheqel gümüş verecektir⁶³. Madde 12’de ise eğer bir erkek veya kadın kölenin kolunu ya da ayağını kırarsa 10 sheqel gümüş ödemek mecburiyetindedir denilmektedir⁶⁴. Burada asıl amaç değeri düşen kölenin, efendisi için zarar teşkil ettiği ve oluşan zararın kölenin efendisine tanzim edilmesidir. Çünkü kölenin bedeninde meydana gelen yaralar, sakatlıklar doğal olarak onun

⁶¹ Erdal Doğan, *Hitit Hukuku (Belleklerdeki “Kayıp”)*, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2008, s.102.

⁶² Ayrıntılı bilgi için bakınız. Fiorella İmparati, *Hitit Yasaları*, Ankara1992, s.39.

⁶³ Harry Angier Hoffner, *The Laws of The Hittites*, New York 1997, s. 22.

⁶⁴ Hoffner, a.g.e., s. 26.

fiyatını da düşürmektedir. Hitit Kanunlarının 8 ve 12. maddeleri bu konuda güzel birer örnektir.

Kanunun ilgili maddelerinin tercümesi sırasıyla aşağıdaki gibidir;

“Eğer bir erkek köleyi ya da kadın köleyi bir kimse kör ederse ya da (onun) bir dişini aşağıya atarsa 10 shekel gümüş versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır.”

“Eğer bir erkek kölenin ya da kadın kölenin eli(ni) ya da ayağı(nı) bir kimse kırarsa, 10 shekel gümüş versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır”⁶⁵.

Elbette ki sağlıklı, herhangi bir sakatlığı olmayan kölelerin bedelleri daha yüksektir. Bundan dolayı bir köleyi sakat bırakan bir kişi kanunlara göre bunun bedelini kölenin efendisine tanzim etmek zorundadır. Böylece kölenin sahibinin hakları kanunlarla koruma altına alınmaktadır⁶⁶.

Hitit’lerden önceki Ön Asya toplumlarında insan öldüren kişi bunu kendi canıyla öderken, ölen bir köle ise köleye karşı köle vermek mecburiyetindeydi. Hitit kanunlarında ise adam öldürmeye karşı ilk zamanlar insan verilirken daha sonraki dönemde tazminat cezası verilmektedir. Ancak ölen bir kadın köle ise yerine bir kadın köle ve 2 mina gümüş ödenmektedir. Hitit Kanunların 2. maddesi bu duruma yeterli derecede açıklık getirmektedir.

İlgili kanun maddesinin tercümesi şöyledir;

“Şayet bir erkek köleyi biri vurursa ve o ölürse, eli günah işlerse... mina gümüş verir. Ama eğer bir kadın köle ise, 2 mina gümüş verir”⁶⁷.

Paralel metnin 2. maddesinde eli günah işler deyimi de dikkati çeken bir başka önemli husustur. Burada kişinin suça kasten iştirak etmediği ifade edilmektedir. Yani ölümün kaza sonucu meydana geldiği vurgulanmaktadır⁶⁸. Yine daha önce de ifade ettiğimiz üzere, Hitit Kanunlarında da kölelerin özelliklerine göre satış bedelleri değişmektedir. Yani sağlıklı, güçlü, herhangi bir sakatlığı olmayan ve daha genç kölelerin bedellerinin daha fazladır. Bundan dolayı köleyi sakatlayan veya ona herhangi bir zarar veren kişi de hukuken daha çok bedel ödemek zorundadır.

⁶⁵ İmparati, a.g.e.,s. 41-43.

⁶⁶ Belkıs Dinçol, *Eski Ön Asya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayını, İstanbul 2003, s.66.

⁶⁷Avram Galanti, , *Hitit Kanunu*, İstanbul Bankalar Matbaası, İstanbul 1931, s. 42.

⁶⁸ Galanti , a.g.e., s. 42.

Örneğin paralel metin 4. maddesinde ifade edildiği gibi; eğer bir kişi bir köleyi kasten kör ederse 20 şeqel gümüş ödeyecek, ancak kaza sonucu kölenin kör olmasına neden olduysa 10 şeqel gümüş ödeyecektir⁶⁹.

İlgili kanun maddesinin tercümesi şöyledir;

*“Eğer bir erkek köleyi bir kavga sonucu biri kör ederse, 20 şeqel gümüş versin. Eğer (sadece) eli suçluysa, 10 şeqel gümüş versin”*⁷⁰.

Bir kişi bir kölenin ayağını kırarsa ve topal kalmasına sebep olursa 10 şeqel gümüş verecektir. Ancak köle topal kalmazsa 5 şeqel gümüş verecektir. Bir kölenin burnunu ısırması durumunda 10 şeqel gümüş, kulağını parçalaması durumunda 6 şeqel gümüş, kadın kölenin çocuğunu düşürmesine sebep olursa 10 şeqel gümüş tazminat verecektir⁷¹.

Maddelerin muhtevalarından da anlaşıldığı gibi bir kölenin bedenine yönelik yapılan her bir darbenin çeşidine göre farklı miktarda tazminat ön görülmüştür. Tabii ki burada zarar gören köle, efendinin mülkiyetinden olduğu için tazminat efendiye ödenmektedir. Mağdur olan ise köledir.

İlgili kanun maddelerinin tercümesi şöyledir;

Mad. 11

“Eğer bir erkek kölenin elini ya da ayağını biri kırarsa ve eğer o topal kalırsa, o zaman ona 10 şeqel gümüş versin, ama eğer topal kalmazsa, o zaman ona 5 şeqel gümüş versin.”

Burada kölenin sakatlanması karşılığında fail tarafından ödenen cereme kölenin efendisine verilmektedir.

Mad. 13

“Eğer bir erkek kölenin ya da bir kadın kölenin burnu(nu) biri şiddetle ısırırsa, 15 şeqel (1) gümüş versin.”

Mad. 15

⁶⁹ İmparati, a.g.e., s.103. Ayrıca daha sonraları yani M.Ö. 624 yılından itibaren Drakon Kanunları ile teşekkül etmeye başlanan Yunan yazılı hukukunda da kasten adam öldürme ve nefsi müdafaa veya kaza sonucu adam öldürme veya yaralama suçları birbirinden ayrılmıştır. Bu durumlarda işlenen suça karşılık verilen cezada suçun türüne göre değişmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bakınız. Arif Müfid Mansel, *Ege Ve Yunan Tarihi*, T.T.K. Yayını, Ankara 1995.

⁷⁰ İmparati, a.g.e., s. 103.

⁷¹ İmparati, a.g.e., s. 105-107.

“Eğer bir erkek kölenin ya da bir kadın kölenin kulağını biri parçalarsa, 6 sheqel gümüş versin.”

Mad. 17

“Eğer bir kadın kölenin karnının meyvesini(ceninini) bir dışarı atarsa, 10 sheqel gümüş versin”⁷².

Hitit Kanunlarında kölelerin satış bedeli hakkında açık bir izah yoktur. Fakat kanunlardan elde edilen bilgilerden, kölelerin satışı esnasında nazarı dikkate alınan değerler hususunda kölelerin zarar görmüş olması halinde, bu zararın telafisi için öngörülen bedelin ne kadar olduğu hakkında fikir edinmektedir. Esasen, kanunlarla kölelerin efendilerinin zararının telafi edilmeye çalışıldığı açıktır. Çünkü köleye verilen her türlü zarar ve sakatlanma onun satış bedelini belirli miktarda düşürmektedir. Bu bakımdan kanunlarla bu zarar giderilmeye çalışılmıştır.

SONUÇ

Sosyal ve hukuk içerikli çivi yazılı vesikalardan Eski Ön Asya toplumlarının hürler, yarı hürler ve köleler olmak üzere üç farklı sınıftan oluştuğu anlaşılmaktadır. Büyük oranda bir etkileşimin sonucu oluşan çivi yazılı kanunlardan da bu sınıflar hakkında önemli ölçüde bilgi sahibi olmaktayız. Yine kanunlar metinleri sayesinde, bir mal gibi alınıp satılan kölelerin satış, yaralanma ve sakatlanma bedelleri hakkında fikir edinebilmekteyiz. Sumer kanunlarından elde edilen bilgilere göre bir kölenin satış bedeli muhtemelen 15 sheqel (120 gr.) gümüşdür. Sami kanunlarından en meşhuru olan Hammurabi Kanunlarında ise bir kölenin bedeli 20 sheqel (160 gr) gümüşdür. Bu miktarların kölenin gerçek fiyatı olduğunu kabul edecek olursak Eski Babil Devleti'nin VI. Kralı Hammurabi'nin iktidarı döneminde kölelerin bedelinin yaklaşık 5 sheqel gümüş kadar artmış olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Ancak kölelere biçilen maddi değer her köle için aynı miktarda değildir. Burada kölelerin cinsiyet, yaş, eğitim, mesleki tecrübe, fiziksel sağlamlığı ve sağlığı, ırk ve hatta renklerine göre fiyatları da değişmektedir. Dolayısıyla özel yetenekleri olan kölelere büyük paralar ödenmekte, buna karşın sıradan köleler için ise daha az para verilmektedir. Bu durum Eski Ön Asya toplumlarının dışında kalan ve daha sonraki zamanlarda hayat süren diğer toplumlarda da görülmektedir. Tüm toplumlarda kölelerin özelliklerine göre satış bedelleri de değiştiği için yani sağlıklı, güçlü, herhangi bir sakatlığı olmayan, daha genç kölelerin bedellerinin daha fazla olmasından

⁷² İmparati , a.g.e., s.105-107.

dolayı köleyi sakatlayan veya ona herhangi bir zarar veren kişi de hukuken bunun cereme olarak bedelini ödemek zorundadır.

Diğer taraftan Eski Ön Asya toplumlarında geçer olan çivi yazılı hukukta bir kişi köle satın aldığında bu satışı ispat etmek mecburiyetindedir. Aksi takdirde bu kişi hırsız durumuna düşmekte ve cezalandırılmaktadır. Ayrıca sosyal ve ekonomik yaşamın bir parçası olan kölelerin başkası tarafından sahiplenilmesi veya çalınması kanunlarla engellenmeye çalışılmıştır. Bununla beraber köleyi satın alan kişinin hakları da kanunlar tarafından korunmaktadır. Kölenin sahibi, kölesini sattıktan sonra da onun sorumluluğunu belirli bir süre taşıdığı kanunlarda açıkça belirtilmektedir. Buna göre; köle satıldıktan sonra bir ay içerisinde herhangi bir hastalığa tutulursa satın alan köleyi iade ederek satışı geçersiz kılma hakkına sahip olabilmektedir. Köle bir eşya olarak görüldüğü için satın alınan malda çıkacak herhangi bir kusurdan satıcı sorumlu tutulmaktadır.

Hitit öncesi Anadolu toplumlarının sosyal, siyasi ve iktisadi durumları hakkında bilgi veren, Kültepe Tabletleri arasında kölelerin alım satımları hakkında bilgi veren vesikalardan, iş gücü bakımından ekonomik değeri olan kölelerden erkek olanların daha fazla iş yapabilme kudretine sahip olmaları nedeniyle kadın kölelere göre ücretlerinin daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu metinlerden dönemin Anadolu'sunda köle bedellerinin Mezopotamya toplumlarında olduğundan daha yüksek olduğu tespit edilmektedir. Burada köle bedellerinin, kölelerin cinsiyet ve yeteneklerine göre değişkenlik göstermekle birlikte ortalama 5 şeşel (40 gr.) ile 1 1/3 mina (640 gr.) gümüş arasında olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca sahibi tarafından başka bir şahsa satılan kölenin kendi satış bedelini ikinci sahibine ödediği takdirde özgürlüğüne kavuşabileceği ifade edilmektedir.

M.Ö.1750 yıllarında Anadolu'ya gelen ve kısa zaman sonra Anadolu'da ilk merkezi devleti kuran Hititler'in kanunlarında köle sınıfının sosyal statüsü açık bir şekilde belirlenemediği gibi, kölelerin satış bedellerini de tam olarak tespit etmememiz mümkün değildir. Çünkü Hitit Kanunlarında, Mezopotamya kanunlarında olduğu gibi kölelerin ölümü halinde bir maddi bedel ödemek yerine, öldürülen köleye karşılık köle verilmektedir. Ölen kişinin (özgür veya kölenin) yerine bir başka insanın verilmesi de oldukça ilginç bir uygulamadır. Elbette ki ölen kişinin yerine verilen insanların fiziki özellikleri, yetenekleri ve yaşlarının da aynı paralellikte olması gerektiği kanaatindeyiz. Kölelerin satış bedellerinin özelliklerine göre değiştiğini düşünürsek, genç bir köle yerine yaşlı bir kölenin ya da sağlıklı bir köle yerine sakat bir kölenin verilmesi çok da doğru bir uygulama olmayacaktır. Burada esas olan tarafların bu alış veriş muamelesine rıza göstermeleridir.

Bütün bunların yanında Hitit Kanunlarında başkaları tarafından yaralanan veya sakatlanan kölelere karşılık gümüş üzerinden belirli tazminatın ödendiği de açıktır.

KAYNAKÇA

- Akurgal, E. *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, Ankara 1998.
- Albayrak, İ. *Kültepe Tabletleri IV*, T.T.K.Yayını, Ankara 2006.
- Alp, S. Hitit Kanunları Hakkında, *D.T.C.F. Dergisi*, V/5'ten Ayrıbasım, T.T.K., Ankara1947.
- Başdemir, K. *Eski Anadolu Tarihsel ve Kültürel Süreklilik*, Kaynak Yayınları, İstanbul1999.
- Bayram, S.- Çeçen, S. Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu'da Kölelik Müessesesi, *Belleten*, C.LX, S. 229, Ankara1996, s.579-604.
- Berve, H. *Eskiçağ Tarihine Dair altı Konferans (Greklerde Kölelik Müessesesi)*, (Çev. Afif Erzen), Yenilik Basımevi, İstanbul 1958.
- Bilgiç, E.- Bayram, S. *Ankara Kültepe Tabletleri II*, T.T.K. Yayını, Ankara 1995.
- Brians, P. *The Code of Hammurabi (18. th. Century B.C.E.)*, Washington 1915.
- Çayır, M. Kültepe'den Yerli Bir Tüccara Ait Beş Tablet, *Archivum Anatolicum*, 7/1, Ankara 2004, s.45-51.
- Dinçol, B. *Eski Ön Asya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2003.
- Doğan, E. *Hitit Hukuku (Belleklerdeki "Kayıp")*, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Galanti, A. *Hitit Kanunu*, İstanbul Bankalar Matbaası, İstanbul 1931.
- Günbattı, C. An Eponym List (KEL) from Kültepe, *Altroentalissche Forschungen Band XXXV, Heft 1*, 2008, s.111-116.
- Gökçek, G. L. Kültepe Vesikalarında Geçen Nesnelerin Fiyatları, *II Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)*, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yay., No:3, Kayseri1998, s.155-170.
- Gurney, O. R. *Hititler*, (Çev. Pınar Arpaçay), Dost Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2001,
- Hecker, K. *Die Keilschrifttexte der Universitätsbibliothek, Giessenunter Benetzung nachgelanesser yorarbeiten von J. Lewy*, Giessen 1966.
- Hoffner, H. A. *The Laws of The Hittites*, New York 1997.

<http://www.wsu.edu/MESO/CODE.HTM>

İmparati, F. *Hitit Yasaları*, (Çev. Erendiz Özbayoğlu), İtalyan Kültür Heyeti, Ankara 1992.

Kılıç, Y. Eski Ön Asya Toplulukları Arasında Yazı Ve Dil Etkileşimi, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4, Denizli 2009, 122-151.

Klengel, H. *Kral Hammurabi ve Babil'in Günlüğü*, (Çev. Nesrin Oral), Telos Yayıncılık, İstanbul 2001.

Kınal, F. Eski Anadolu'da Kadının Mevkii, *Belleten*, C.XX, S. 79, T. T. K. Yayını, Ankara 1956, s. 355-366.

Kınal, F. *Eski Mezopotamya Tarihi*, A.Ü. D.T.C.F. Dergisi Yayınları, Ankara 1983.

King, L.W.-Horne, C. F. 2500 B.C. The Code of Hammurabi, Ph.D. 1915, www.skeptifiles.org/atheist2/hammurab.htm, erişim 21.10.2009.

Malay, H. *Çağlar Boyu Kölelik (Eski Yunan ve Roma)*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1990.

Mansel, A. M. *Ege Ve Yunan Tarihi*, T.T.K. Yayını, Ankara 1995.

Memiş, E. *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi, Bursa 2006.

Memiş, E. *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, 6. Baskı Çizgi Kitabevi, Konya 2005.

Memiş, E. *Genel Tarih Genişletilmiş 2. Baskı*, Günay Yayıncılık, Konya 1999.

Roth, M. T. Reading Mesopotamian Law cases PBS 5 100: Question of Filiation, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vo. 44, No. 3, 2001, s.243-298.

Roth, M. T. *Law Collections From Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta 1997.

Sever, H. Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi (Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Armağanı)*, Ankara 1987, s.421-428.

Sever, H. Köle Satışı Hakkında Yeni Kültepe Metinleri, *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi / XXXIV International Assyriology Congress 6-10/VII/ 1987 İstanbul*, T.T. K. Yayını, Ankara 1998, s.485-494.

Şahin, H. A. *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri (M.Ö. 1975-1725)*, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yay.,No: 7, Kayseri 2004.

Şahin, H. A. Anadolu'daki Eski Asur Koloni Mahkemeleri, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, Kayseri 2006, s. 121-151.

Tosun, M.-Yalvaç, K. *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-saduqa Fermanı*, T.T.K. Yayını, Ankara 1975

Yıldırım, R. *Uygarlık Tarihi (Ders Notları)*, Tübitak Yayınları, İzmir2000.

Yiğit, T. Çivi Yazılı Kanunlarda Kölelik, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S.2, Ankara1999, s. 53–69.

FIRAT ÜNİVERSİTESİ ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

1. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere iki (2) sayı halinde yayımlanır. Dergide yayınlanması istenen yazıların, Merkezin yönetmeliğinde sınırları çizilen ve bugün genel hatlarıyla kabul edilen Orta Doğunun (İran'dan başlayarak Basra Körfezi, Irak, Suriye, Ürdün, İsrail, Filistin, Lübnan, Mısır, Suudi Arabistan. Körfez Ülkeleri, Yemen, Kuzey Afrika ve bu bölgelerin yakın kuşak ülkeleri);

a. Tarih (En eski çağlardan günümüze kadar siyasi, iktisadi, kültür ve sosyal tarihi),

b. Coğrafya (Fizikî, beşeri, ülkeler ve turizm coğrafyası),

c. Sosyoloji (Bölgenin sosyal yapısı, sosyal tabakalaşma ve sosyal tabakalar, etnik vaziyet, aile, eğitim, kır ve şehir nüfusu, kırsal alandan kentlere göç, aşiretler-oyumaklar, göçebelik, din ve dinî gruplar, cemaatler, ilişkiler),

d. Dil ve Edebiyat (Bölgede konuşulan diller, lehçeler ve ağızlar, dillerin birbirleriyle ilişkileri, edebî şahsiyetler ve eserleri-tesirleri),

e. Halk Kültürü (Halkın günlük yaşayışı, folklorik özellikleri, inançlar-ayinler, doğumdan ölüme kadar olan süreçte kültürel odaklar -doğum ve ilgili gelenekler, evlilik ve ölüm ile ilgili gelenekler- mutfak kültürü, tarım ve hayvancılık kültürü vd.) ile ilgili olması gerekmektedir.

2. Makalelerin bilime katkı sağlaması veya yeni bir sentez getirmesi lazımdır.

3. Makaleler, başka bir yerde yayınlanmamış olmalı, orijinal yeni belge ve bilgilere dayanmalıdır.

4. Sayfa sınırlaması olmamakla birlikte, makalelerin bir dergide yayınlanabilecek makul bir hacimde olmasına dikkat edilmelidir.

5. Derginin dili *Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Arapça*'dır. Eğer makale Türkçe yazılmış ise muhtevalı bir İngilizce Özet, eğer Türkçe'nin dışında bir yabancı dil ile yazılmış ise gene muhtevalı bir Türkçe Özet eklenmelidir.

6. Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar, yazının kapsamıyla uyumlu, yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır.

7. Yazılar, dil ve ifade yönünden, dilbilgisi kurallarına uygun olmalı, açık ve yalın bir anlatım izlenmeli, yersiz mübalağalardan uzak olmalıdır.

8. Şekil, tablo, grafik, harita ve diğer yardımcı anlatım araçları, bilimsel ve teknik ölçülere uygun olmalı, her türlü çizimler usulüne uygun olarak bilgisayar veya şablonla çizilmelidir. Bütün tablo, harita, fotoğraf ve grafikler tanıtılmalı ve numaralandırılmalıdır.

9. Dipnotlar sayfa altına verilmeli, gerekirse makalenin sonunda bibliyografya verilebilir.
10. Yazılardaki her türlü sorumluluk yazarlarına aittir. Bu konuda Merkezimiz hiçbir sorumluluk kabul etmez.
11. Dergimiz Hakemli olup, hakemlerden olumlu rapor alan yazılar yayınlanır, hakemden olumlu rapor almayan yazılar yazarlarına iade edilir.
12. Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.

**PUBLICATION PRINCIPLES OF THE MIDDLE EAST RESEARCHES
JOURNAL OF FIRAT UNIVERSITY**

1. The Middle East Researches Journal is published two times a year; once in January and then in July. The writings that are going to be published in the Journal are required to be related to the Middle East, boundaries of which was determined by a Central Committee. Today, these boundaries are generally accepted by historians (from Iran, to Persian Gulf, Iraq, Syria, Jordan, Israel, Palestine, Egypt, Saudi Arabia, Gulf States, Yemen, North Africa, and the belt states near these regions). The articles and writings should be related to the following aspects of the Middle East region;

- a. History (Beginning with ancient times up today of the political, economic, cultural, and social history)
- b. Geography (Physical, Human and the Geography of the States)
- c. Sociology (The social structure of the region, social strata, formation of social strata, ethnic situation, family, education, urban and rural population, migration from rural areas through the cities, tribes-clans, nomadism, religions and religious groups, communities and their inter-relations)
- d. Language and Literature (The languages that are spoken in the region, accents and dialects, inter-relationships among languages, literary personalities, and their works-influences)
- e. Folk Culture (daily life of the public, the features of the folklore, beliefs, ceremonies, cultural focuses, in time, from birth till death, birth and related customs, marriage and death related customs- kitchen culture, agriculture, and farming culture etc...)

2. It is required that articles should contribute something new to the science or should present a new synthesis.

3. Articles should be so new that hadn't been published anywhere before. They should also be based on original sources and informations.

4. Although there is no restriction on the number of the pages to be written, the writings can't have more pages than an ordinary article can have.

5. The Journal is published in Turkish, in English, in French and in Arabic. If an article was written in Turkish, English summary should be added. However, if it was written in any language other than Turkish, Turkish summary should be added.

6. The Turkish titles and titles in the foreign languages should not contradict with the content of the writing but it should reflect the content of the writing neatly, briefly and as much as needed.

7. In terms of the concepts that were used and in terms of the style it was written it is a requirement that articles should be grammatic, a plain and simple style of writing should be followed, unnecessary exegerations should be avoided.

8. Diagrams, pictures, graphics, maps, and other methods of explanation should be scientific and technical, all kinds of drawings should be done on the computer and by the patterns. All pictures, maps, photographs, and graphics, should be defined and should be numbered.

9. Footnotes should be at the bottom of the page. If needed the bibliography may be given at the end of the article.

10. All the responsibility in the writing belongs to the writer. Our Center don't accept any responsibility in this matter.

11. Our Journal has a committee. The articles that have been approved by the committee will be published while the others that haven't been approved by the committee will be returned back to their owners.

12. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or copied in any form without naming it.